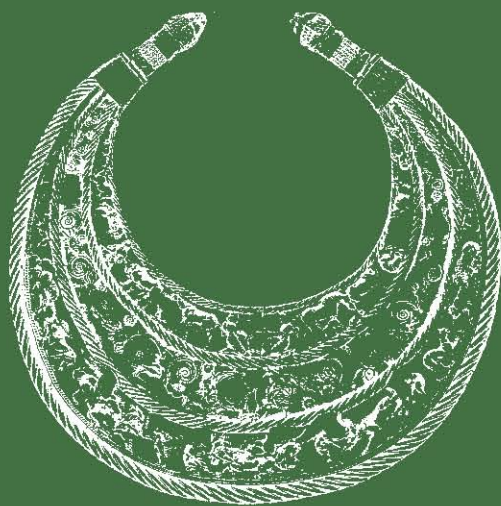

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ

РЕЦЕНЗІЇ

ХРОНІКА

ПАМ'ЯТЬ

АРХЕОЛОГІЇ

ДИСКУСІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

ЗА РУБЕЖЕМ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ

2•2002

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції

04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38

П.П. ТОЛОЧКО (головний редактор),

В.Д. БАРАН, К.П. БУНЯТЯН, І.С. ВІНОКУР,

М.І. ГЛАДКИХ, А.Д. ЗАЛІЗНЯК,

В.М. ЗУБАР (відповідальний секретар),

С.Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного редактора),

В.Ю. МУРЗИН, В.В. ОТРОЩЕНКО,

В.Н. СТАНКО, Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,

Г.М. ТОЩЕВ, В.М. ЦИГИЛИК,

Є.В. ЧЕРНЕНКО

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу

Редактор *О.І. Калашикова*

Художній редактор
канд. іст. наук *М.М. Ієвлев*

Технічний редактор
Т.М. Шендерович

Коректор
І.В. Ревчук

Комп'ютерна верстка
О.О. Канигіної

Здано до набору 10.05.2002. Підписано до друку 15.07.2002. Формат 70×108/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 15,58. Тираж 700 прим. Зам. 735.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» вул. Терещенківська, 4

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2 • 2002

ЗМІСТ

Статті

ДЕМИДЕНКО Ю.Е. Сюрень-I (Крим): загальний археологічний контекст і специфіка поселень носіїв індустрії раннього оріньяку типу кремс-дюфур	3
УСИК В.І. Технологічні аспекти виготовлення клиноподібних нуклеусів у пізньому палеоліті	10
МАЦКЕВИЙ Л.Г. Спосіб життя населення заходу України на межі палеоліт — мезоліт	19
КУЛАКОВСЬКА Л.В. Деякі аспекти господарства середньопалеолітичних поселенців Королевого: сировинні ресурси комплексу II	25
ОЛЕНКОВСЬКИЙ М.П. Долотоподібні знаряддя у відтворенні деяких аспектів пізньопалеолітичного господарського укладу	31
ГАВРИЛЕНКО І.М. Списометалки в господарстві населення України доби мезоліту — снесоліту	37
ТИТОВА О.М., КЕПІН Д.В. Про можливість використання етнографічних паралелей при реконструкції неолітичних жителів	47
АЛЕКСЕЕВ В.П. «Обшегреческое» и «ольвийское» в монетном искусстве Ольвии классического и раннеэллинистического времени	53
ПІОРО І.С. Етнічна приналежність похованих у плитових могилах римського часу в Південно-Західному Криму у зв'язку з проникненням сарматів на територію сучасної України	64

Публікації археологічних матеріалів

СИТНИК О.С., ЦИРЕК К. Пізньопалеолітична стоянка Галич I (попередні результати досліджень)	75
ТКАЧЕНКО В.І. Про деякі культурно-історичні особливості пізньопалеолітичної пам'ятки Ключи	84
КОЗАК Д.Н. Енеолітичний комплекс із с. Хрінники Демидівського району на Рівненщині	91
СКРЖИНСЬКА М.В. Золоті вінки — нагороди ольвіополітів	97
ЗУБАР В.М., КОЗУБ Ю.І. Нова епітафія римського легіонера з Ольвії	102
БЕЛІК О.О. Поясні набори із салтівських пам'яток як індикатор салтово-мадярських контактів	109

Нові відкриття і знахідки

ГОРЕЛІК О.Ф. Фауністичні рештки в матеріалах рогалицько-передільських стацій фінального палеоліту	115
ОХОТНИКОВ С.Б., ОСТРОВЕРХОВ А.С. Якірня стоянка святилища Ахілла на острові Левке (Зміїному)	123

Рецензії

РУСЯЕВА А.С., СТОЯНОВ Р.В. На краю ойкумени. Греки и варвары на северном берегу Понта Эвксинского. Каталог выставки в Государственном историческом музее	132
--	-----

Хроніка

ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Дослідження кам'яної доби в Україні за роки незалежності	135
КАРАВАЙКО Д.В. Робота науково-археологічної конференції, присвяченої 10-річчю Національного університету «Києво-Могилянська академія»	140
БУНЯТЯН К.П., ПАЧКОВА С.П. Сучасні проблеми археології	142

Пам'ять археології

Пам'яті Анатолія Віссаріоновича Буракова	145
Пам'яті Юрія Георгійовича Колосова	148

На допомогу вчителю

БІЛАС Н.М. Розвиток археології у Львівському університеті у міжвоєнний період (1919—1939)	151
Наші автори	157
Список скорочень	159

Ю.Е. Демиденко

СЮРЕНЬ-I (КРИМ): ЗАГАЛЬНИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ І СПЕЦИФІКА ПОСЕЛЕНЬ НОСІЇВ ІНДУСТРІЇ РАНЬОГО ОРІНЬЯКУ ТИПУ КРЕМС-ДЮФУР

У статті з опорою на дослідження 1990-х років наведено дані про культурно-хронологічну послідовність ключової для Криму періоду близько 30—10 тис. років тому стоянки Сюрень-I та характер поселень її ранньоріньякського епізоду заселення.

Стоянка у навісі Сюрень-I, який знаходиться на правому березі р. Бельбек біля с. Танкове (колишнє Б'юк Сюрень) Бахчисарайського р-ну Республіки Крим, добре відома в палеолітичній науці. Уперше відома як пам'ятка кам'яного віку з двома культурними шарами за даними досліджень 1879—1880 рр.¹, а потім як пізньопалеолітична стоянка з трьома культурними шарами за розкопками 1926—1929 рр.², Сюрень-I була визнана ключовою стоянкою пізнього палеоліту Криму завдяки знахідкам від початку доби пізнього палеоліту до її заключного періоду на межі з фінальним палеолітом³. Польові дослідження Сюрень-I у 1994—1997 рр. квадратів 2 × 2 м 10, 11-Ж і «північних половин» 2 × 1 м квадратів 10, 11-3 за планом 1920-х років західної ділянки навісу площею 12 м², проведені співробітниками Кримської філії Інституту археології НАН України (В.П. Чабасем, О.І. Євтушенком, С.В. Татарцевим, Ю.Е. Демиденко) сумісно з колегами з Львівського університету Бельгії (М. Оттом, П. Нуаре) на кошти Фонду INTAS та Кримської філії Інституту археології НАН України, значно доповнили та уточнили базу даних зі стратиграфії, хронології й артефактів цієї пам'ятки⁴.

Культурно-хронологічна послідовність епізодів заселення людьми навісу Сюрень-I у палеоліті

Верхній культурний шар розкопок 1920-х років / археологічні горизонти «А» — «Е» розкопок 1990-х років розподіляють на 4 епізоди:

- фінальнопалеолітичний епізод «кримського азілю» — шан-кобинської індустрії (інтерстадіал аллерьод — близько 11,8—10,8 тис. років тому) — дві окремі «плями знахідок» 1-го та 2-го «горизонтів узяття» верхнього шару 1920-х років: західна — квадрати 8, 9-В-Г і 10, 11-Г (приблизно 8 м²) та східна — квадрат 24-Е-Ж (приблизно 8 м²);
- пізньопалеолітичний епізод епіграветтської індустрії (близько 20 тис. — 15 тис. років тому — знахідки трьох «лінз вогнищ» 2-го «горизонту узяття» верхнього шару в центрі навісу (квадрати 13-Е-Д, 15-Е-Ж) під час досліджень 1920-х років, артефакти горизонту «А» і деякі знаряддя «гумусних відкладів» розкопок 1990-х років;
- пізньопалеолітичний епізод граветтської індустрії (близько 24 тис. — 20 тис. років тому) — знахідки єдиної «лінзи вогнищ» 3-го «горизонту узяття»

верхнього шару центральної ділянки навісу (квадрати 15-16-Ж) розкопок 1920-х років та горизонту «D» 1990-х років;

- пізньопалеолітичний епізод індустрії пізнього оріньяку типу кремс-дюфур (близько 27 тис. років тому) — окремі оріньякські типи нуклеусів та знаряддя верхнього шару 1920-х років і знахідки горизонту «E» 1990-х років.

Середній культурний шар розкопок 1920-х років / пачка археологічних горизонтів «F» розкопок 1990-х років:

- пізньопалеолітичний епізод індустрії пізнього оріньяку типу кремс-дюфур (фінал інтерстадіалу арсі — близько 30 тис. років тому або інтерстадіал мезьєр — близько 29,3—27 тис. років тому) — знахідки одної-двох «лінз вогнищ» середнього шару 1920-х років і чотирьох «лінз вогнищ і попелу» пачки горизонтів «F» 1990-х років, з їх концентрацією під крапельною лінією навісу — квадрати 10—12-Ж-3, 15-Ж, 16-Е-И.

Нижній культурний шар розкопок 1920-х років / пачка археологічних горизонтів «G» і археологічний горизонт «H» розкопок 1990-х років репрезентує два поперемінні епізоди заселення навісу в один і той самий період інтерстадіалу арсі — близько 31,5—30 тис. років тому:

- пізньопалеолітичний епізод індустрії раннього оріньяку типу кремс-дюфур;
- середньопалеолітичний епізод киїк-кобинської індустрії кримської мікоксської традиції.

Отже, сумарна послідовність заселень людьми палеоліту навісу Сюрєні-І складається з семи дискретних епізодів, більшість яких демонструють кількарізний характер мешкання згідно з наявністю кількох археологічних горизонтів та часто з різними рівнями «лінз вогнищ і попелу». Хронологічно — це відрізок часу майже у 20 тис. років: від 31—30 тис. до 12—11 тис. років тому. Археологічно — це інтервал від фіналу середнього палеоліту — кримської мікоксської традиції та початку пізнього палеоліту — раннього оріньяку типу кремс-дюфур до фінального палеоліту — комплексів шан-кобинської індустрії. Серед 7 епізодів заселення Сюрєні-І найінформативнішим щодо специфіки поселень людей палеоліту в навісі є епізод рівнів життєдіяльності носіїв традицій раннього оріньяку типу кремс-дюфур. Саме підсумки їх аналізу і наведено нижче.

Ранній оріньяк типу кремс-дюфур Сюрєні-І: характеристика і специфіка поселень

Стратиграфічне положення археологічних горизонтів. За даними розкопок 1990-х років пачка горизонтів «G» («Ga», «Gb1-Gb2», «Gc1-Gc2», «Gd») Сюрєні-І походить із серії суглинисто-піщаних за складом та ще з великою кількістю різновеликого вапнякового уламкового матеріалу літологічних шарів 14—15d завтовшки до 1 м, які залягають поміж 3 і 4 рівнями обвалу стелі навісу (літологічні шари 13 та 15e). Стратиграфічне положення та літологічні характеристики виділених у 1990-х роках цих горизонтів і шарів повністю відповідає відомостям про нижній культурний шар з трьома «лінзами вогнищ» і літологічний шар 4 досліджень 1920-х років, який вміщує знахідки. Масивні блоки вапняку 4-го рівня обвалу стелі навісу (літологічний шар 15e) у 1990-х роках підстиляли седименти з пачкою горизонтів «G», тоді як у 1920-х роках вони слугували для Г.А. Бонч-Осмоловського стратиграфічним індикатором закінчення поширення в глибину будь-яких археологічних знахідок. Проте нижче них — поміж археологічно стерильних літологічних шарів 16, 16a, 16b і 18 — у літологічному шарі 17 у 1990-х роках було зафіксовано ще один археологічний горизонт «H» із тим самим складом оріньякських та мікоксських знахідок, як і в пачці горизонтів «G» 1990-х і нижньому шарі 1920-х років. Базальними для Сюрєні-І є літологічні шари 19, 19a, 19b, 20 без археологічних знахідок. Верхній із них — шар 19 — є, рахуючи зверху, п'ятим і хронологічно першим рівнем обвалу стелі навісу, а найнижчий шар 20 — коричнево-жовта глина з численними та часто у вертикальному положенні плитками вапняку й річковими гальками, який корелюється з геологічним шаром 7 розкопок 1920-х років «жовтої глини з рідкісними великими гальками та окатаним вапняковим щебенем без знахідок від 6,60 м до скельного дна»⁵, — уже маркує алювіальний рівень долини р. Бельбек, коли навіс постійно залива-

ло водою під час повеней ріки і тому тоді він був непридатний для заселення людьми палеоліту.

Особливості структури археологічних горизонтів. За розкопками 1990-х років 12 м² західної ділянки Сюрени-І три горизонти пачки «G» («Gb1-Gb2», «Gc1-Gc2», «Gd») і горизонт «H» відзначаються численними артефактами й кістками тварин, а також показовими елементами «житлових поверхонь» — серійними вогнищами та/чи лінзами попелу. Разом з тим верхній горизонт «Ga» і стратиграфічно (сіро-жовтий пісковий седимент без свідчень наявності вогнищ і попелу), і археологічно (усього 270 некомплектних за категоріями артефактів з рідкісними фауністичними залишками) слід розглядати як верхній прошарок нижчезалягаючого горизонту «Gb1-Gb2». Вогнища та лінзи попелу репрезентовані в такій послідовності у 4 «вогнищних» горизонтах пачки «G» і «H». Горизонт «Gb1-Gb2» — 1 вогнищна пляма у підгоризонті «Gb1» і 1 лінза попелу у підгоризонті «Gb2». Горизонт «Gc1-Gc2» — 1 лінза попелу у підгоризонті «Gc1», відсутність чітких вогнищних плям і лінз попелу в підгоризонтах «Gc2» і «Gc2a», хоч їх коричневі седименти інтенсивно «зафарбовані» у сірий колір залишками попелу. Горизонт «Gd» — 2 лінзи попелу і 1 вогнищна пляма. Горизонт «H» — 1 лінза попелу і 3 вогнищні плями.

За дослідженнями 1920-х років нижній шар з трьома «лінзами вогнищ», аналог горизонтів пачки «G» 1990-х років, розповсюджувався по всіх розкопаних тоді ділянках навісу загальною площею близько 85 м². Те саме стосується і нижнього шару розкопок 1879—1880 рр., приблизно 60 м², центру навісу поблизу його задньої стінки. Однак тільки на цій, дослідженій К.С. Мережковським ділянці навісу було знайдено винятково верхньопалеолітичні артефакти без будь-яких виробів середнього палеоліту⁶.

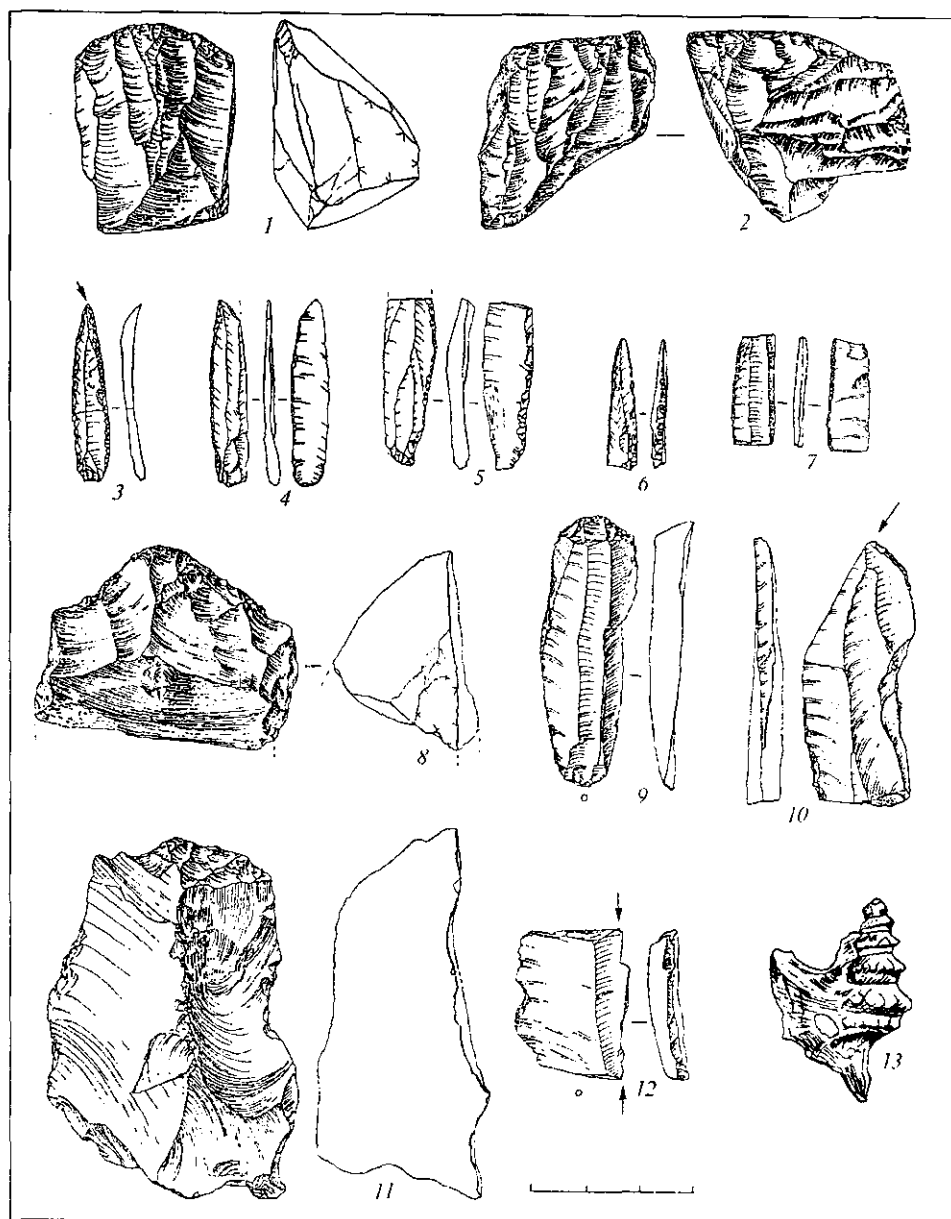
Отже, горизонти індустрії раннього орін'яку типу кремс-дюфур наявні по всій розкопаній у 1879—1880, 1926—1929 і 1995—1997 рр. площі Сюрени-І приблизно 160 м². Це може свідчити про кількаразове використання *Homo sapiens* раннього орін'яку всієї площі навісу (близько 350 м²) для потрібних їм процесів життєдіяльності.

Артефакти: склад, варіабельність за археологічними горизонтами та індустріальні характеристики. За всі роки досліджень Сюрени-І кам'яні артефакти індустрії раннього орін'яку типу кремс-дюфур становлять близько 21 тис. предметів. За періодами досліджень їх розподілено так: нижній шар 1879—1880 рр. — 1137 виробів і серед них 7 ядрищ та 111 знарядь; нижній шар 1926—1929 рр. — близько 15 тис. предметів, у тому числі 80 нуклеоподібних виробів та приблизно 800 знарядь; горизонти пачки «G» і горизонт «H» 1995—1997 рр. — 5348 артефактів, серед яких 27 нуклеоподібних предметів та 425 знарядь.

Базові техніко-типологічні дані цих знахідок репрезентують досить гомогенну і загалом одну й ту саму індустрію. Її основні характеристики такі.

Технологія. Первинне розколювання кременю було орієнтовано на здобуття симетричних у плані, скручених та прямих / випуклих у профілі пластинок та мікропластин — разом 40,3—51,1 % усіх сколів 1990-х років (рисунок, 3—7) із нуклеусів для пластинок, серед яких найбільш показовими є орін'якські «кареноїдні» типи (рисунок, 1, 2). Кількість пластин у середньому вдвічі менша від загального числа пластинок і мікропластин.

Типологія. Структура знарядь відповідає технологічним особливостям індустрії. «Негеометричні мікроліти» становлять близько 40 % знарядь 1920-х років і 58,9—67,6 % знарядь 1990-х років. Найхарактерніші серед них — орін'якські типи «дюфур» із пласкою та напівкрутою мікролускатою та/чи мікросхідчастою альтернативною (55,3 % у нижньому шарі 1920-х років і 63,2—72 % горизонтів «G» — «H» 1990-х років) (рисунок, 4, 5, 7) і вентральною (3 % у нижньому шарі 1920-х років і 7—8,7 % горизонтів «G» — «H» 1990-х років) ретушшю, а також «вістря кремс» з альтернативною та дорсальною (рисунок, 3, 6) білатеральною ретушшю (наявні у нижньому шарі 1920-х років, горизонтах «H» (7 %), «Gc1-Gc2» (2,5 %) і «Ga» (11,1 %) 1990-х років.). Індикативні верхньопалеолітичні знаряддя репрезентовані такими категоріями в порядку їх кількісного убування: *різці* — домінують кутові та бокові (рисунок, 10, 12) над серединними, а орін'якські кареноїдні типи представлені тільки одним зразком лише в колекції 1920-х років; *скребачки* — не-

Артефакти індустрії раннього оріньяку типу кремс-дюфур Сюрени-І (Крим): 1, 2 — «кареноїдні» нуклеуси для пластинок; 3—7 — «негеометричні мікроліти»; 8, 11 — високі скребачки «з плечиком»; 9 — проста пласка скребачка на пластині; 10 — боковий різень; 12 — кутовий різень; 13 — підвіска з черепашки молюска *Aporrhais pes-pelecani*; (1, 3—5, 10—11 — горизонт Н; 2, 6—7, 9 — горизонт Gc1-Gc2; 8, 12 — горизонт Gb1-Gb2 розкопок 1990-х років; 13 — нижній шар розкопок 1920-х років)

численні, але типові оріньякські кареноїдні та високі «з носиком / плечиком» (рисунки, 8, 11), серійні прості пласкі на пластинах (рисунки, 9); долотоподібні знаряддя; трошковані вироби; ретушовані пластини, серед яких поодинокі вироби з так званою оріньякською ретушшю.

Разом з тим дані досліджень 1990-х років дають змогу простежити деякі зміни (розвиток?) цієї оріньякської індустрії в часі за такими тенденціями. Зменшується продуктивність первісного розколювання задля одержання дебітажу (від 39,8 % у горизонті «Н» до 27,8 % у горизонті «Gb1-Gb2») за одночасно більшого акценту на процеси вторинної обробки — збільшується частка лусок (від 36,6 % у горизонті «Н» до 52,3 % у горизонті «Gb1-Gb2»).

Збільшення лусок у разі зменшення частки знарядь (від 9,8 % у горизонті «Н» до 5,4 % у горизонті «Gb1-Gb2») свідчить про зростання «експорту» виготовлених, переоформлених та використаних у навісі знарядь за його межі. Збільшення частки мікропластин у дебітажі (від 10,1 % у горизонті «Н» до 21,8 % у горизонті «Gb1-Gb2») також свідчить про зростання ролі вторинної обробки у навісі, оскільки одержання мікропластин було технологічно пов'язане з інтенсивною утилізацією «кареноїдних» нуклеусів для пластинок та кареноїдних скребачок, у процесі якої також відколювалося багато лусок. Простежуються і деякі типологічні зміни — тільки у горизонтах «Gb1-Gb2» і «Ga» наявні кареноїдна атипова скребачка з не-лямелярною ретушією, латеральна скребачка на відщепі та всі серединні різці.

Вироби з каменю доповнюються знаряддями з кістки — 5 вістер і 45 проколів нижнього шару 1920-х років та 1 вістря і 5 проколов горизонтів «Gc1-Gc2» і «Gb1-Gb2» 1990-х років, а також об'єктами «персонального орнаменту» — серійні підвіски з черепашок молюсків нижнього шару 1920-х років і горизонту «Gc1-Gc2» 1990-х років. До речі, серед останніх домінує рід *Aporrhais pes-pelecani*⁷ (рисунок, 13), репрезентований також серед підвісок раннього орін'яку типу кремс-дюфур шару G навісу Ріпаро Моші (Лігурія, Італія). Тут варто особливо зауважити, що цей рід морських черепашок повністю відсутній серед підвісок із черепашок пізніших за часом і горизонтів пізнього орін'яку типу кремс-дюфур Сюрени-І, і чотирьох верхньопалеолітичних шарів орін'яку, граветту, епіграветту та епітардіграветту Ріпаро Моші⁸.

Особливості життєдіяльності у навісі людей. Навіс періодично заселявався по всій площі під час інтерстадіалу арсі — 31,5—30 тис. років тому, і основні процеси кременеобробки люди провадили тут. Ці відвідування людьми навісу стратиграфічно чітко фіксуються 4 «вогнищними» горизонтами «Н», «Gd», «Gc1-Gc2» і «Gb1-Gb2» розкопок 1990-х років та 3 «лінзами вогнищ» нижнього шару розкопок 1920-х років. Кількість артефактів зазначених горизонтів варіабельна. Показовим прикладом цього є приналежність горизонтові «Gc1-Gc2» 43,2 % усіх артефактів пачки горизонтів «G»—«Н» 1990-х років. Середня кількість кременів (без «відходів виробництва») також відрізняє горизонт «Gc1-Gc2» (91,9 предмета на 1 м²) від горизонтів «Н», «Gd» та «Gb1-Gb2» (30,8—38,3 предмета на 1 м²). Утримі більшу середню кількість артефактів горизонту «Gc1-Gc2» у порівнянні з відповідними даними інших горизонтів можна пояснити або більш інтенсивними та довготривалими характеристиками мешкання людей на рівні цього горизонту, або тим, що цей горизонт «абсорбував» кілька рівнів мешкання. Визначальних даних на користь однозначної переваги однієї з цих двох гіпотез немає. Імовірно, обидві вони тою чи іншою мірою об'єктивні. Так, за структурою тільки горизонт «Gb1-Gb2» характеризується стратиграфічним перекриттям на одній площі вогнища та лінзи попелу, тоді як у горизонтах «Н», «Gd» і «Gc1-Gc2» вогнища та лінзи попелу відокремлені і в плані, і в профілі — свідчення на користь одноразового заселення? Разом з тим різноманітніший склад індикативних пізньопалеолітичних знарядь у горизонті «Gc1-Gc2» може свідчити на користь більшої інтенсивності та довготривалості мешкання тут орін'яків. У цілому всі дані свідчать про нетривалі «короткочасні табори» і для 2—3 (?) рівнів мешкання «вогнищних» горизонтів «Gc1-Gc2» та «Gb1-Gb2», і для подібних їм за селіщними показниками, але вже разових відвідувань для «вогнищних» горизонтів «H» і «Gd» 1990-х років. Надання переваги дефініції «короткочасних таборів» перед «ефемерними поселеннями» для цих заселень людьми навісу пояснюється наявністю в усіх археологічних горизонтах вогнищ та/чи лінз попелу і хоча б частковим виробництвом у навісі неординарних виробів — кістяних знарядь та предметів «персонального орнаменту». Повноцінні цикли первинної та вторинної обробки кременю з особливим акцентом на отримання пластинок та мікропластин, їх ретушування та використання посилюють таку дефініцію, трансформуючи її навіть у «інтенсивні за життєдіяльністю людей короткочасні табори» з різноплановою активністю без якоїсь дуже специфічної та однобічної господарської діяльності, яка базувалася на первинній та вторинній утилізації туш сайгана, коня, бізона, благородного та велетенського оленів⁹, здобутих на полюванні в навколишніх лісостепових ландшафтах передгірного Криму.

Висновки

Аналіз епізоду кількарязового заселення навісу Сюрень-І близько 30 тис. років тому в період інтерстадіалу арсі вюрмського гляціалу носіями традицій оріньяку є дуже важливим для розуміння питання поширення на теренах Європейського континенту *Homo sapiens* у початкову пору пізнього палеоліту. Річ у тім, що верхньопалеолітичні комплекси знахідок нижнього шару 1920-х років / горизонтів «G» та «H» 1990-х років Сюрень-І належать до раннього оріньяку типу кремс-дюфур Європи часу інтерпленігліціалу вюрму від кінця інтерстадіалу хенгело — інтерфазіалу ле кот до інтерстадіалу арсі включно (36,5—30 тис. років тому), який характеризується майже однаковими індустріальними показниками комплексів артефактів на просторах від Піренейського п-ова на заході до Криму та Північного Кавказу на сході. У Західній Європі це комплекси так званого оріньяку 0, протооріньяку / оріньяку архаїчного, або примітивного, з пластинками дюфур: Ля Віна, шар XIIIinf (Астурія), Морин, шари 9, 8b—8a (Кантабрія), Романі, шар А та Арбрета, шар BE 111 (Каталонія) в Іспанії; Гатзарріа, шари Cj2-Cj1 (Піренеї), Дюфур, Ля Феррасі, шар Е' та Ля Піаж, шар К (Перигор), Турнал, шари GF-F (Західний Лангедок), Ля Луза, шар 2B1 та Ескішо-Грапу, шари SLC 1b-1a (Східний Лангедок), Ренод, шар 10 (Східний Прованс) у Франції; Ріпаро Моші, шар G (Лігурія), Тагліенте, шари 25a-c та Фумане, шари A3-A1 (провінції Верона та Венеція) в Італії. У Центральній Європі — це комплекси стоянки Кремс-Гундсштейг (Австрія) та стоянки Тінкова, Косава, шари I, II, Романешті-Думбравіта-I, шари II, III, Романешті-Думбравіта-II (Румунія). У Східній Європі, в Росії — це артефакти стоянки Чулек-I на нижньому Дону та більша частина знахідок Каменомостської печери, Широкого Мису та Ахштірської печери, шар 3a на Північному Кавказі.

Разюча схожість усіх цих комплексів раннього оріньяку типу кремс-дюфур та їх розповсюдження в південному географічному поясі по всій Європі є безперечним свідченням його панєвропейського статусу. Скоріше за все, одноманітний кам'яний інвентар та дуже схожий набір кістяних знарядь і предметів «персонального орнаменту» цього типу оріньяку слід пояснювати особливим типом адаптації колективів *Homo sapiens* — носіїв його культурних традицій — до передгірних ландшафтів широтного поясу між 40° та 46°—48° півн. ш. півдня Європейського континенту з широкими можливостями полювання на лісових та степових тварин, не виключено, вже на базі засобів дистанційної мисливської зброї (спеціалізовані «негеометричні мікроліти»). Більше того, саме така адаптація сприяла швидкому поширенню *Homo sapiens* оріньяку в Європі за історично дуже короткий для палеоліту проміжок часу — 36,5—30 тис. років тому. Така ситуація з географічним і ландшафтним розповсюдженням, спеціалізованою адаптацією господарської діяльності та досить уніфікованими матеріальними «виробничими» і «не-утилітарними» засобами її забезпечення в повсякденному житті колективів раннього оріньяку типу кремс-дюфур Європи може слугувати одним із найважливіших аспектів розв'язання фундаментальної проблеми первісного заселення Європи людиною сучасного виду — *Homo sapiens*. Інакше кажучи, аналіз ландшафтно-кліматичних природних умов передгір'їв Анатолії Північно-Східного Середземномор'я і східних регіонів Південної Європи може виявити той ареал, де оріньякське населення Близького та Середнього Сходу близько 37 тис. років тому сформувало особливу господарську адаптацію з культурними традиціями в матеріальній та духовній сферах, що сприяло швидкому розповсюдженню в Південній Європі мобільних представників таких груп оріньяку.

Отже, дослідження та детальний аналіз багатьох аспектів раннього оріньяку типу кремс-дюфур Сюрень-І (Крим) мають значення для розробки ключових проблем ранньої пори пізнього палеоліту всього Європейського континенту.

¹ Мережковский К.С. Отчет о предварительных исследованиях каменного века в Крыму // Изв. Русск. Геогр. об-ва. — 1881. — Т. XVI. — С. 106—146; Мережковский К.С. Отчет об антропологической поездке в Крым в 1880 г. // Изв. Русск. Геогр. об-ва. — 1887. — Т. XVII. — С. 104—115.

² Бонч-Осмоловский Г.А. Итоги изучения Крымского палеолита // ТМАНЧПЕ. --- 1934 --- Вып. 5. --- С. 114---183.

³ Векилова Е.А. Стоянка Сюрень I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий // МИА. --- 1957. --- № 59. --- С. 235---323; Шовкопляс Л.Г. Пізній палеоліт // Археологія Української РСР. --- К., 1971. --- Т. 1. --- С. 39---64; Роговцев А.Н., Ашикович М.В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. --- М., 1984. --- С. 162---271; Черныш А.П. Поздний палеолит // Археология Украинской ССР. --- К., 1985. --- Т. 1. --- С. 54---83.

⁴ Demidenko Yu.E., Chabai V.P., Otte M., Yevtushenko A.I., Tatartsev S.I. Siuren-I, an Aurignacian site in the Crimea // *Anatolian Prehistory* / Ed. M. Otte. --- Vol. 1. --- Liege, 1998. --- ERAUL N 85. --- P. 367---413; Демиденко Ю.Э. Ориньяк Сюрень-I (Крым): новые данные по раскопкам 1990-х гг. // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы: Тез. докл. --- Ростов-н/Д, 1998. --- С. 16---17; Демиденко Ю.Э. Ориньяк типа кремс-дюфур Сюрень-I (Крым): его вариативность и место в ориньяке Европы // Локальные различия в каменном веке: Тез. докл. --- СПб., 1999. --- С. 113---115; Демиденко Ю.Э. «Крымская загадка» --- среднепалеолитические изделия в раннем ориньяке типа кремс-дюфур Сюрень-I: альтернативные гипотезы для решения проблемы // Время последних неандертальцев. *Stratum 1*. --- СПб.; Кишинев; Одесса, 2000. --- С. 197---224; Чабай В.П., Демиденко Ю.Э., Евтушенко А.И. Палеолит Крыма: методы исследований и концептуальные подходы. --- Симферополь: Киев, 2000. --- 104 с.

⁵ Векилова Е.А. Стоянка Сюрень I ... --- С. 242.

⁶ Векилова Е.А. Стоянка Сюрень I ... --- С. 284---286; Демиденко Ю.Э. «Крымская загадка» ... --- С. 205---210.

⁷ Бонч-Осмоловский Г.А. Итоги изучения ... С. 153. --- Табл. V, 9; Векилова Е.А. Стоянка Сюрень I ... --- С. 300---302. --- Рис. 31, 3---4.

⁸ Stiner M. Palaeolithic mollusc exploitation at Riparo Mochi (Balzi Rossi, Italy): food and ornaments from the Aurignacian through Epigravettian // *Antiquity*. --- 1999. --- Vol. 73, N 282. --- P. 735---754.

⁹ Lopez Bayon I. La faune de Siuren-I (Crimee), analyse preliminaire // *Anatolian Prehistory* / Ed. M. Otte. --- Liege, 1998. --- ERAUL N 85. --- Vol. 1. --- P. 415---425.

Одержано 28.04.2001

Ю.Э. Демиденко

СЮРЕНЬ-I (КРЫМ): ОБЩИЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ И СПЕЦИФИКА ПОСЕЛЕНИЙ НОСИТЕЛЕЙ ИНДУСТРИИ РАННЕГО ОРИНЬЯКА ТИПА КРЕМС-ДЮФУР

В статье рассматриваются данные о ключевой стоянке крымской предистории периода около 30–10 тыс. лет тому назад — навесе Сюрень-I. Представлен общий археологический контекст стоянки, состоящий из семи периодов заселения. Дан анализ специфики поселений раннего ориньяка типа кремс-дюфур Сюрень-I. Эти поселения как неспециализированные и серийные «интенсивные по жизнедеятельности людей кратковременные лагеря» представляют паневропейскую адаптацию *Homo sapiens* ориньяка (36,5–30 тыс. лет тому назад) к ландшафтам предгорий Южной Европы.

Yu.E. Demidenko

SIUREN-I (CRIMEA): OVERALL ARCHAEOLOGICAL CONTEXT AND SETTLEMENTS' SPECIFIC CHARACTERISTICS FOR EARLY AURIGNACIAN OF KREMS-DUFOUR TYPE INDUSTRY

The article is devoted to the key site in the Crimean Prehistory for the time span ca. 30 000–10 000 years B.P. — Siuren-I rock-shelter. First, it is represented the site's overall archaeological context which is composed of 7 occupational events. It is discussed the specific characteristics for settlements of Early Aurignacian of Krems-Dufour type industry at Siuren-I. These occupations are non-specialized and serial «intensive short-term camps», representing the Pan-European *Homo sapiens* Aurignacian adaptation (36 500–30 000 years B.P.) to the European Southern belt's foothills.

ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИГОТОВЛЕННЯ КЛИНОПОДІБНИХ НУКЛЕУСІВ У ПІЗНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ

Статтю присвячено технологічному дослідженню головного призначення «гігантолітів» Новгород-Сіверського і Радомішля, взаємозв'язку рублячих та інших знарядь із клиноподібними нуклеусами, типології мустьєрських «дисків» і природи походження архайчних знарядь стоянки Радомішль.

Наприкінці 80-х років минулого сторіччя у процесі опрацювання проблеми визначення основних змін у технології обробки каменю під час переходу до пізнього палеоліту на матеріалах ранніх пізньопалеолітичних комплексів Закарпаття (комплекс 2 Королеве 2 та комплекс 1а Королеве 1) виникали спірні моменти щодо типологічного визначення частини скребел і масивних двобічних виробів, які після застосування ремонту було зараховано до клиноподібних нуклеусів і пренуклеусів^{1–3}. Приблизно у той самий період під час опрацювання колекції стоянки Радомішль (Полісся), зарахованої автором розкопок І.Г. Шовкоплясом до ранньої пори пізнього палеоліту^{4–6}, було зроблено декілька складанок нуклеусів, фрагментованих знарядь та пластин, серед яких один виріб заслуговував на особливу увагу. Цей виріб, одна з частин якого до склеювання знаходилася серед мустьєрських «дисків» (рис. 1), після відтворення з фрагментів набув вигляду відомих «гігантолітів» Новгород-Сіверської пізньопалеолітичної стоянки^{7–9}.

«Гігантоліти» із Новгород-Сіверського та їх менші за розмірами аналоги з різних стоянок у свій час були предметом бурхливих суперечок з приводу їх головного функціонального призначення^{10–15}. І нині їх не залишають без уваги, доповнюючи новими оригінальними інтерпретаційними поясненнями^{16, 17}. Про клиноподібний виріб із Радомішля вже неодноразово було згадано у працях, присвячених новим дослідженням «гігантолітів»^{18, 19}, але й до сьогодні він не був опублікований автором. Разом з цим проблема виявлення призначення «гігантолітів» виходить далеко за межі спірних моментів класифікації артефактів з двобічною обробкою в пізньопалеолітичних комплексах (сокири? нуклеуси? «диски»?), які зрештою використовували для зняття пластин. У зв'язку з конференцією, присвяченою 80-річчю видатного дослідника палеоліту — І.Г. Шовкопляса, до кола інтересів якого входила також проблема переходу від раннього до пізнього палеоліту, з'явилася нагода розглянути більш широке коло питань технології і типології ранніх пізньопалеолітичних комплексів. Йдеться про клиноподібні нуклеуси і рублячі знаряддя, про зв'язок техніки двобічної обробки клиноподібних пренуклеусів і так званих дисків, технологію попередньої підготовки нуклеусів до розколювання, взаємозв'язок технології первинного розколювання з середньопалеолітичними типами знарядь у ранніх пізньопалеолітичних комплексах, зокрема на стоянці Радомішль.

Отож повернемося до теми досліджень. У 1936 р. І.Г. Підоплічко відкрив на одній з ділянок незруйнованого культурного шару пізньопалеолітичної стоянки поблизу Новгород-Сіверського три крем'яні вироби, що вразили своїми надзвичайними для середньостатистичних нуклеусів і знарядь розмірами і тому отримали точну і влучну назву — «гігантоліти»²⁰. Сенсаційне на той час відкриття виробів, які не мали аналогій в інших комплексах пізнього палеоліту, їхня двобічна і частково двобічна обробка, великі розміри, подібність до ранньопалеолітичних рубил відіграли вирішальну роль у зарахуванні цих виробів до рублячих знарядь, гіпотетичне призначення яких вбачалось у застосуванні їх для

обробки великих кісток мамонта на стоянках пізнього палеоліту, де навіть такі «гігантські сокири» іноді були відсутні²¹. В усякому випадку, для багатьох археологів термін «гігантолїт» і «сокира» мали синонімічне значення. До вже відомих знахідок додавалися нові, менші за розмірами, але близькі за формою і обробкою, як, наприклад, «сокирка» з Костьонк 1, назва якої говорить сама за себе²². Список аналогій значно доповнив П.І. Борисковський²³, висловивши сумніви з приводу їх призначення. Причиною вагань були так звані різцеві сколи, які спостерігалися на двох «гігантолїтах», а також на багатьох інших аналогічних сокироподібних виробах. Функціональне призначення «різцевих» ділянок спростовувалося ймовірним способом закріплення рублячого знаряддя^{24, 25}. Найпростіше пояснення походження «різцевих» сколів наявності на стоянці відповідних за розміром пластин, що відповідали цим негативам, не було прийнято, хоча цей зв'язок був очевидний^{26, 27}. Також очевидним уявляється погляд М.З. Панічкіної, яка, аналізуючи «гігантолїти», дійшла висновку, що їх форма «виключає ймовірність використання предметів як сокир»²⁸. У принципі, саме М.З. Панічкіна, спираючись на великий фактичний матеріал, археологічні аналогії й логіку розколювання в пізньому палеоліті, блискавично довела прина-

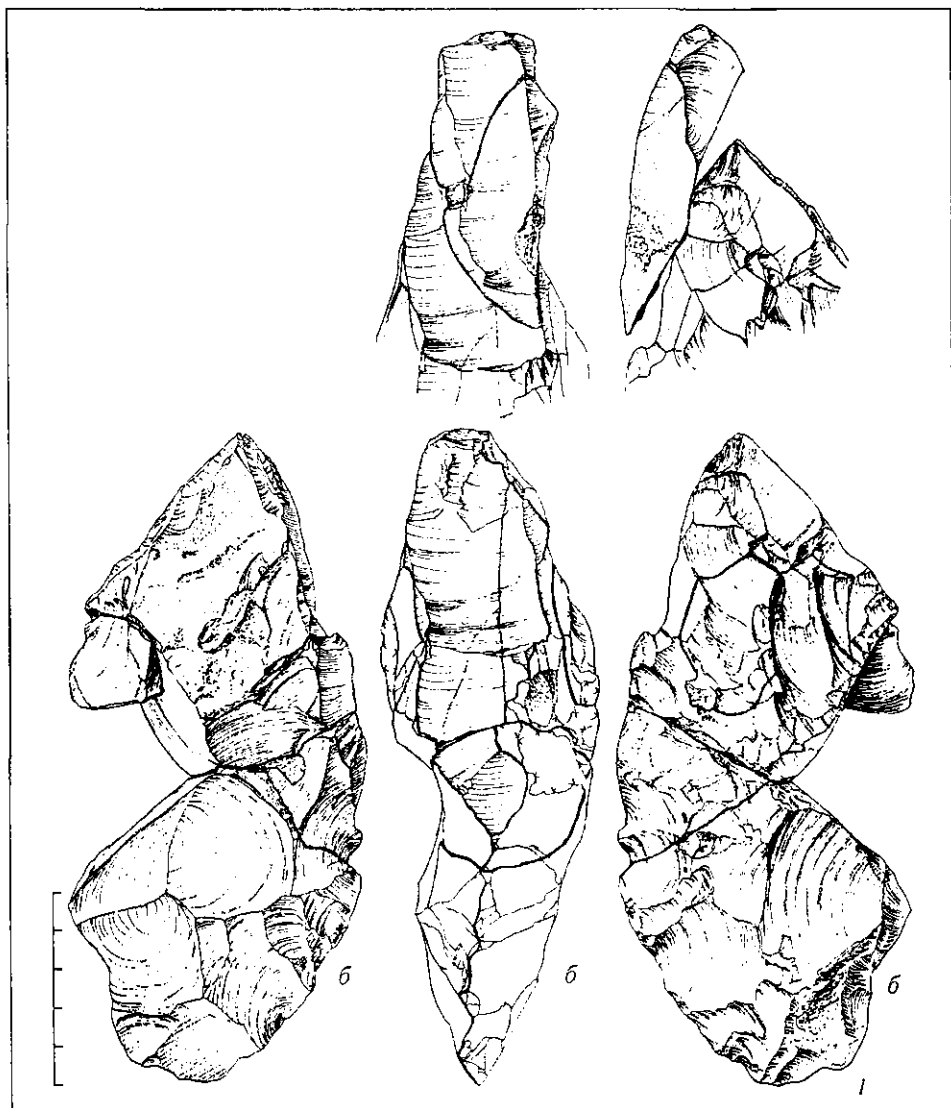

Рис. 1. Радомисль: 1 --- клиноподібний нуклеус-«гігантолїт» (ремонтаж)

лежність «гігантолів» до клиноподібних нуклеусів, логічно пояснивши призначення клиноподібного загострення цього типу нуклеусів, на відміну від інших типів нуклеусів із торцевим принципом розколювання. Дослідження М.З. Панічкіної значною мірою сприяли уникненню помилок під час класифікації спірних скребел та двобічних виробів комплексу 2 Королеве 2, остаточно крапку у визначенні яких поставив ремонтаж.

Комплекс 2 Королеве 2 (Закарпаття) за сумою техніко-типологічних показників є перехідним від раннього до пізнього палеоліту, а за стратиграфічними позиціями належить до часу одного зі стадіалів раннього вюрму ^{29–31}. На основі аналізу матеріалів ремонту і вивчення технології первинного розколювання було зроблено висновки про відсутність застосування в комплексі 2 ранньопалеолітичних стратегій розщеплювання нуклеусів; під час розколювання нуклеусів для пластин використовували головним чином паралельну пізньопалеолітичну техніку розколювання у її біпоздовжньому варіанті; розколювання залишкових плоских нуклеусів мало призматичний характер на всіх етапах утилізації; середньопалеолітичною була тільки традиція індивідуального фасетування відбивних площадок ^{32, 33}. Провідний принцип технології розколювання комплексу 2 — навмисне створення реберчастого гребеня і зколювання першої ребристої пластини з метою формування початкової робочої поверхні для отримання пластин ³⁴. Виток цього принципу започатковано у фінально-мустьєрських леваллуазьких вістрях індустріях Близького Сходу (напр., Кебара, Ізраїль; Тор Фараж, Йорданія) та Центральної Європи (напр., комплекс 2в Королеве 1) із класичною системою виробу типових вістер леваллуа відщепових пропорцій та спрямованою конвергентною стратегією розколювання, яка ґрунтувалася на першочерговому відокремленні так званих пластин «дебордант», що зумовлювало появу конвергентних пластин — відходів оформлення вістер ^{35–38}. У перехідних комплексах (Брно-Богуніце, Странска Скала 3 і 3а (нижній комплекс), Словаччина; Бокер Тахтіт, шари 1—3, Ізраїль; Куличівка (нижній комплекс), Україна) леваллуазького шляху переходу до пізнього палеоліту цей принцип, що відбивався у послідовному використанні принципу «реберчастої пластини», стає домінуючим у процесі виробництва леваллуазьких вістер пластинчастих пропорцій з біпоздовжньою огранкою, у виробництві яких застосовували паралельну пізньопалеолітичну техніку розколювання у біпоздовжньому варіанті ^{39–41}. У комплексі 2 Королеве 2 ребристі гребені на нуклеусах формували за допомогою однієї або двох краївих оббиття, частіше з подальшим вирівнюванням краю шляхом регущування. Клиноподібні нуклеуси комплексу 2, окрім напрямного ребра, яке відколювали першим на початку розщеплювання, мали також тильне та нижнє ребра (рис. 2, 1; 3, 1). Як уже зазначалось, у колекції комплексу 2 було репрезентовано спірні предмети, спочатку зараховані до середньопалеолітичної групи виробів. Розгляд однієї зі складанок двох пластин з негативами двобічної обробки на латеральних краях та загостренням у нижній частині (рис. 2, 1, а, б) дав змогу зарахувати два інші вироби до клиноподібних форм і класифікувати один із них як спрацьований клиноподібний нуклеус (рис. 2, 1б), а інший — як клиноподібний пренуклеус (рис. 2, 2). Справжнє призначення останнього, незважаючи на привабливу «сокироподібну» форму, було виявлено також унаслідок аналізу ще однієї складанки, у якій залишковий клиноподібний нуклеус було відтворено завдяки з'єднанню з двох частин, одну з яких спочатку було зараховано до скребел ⁴². Ремонтаж цього нуклеуса дав змогу простежити послідовність утилізації вузької андезитової конкреції, яку після однобічного сплюснення, навмисного утворення і відокремлення ребра розколювали поздовжньо за стрілкою годинника як підциліндричний нуклеус. Невдале розщеплювання робочої поверхні призвело до сплюснення іншого боку і утворення підклиноподібної форми, доповненої на залишковій стадії утилізації штучним ребром на тильній поверхні. Фрагментація цього підклиновидного нуклеуса, ймовірно, була пов'язана з відтворенням напрямного ребра на робочій поверхні після появи заломів. Утворення ребра у нижній частині тильної поверхні не можна пов'язувати з рублячою функцією, тому що в колекції, окрім клиноподібних форм у групі ранньопалеолітичних типів, наявні виразні рублячі

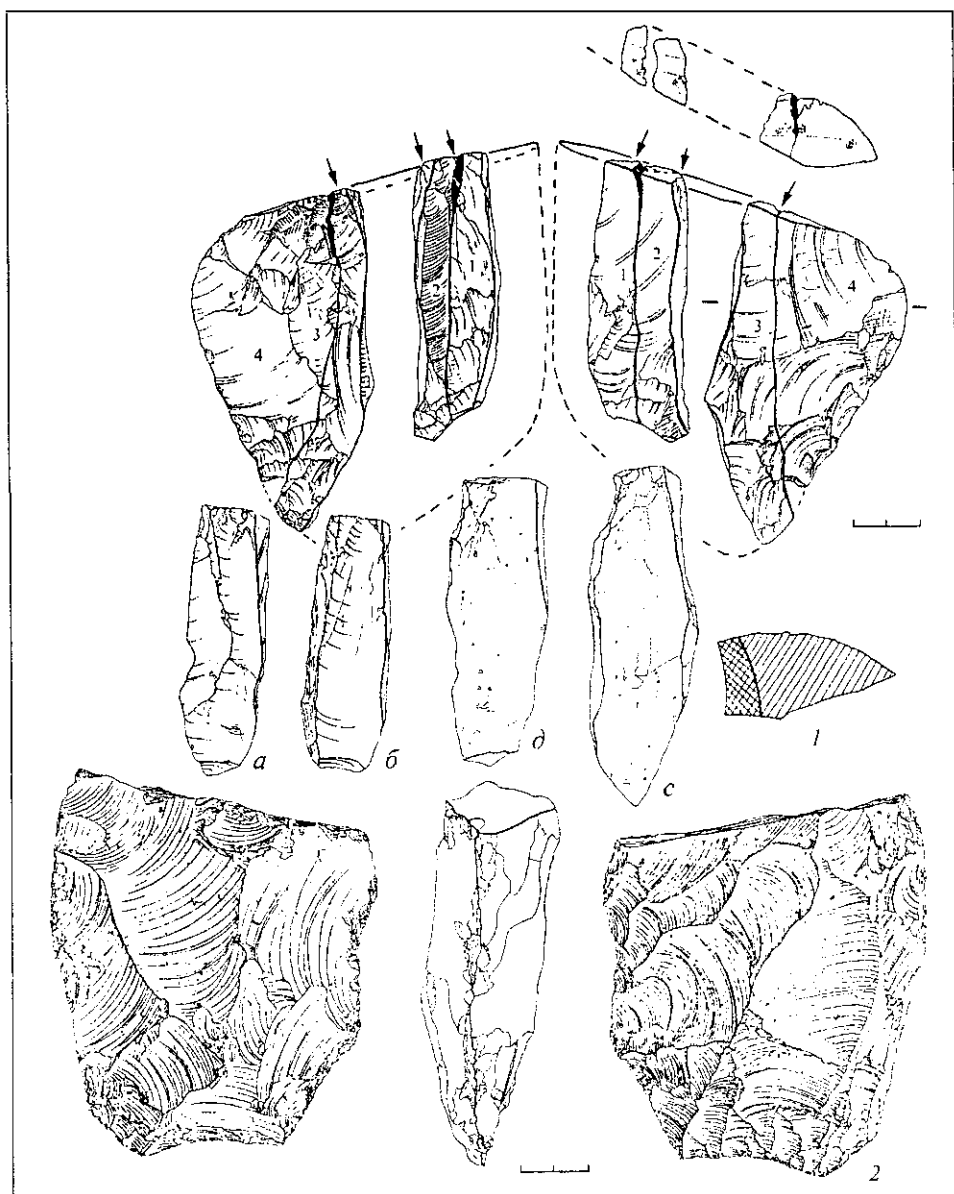

Рис. 2. Королеве 2, комплекс 2: 1 — реконструкція клиноподібного нуклеуса, 2 — клиноподібний пренуклеус

знаряддя⁴³. Одне з таких знарядь на масивній реберчастій пластині завдовжки 26 см (незважаючи на великі розміри, цю окрему пластину не можна пов'язати з клиноподібними «гігантолітами») має еталонні характеристики рублячого знаряддя, що може допомогти під час аналізу взаємозв'язаних чи взаємовиключних зовнішніх типологічних ознак клиноподібних нуклеусів і сокироподібних знарядь (рис. 3, 2).

Саме таку оригінальну типологічну назву, як «сокири-нуклеуси», застосовує С.Ю. Гіря, один із провідних дослідників палеотехнологій, для визначення окремої складанки з Костьонк 1, невеликих клиноподібних форм із Костьонк 1, Авдеева, і, безумовно, припускає її для «гігантолітів» Новгород-Сіверського і складанки з Радомішля у підрозділі монографії, присвяченої, як не дивно, проблемі виготовлення великих пластин у пізньому палеоліті⁴⁴. Наведемо цитату зі згаданої праці: «Суперечки про те, що являють собою ці вироби — сокири чи нуклеуси? — у всякому разі, для індустрії Костьонк. повинні бути закінчені,

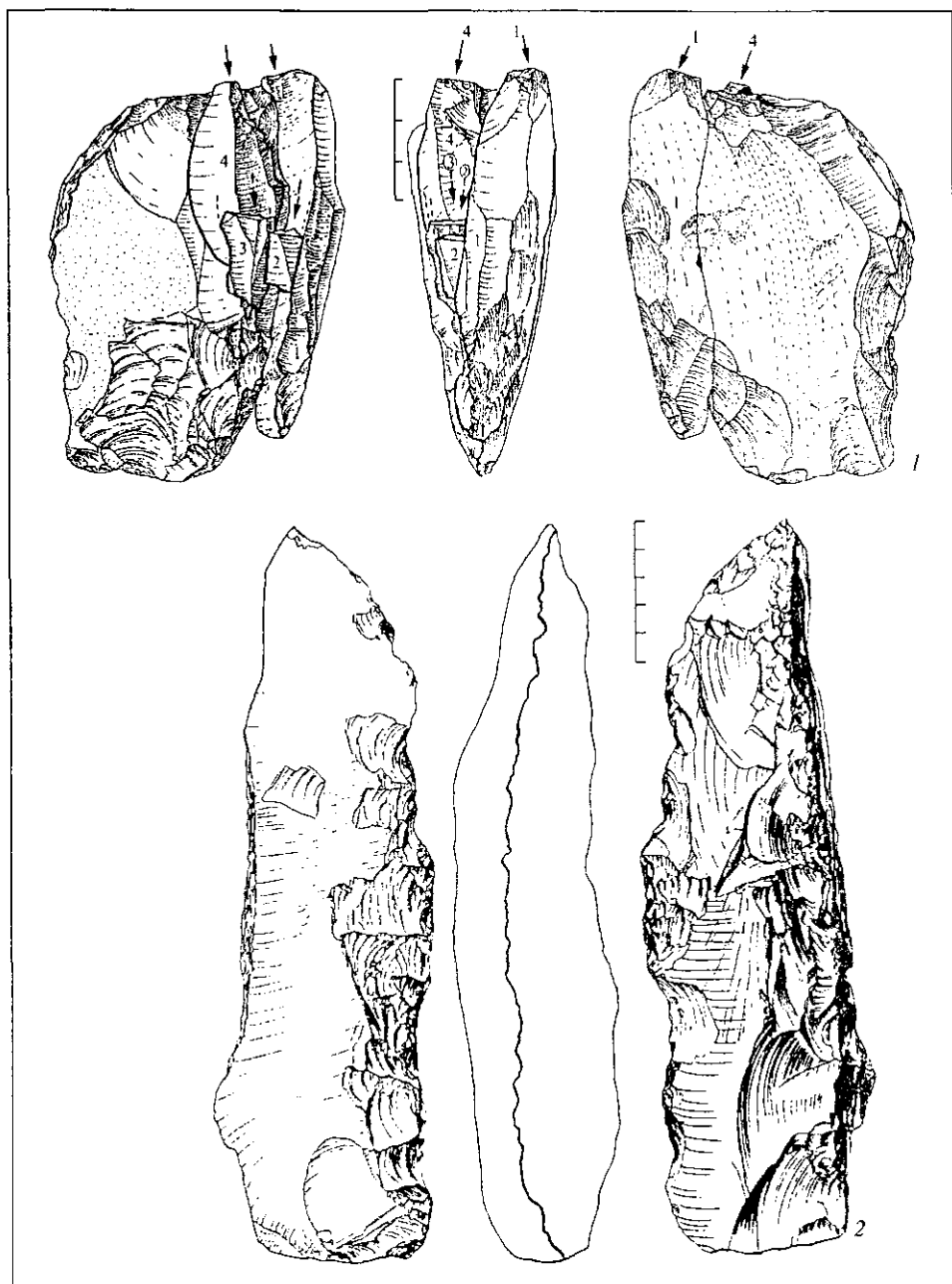

Рис. 3. Королєве 2, комплекс 2: 1 — клиноподібний нуклеус (ремонтаж), 2 — сікач

тому що відзначена вище (у праці. — *Прим. автора*) складанка-нуклеус... окрім форми «гігантолита» має ті самі сліди використання, розташовані в тій самій частині виробу, що й у «сокири» з першого (старого) житлового комплексу. Отож це той самий випадок, коли вдалося точно встановити: спочатку цей виріб використовувався в роботі, а потім із нього ж сколювались пластини, це і знаряддя, і нуклеус»⁴⁵. Проте це ще не все: «встановлено, що «сокирка» і подібні їй форми з першого шару Костьонк використовувались для копання землі (отож це були не сокири, а скоріше, мотики), що... «не протирічить їхньому наступному використанню як нуклеусів»⁴⁶??? Далі за текстом іде опис послідовності розщеплювання у біпоздовжньому напрямі з двох площадок, одна з яких, на думку автора, була «утворена лише в останню мить»⁴⁷ як наслідок «боротьби з заломами»⁴⁸. Ну що ж, спробуємо розібратися з наведеною системою доказів у

контексті зв'язку цієї складанки з «гігантолітами» — клиноподібними нуклеусами, а також їх цільовим призначенням. Наявність двох площадок на складанці з Костьонок 1 значно знижує її значення з погляду відношення до «сокир-нуклеусів», оскільки на біпоздовжніх нуклеусах їх готували, як правило, до розколювання. Пояснення походження другої площадки виникненням заломів і «боротьбою з ними» уявляється нам як вельми слабкий аргумент. Де знаходяться сліди від копання, для нас незрозуміло, тому що клиноподібна частина і реберчасті пластини в складанці відсутні. Немає і самого нуклеуса. Як свідчить практика, двобічна обробка ребра і бокових сторін трапляється внаслідок підготовки будь-яких типів нуклеусів, а не тільки клиноподібних. Навпаки, «гігантоліт» 2 із Новгород-Сіверського має тільки однобічну поздовжню обробку робочого і протилежного краю. Отже, щоб довести приналежність складанки з Костьонок 1 до «сокир-нуклеусів», треба доповнити її клиноподібною частиною чи нуклеусом, чи, вибачте, бути безпосереднім свідком розколювання. Із трасологічними доказами використання деяких виробів із Костьонок 1 як мотик сперечатися важко, але ще важче уявити собі повний збіг процесу формоутворення мотик і клиноподібних нуклеусів чи дуже обережне використання знарядь, передбачаючи їхнє подальше використання у вигляді нуклеусів.

Зв'язок складанки з клиноподібними формами здається нам сумнівним. Проте наявність слідів застосування на «сокирці» із Костьонок 1 аж ніяк не свідчить про первинність цієї функції. Ще сумнівнішим виглядає зв'язок «сокир-нуклеусів» із рублячою функцією. Ні на клиноподібних нуклеусах з комплексу 2 Королеве 2, ні на «сокирках» із Костьонок 1 і Авдєєво, ні на «гігантолітах» із Новгород-Сіверського й Радомишля не спостерігаються видимі сліди, характерні для рублячих знарядь⁴⁹, сліди, які можна побачити неозброєним оком, як на зазначеній пластині-сікачі та інших рублячих знаряддях із комплексу 2 Королеве 2. Неможливість зняття пошкодженого рублячого леза як прямого не потребує коментарів. Якщо навіть уявити варіант використання рублячого знаряддя як нуклеуса, то воно потребувало б чи істотного переоформлення, що, безумовно, «з'їло» б сліди роботи, чи, щонайменше, — вельми «ніжного» обходження.

У всякому разі клиноподібний виріб із Радомишля, який за формою та обробкою найбільш близький до «гігантолітів» із Новгород-Сіверського, ми не можемо визначити інакше як клиноподібний нуклеус. Приєднана до робочої поверхні пластина з негативами попередніх сколів свідчить тільки про процес розколювання з метою одержання пластин (рис. 1). Перед відокремленням цієї пластини першою з нуклеуса було знято двобічну реберчасту пластину. Виходячи з цього прикладу можна говорити про спеціальне утворення форми, звичайної для клиноподібних нуклеусів цього та інших пізньопалеолітичних комплексів, про підготовку та відокремлення передусім прямого ребра, звичайну підготовку нуклеусів для розколювання у пізньому палеоліті. Отже, проста складанка Радомишля, як ніщо інше, просто пояснює призначення «гігантолітів» Новгород-Сіверського у вигляді клиноподібних нуклеусів і пренуклеусів.

Двобічну та однобічну підготовку прямого ребра відмічено на численних ребристих пластинах Радомишля, помітно на різноманітних пренуклеусах, а також на так званих дисках, помилковість зарахування яких до середньопалеолітичних виробів аргументовано довів Ю.Е. Демиденко⁵⁰. Підтверджуючи цей погляд, можна додати, що наявність клиноподібних «дисків» і неутілізованих пренуклеусів пов'язана насамперед з помилками на початку розколювання. Усупереч останнім розробкам концепції переходу до пізньопалеолітичної технології, пов'язаної, з погляду Є.Ю. Гирі та П.Є. Нехорошева, з переходом до «нової техніки зколювання»⁵¹, можна констатувати, що, незважаючи на безумовний, але вибіркового характер використання цього «ноу-хау», ні в Радомишлі, ні в інших відомих нам з фондів Археологічного музею ІА НАН України матеріалах стоянок пізнього палеоліту техніка «ребристої пластини» нікуди не зникла. За логікою попередньої підготовки нуклеусів у пізньому палеоліті формування реберчастого профілю на робочій поверхні пов'язане з потребою утворення початкової робочої поверхні у вигляді першого поздовжнього негативу з двома паралельними ребрами, що є основою подальшого одержання паралельних пла-

стин. Існує тільки два абсолютно конкретні, а не абстрактні ⁵² шляхи утворення цієї поверхні на пренуклеусах. Перший так чи інакше пов'язаний з відокремленням ребра у вигляді підготовленої реберчастої пластини або природної реберчастої пластини, чи пластини з рельєфним ребром, створеним білатеральною підготовкою (нуклеуси типу Гран-Прессіньї, типу Біаш, які не показові для пізнього палеоліту). Другий шлях, пов'язаний з відокремленням першої пластини з будь-якої нереберчастої поверхні, чомусь не мав широкого розповсюдження в пізньому палеоліті. Інакше кажучи: немає площадки — немає розколювання, немає початкової робочої поверхні — немає нуклеуса. «Диски» і пренуклеуси Радомишля з підготовленими площадками і пробними дуже короткими негативами, направленими до ребра, — пряме цьому свідчення.

Отже, дані ремонту комплексу 2 Королеве 2 і Радомишля свідчать про навмисне виготовлення клиноподібних нуклеусів для виробництва пластин. Двобічне, частково двобічне і однібічне оббиття клиноподібних і підклиноподібних нуклеусів застосовували для використання найоптимальнішої форми за умови спрощеного сколювання пластин із звуженої з двох боків поверхні. Розщеплювання цього універсального і незалежно винайденого типу нуклеуса в пам'ятках пізнього палеоліту починали з відокремлення першої реберчастої пластини. Двобічно оббиті преформи нуклеусів неклиноподібної форми і перші-ліпші пластини великих розмірів не можна безумовно пов'язати з «гігантолітами» Новгород-Сіверського — типологічно клиноподібними пренуклеусами.

У Радомишлі простежено повне панування паралельної пізньопалеолітичної техніки первинного розколювання за постійного використання пізньопалеолітичного принципу відокремлення реберчастої пластини для формування початкової робочої поверхні і вибіркового використання пізньопалеолітичної техніки сколювання.

Відсутність у колекції Радомишля дійсних мустьєрських «дисків» і, до речі, середньопалеолітичних засобів розколювання дає підстави висловити думку про відсутність зв'язку в одержанні заготовок для знарядь псевдомустьєрського вигляду з будь-якими ранньопалеолітичними традиціями, а також про відсутність підстав для сумнівних пошуків витоків цих традицій в типовому чи нетиповому мустьє ⁵³, не кажучи вже про акумуляцію. За напівфабрикати для архаїчних знарядь Радомишля правили скелі — відходи розколювання паралельних нуклеусів. Між пізньопалеолітичною технологією Радомишля і технологією будь-якої середньопалеолітичної індустрії лежить прірва, яка може бути «заповнена» тільки перехідною пам'яткою, відносно близькою за часом, територією і техніко-типологічними рисами, можливо, типу Кулічівки (нижній комплекс) ⁵⁴. На завершення, неможливо залишити поза увагою безпідставну заяву про «дуже незвичайну оріньякську традицію» Радомишля ⁵⁵ за відсутності на пам'ятці типово оріньякських форм і наявності звичайних пізньопалеолітичних пластин різних розмірів (великих, середніх і малих), а також звичайних пізньопалеолітичних знарядь на пластинах і відщеплах (скребачок, різців, вістрів, проколок).

¹ Usik V.I. Переход от раннего палеолита к позднему по материалам памятников Закарпатья (по данным ремонта): Автореф. дис... канд. ист. наук. — Новосибирск, 1990. — 19 с.

² Gludilin V.N., Demidenko Yu.E. Upper Palaeolithic stone tool complexes from Korolevo // Anthropologie (Brno). — 1989. — Т. XXVII/2-3. — Р. 143—178.

³ Usik V.I. Korolevo — transition from Lower to Upper Palaeolithic according to reconstruction data // Anthropologie (Brno). — 1989. — Т. XXVII/2-3. — Р. 179—212.

⁴ Шовкопляс І.Г. Палеолітична стоянка Радомишля (попереднє повідомлення) // Археологія. — 1964. — С. 89—102.

⁵ Шовкопляс І.Г. Радомишльська стоянка — пам'ятник початку пори пізнього палеоліта // Стратиграфія і періодизація палеоліта Восточної і Центральної Європи. — М., 1965. — С. 104—116.

⁶ Шовкопляс І.Г. До питання про характер розвитку культури пізнього палеоліту (на матеріалах Української РСР і сусідніх територій) // Археологія. — 1969. — 22. — С. 33—36.

⁷ Підоплічко І.Г. Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. — К., 1941а (надр. у 1947). — Т. I. — С. 23—26.

⁸ Підоплічко І.Г. Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ. Звіт про розкопки 1936—1938 рр. // Палеоліт і неоліт України. — Т. I. — К., 1941б (надр. у 1947). — С. 65—106.

⁹ Підоплічко І.Г. Кремневые «гигантолиты» из Новгород-Северска // МИА. — 1941. — № 2. — С. 26—36.

¹⁰ Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. — 1953. — № 40. — С. 291—299.

¹¹ Паничкина М.З. Палеолитические нуклеусы // Археол. сборник ГЭ. — Л., 1959а. — Вып. 1. — С. 57—77.

¹² Паничкина М.З. О двух типах верхнепалеолитических нуклеусов (так называемых нуклеусах-скребках и гигантолитах) // КСИИМК. — 1959б. — № 75. — С. 57-62.

¹³ Паничкина М.З. О двух типах верхнепалеолитических нуклеусов. II. Гигантолиты // КСИИМК. — 1959в. — № 76. — С. 3—9.

¹⁴ Ефименко П.П. Первобытное общество. — К., 1953. — С. 433, 454.

¹⁵ Семенов С.А. Топор в верхнем палеолите // КСИИМК. — 1950. — Вып. XXXI. — С. 168.

¹⁶ Гиря Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий. Методика микро-макро-анализа древних орудий труда. — СПб., 1997. — Ч. 2. — С. 115—122.

¹⁷ Giria Y., B. Bradley. Blade technology at Kostenki 1/1, Avdeevo and Zaraysk // Восточный гравит. — М., 1998. — С. 193.

¹⁸ Гиря Е.Ю., Нехорошев П.Е. Некоторые технологические критерии археологической периодизации каменных индустрий // Рос. археология. — М., 1993. — № 4. — С. 13.

¹⁹ Гиря Е.Ю. Технологический анализ... — С. 118.

²⁰ Підоплічко І.Г. Указ. соч. — 1941.

²¹ Підоплічко І.Г. Вказ.праця. — 1941б. — С. 88 - 89.

²² Ефименко П.П. Костенки I. — М.: Л., 1958. — С. 280 --283.

²³ Борисковский П.И. Указ. соч. — С. 296.

²⁴ Підоплічко І.Г. Указ.соч. — С. 29.

²⁵ Семенов С.А. Первобытная техника // МИА. — 1957. — № 54. — С. 154.

²⁶ Воеводский М.В. Новая палеолитическая стоянка на р.Сейм // БКНЧП. — 1949. — № 14. — С. 132—137.

²⁷ Гвоздовер М.Д. О раскопках Авдеевской палеолитической стоянки в 1947 году // КСИИМК. — 1950. — Вып. 31. — С. 23.

²⁸ Паничкина М.З. Указ.соч. — 1959а. — С. 73—74.

²⁹ Демиденко Ю.Э. Начальный этап позднего палеолита Карпато-Балканского региона: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Новосибирск. 1990. — 18 с.

³⁰ Gladilin V.N. The Korolevo Palaeolithic site: research, methods, stratigraphy // Anthropologic (Brno). — 1989. — Т. XXVII/2-3. — P. 93—103.

³¹ Gladilin V.N., Demidenko Yu.E. — Ibid.

³² Усик В.И. Указ. соч. — 1990. — С. 13.

³³ Usik V.I. Op. cit. — P. 204.

³⁴ Усик В.И. Реберчатые пластины как индикатор позднпалеолитической техники первичного расщепления // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тез. докл. — Киев, 1987. — С. 163—164.

³⁵ Усик В.И. Указ. соч. — 1990. — С. 16.

³⁶ Usik V.I. — Ibid. — 1989. — P. 207—211.

³⁷ Demidenko Y.E., Usik V.I. The Problem of changes in Levallois technique during the technological transition from the Middle to Upper Palaeolithic // Paleorient (Paris). — 1993a. — Vol. 19/2. — P. 5—15.

³⁸ Demidenko Yu.E., Usik V.I. Establishing the potential evolutionary technological possibilities of the «Point» Levallois-Mousterian: Korolevo I site — complex 2-b in the Ukrainian Transcarpathians // H.L.Dibble and O.Bar-Yosef (eds.). The Definition and Interpretation of Levallois Technology. — 1995. — Madison: Prehistory Press. — P. 439—454.

³⁹ Демиденко Ю.Э., Усик В.И. Техника леваллуа в позднем палеолите // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья: Тез. докл. конф. — Херсон, 1990. — Ч. 1. — С. 4—6.

⁴⁰ Demidenko Yu.E., V.I. Usik. On the lame a crete technique in the Palaeolithic // European Prehistory (Liege). — 1993b. — Vol. 4. — P. 33—48.

⁴¹ Demidenko Yu.E., Usik V.I. On the Levallois technique in the Upper Palaeolithic // L.Banes, J.K. Kozlowski (eds). Actes du XII Congr. Int. des Sci. Prehistoriques. — Bratislava, 1993. — P. 239—242.

⁴² Usik V.I. Korolevo — transition... — P. 188. — Fig. 8.

⁴³ Gladilin V.N., Demidenko Yu.E. Upper Palaeolithic stone... — P. 156—159.

⁴⁴ Гиря Е.Ю. Технологический анализ... — С. 116—122.

⁴⁵ Гиря Е.Ю. Там же. — С. 118.

⁴⁶ Гиря Е.Ю. Там же. — С. 118—119.

⁴⁷ Гиря Е.Ю. Там же. — С. 121.

⁴⁸ Гиря Е.Ю. Там же. — С. 120.

⁴⁹ Матюхин А.Е. Орудия раннего палеолита // Технология производства в эпоху палеолита. — Л., 1983. — С. 134—187.

⁵⁰ Демиденко Ю.Э. Некоторые вопросы классификации каменной индустрии и хронологии Радомышльского позднепалеолитического поселения // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тез. докл. — Киев, 1987. — С. 43—44.

⁵¹ Гиря Е.Ю., Нехорошев П.Е. Некоторые технологические критерии... — С. 12—13.

⁵² Гиря Е.Ю. Технологический анализ... — С. 77—79.

⁵³ Cohen V.Yu., Stepanchuk V.N. Late Middle and Early Upper Paleolithic Evidence from the East European Plain and Caucasus: A new look at variability, interactions and transitions // J. World Prehistory. — 1999. — 13(3). — P. 286.

⁵⁴ Демиденко Ю.Э. Некоторые вопросы... — С. 44.

⁵⁵ Cohen V.Yu., V.N. Stepanchuk. Op. cit. — P. 286.

Одержано 28.04.01

В.И. Усык

ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗГОТОВЛЕНИЯ КЛИНОВИДНЫХ НУКЛЕУСОВ В ПОЗДНЕМ ПАЛЕОЛИТЕ

Конкретные данные ремонтажа и анализ технологии первичного расщепления камня комплекса 2 Королево 2 и стоянки Радомышль дают новые доказательства преднамеренного формообразования клиновидных нуклеусов (в том числе «гигантолитов») исключительно для производства пластин. Расщепление этих, как и других, позднепалеолитических нуклеусов начиналось после отделения первой реберчатой пластины, которая обеспечивала образование начальной рабочей поверхности. Изучение системы подготовки и расщепления нуклеусов в позднем палеолите позволяет согласиться с мнением Ю.Э. Демиденко о неправомерности отнесения части пренуклеусов стоянки Радомышль к мустьерским дисковидным нуклеусам, а также высказать мнение об отсутствии в типологически неориньякском комплексе Радомышль связи псевдомустьерских орудий с раннепалеолитическими традициями.

V.I. Usik

TECHNOLOGICAL ASPECTS OF MANUFACTURE OF WEDGE-SHAPED CORES IN UPPER PALEOLITHIC

Specific data of the refitting and the analysis of the primary reduction technology of stone from the complex II, Korolevo II and Radomyshl sites give us the new arguments of premeditated forming of wedge-shaped cores (including the «gigantoliths») exclusively for the blade production. The reduction of these cores and also of another Upper Paleolithic cores began after the removing of the first crested blade from the pre-cores, which provided the easiest way of the creation of the initial working surface. The investigation of the system of preparation and the reduction of the cores in the Upper Paleolithic allows us to agree with the Y. Demidenko's opinion about the wrong classification of the part of the cores from Radomyshl site as the Mousterian discs and also to draw the conclusion about missing of connection between the pseudo-Mousterian tools and Early Paleolithic traditions in typologically non-Aurignacian site of Radomyshl.

СПОСІБ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ЗАХОДУ УКРАЇНИ НА МЕЖІ ПАЛЕОЛІТ — МЕЗОЛІТ

У статті аргументовано суттєві риси, що характеризують спосіб життя людини наприкінці палеоліту на західній території України, а також знаменують нову самостійну історичну епоху — мезоліт.

Хронологічні визначення дозволяють зарахувати найпізніші палеолітичні пам'ятки регіону до X тис., а найраніші мезолітичні — до IX тис. до н. е.¹.

На межі палеоліту і мезоліту відбувалися важливі кліматичні зміни, коли стало більш сухо й прохолодно, ніж раніше². Це вплинуло на перебудову екологічних систем регіону, що, у свою чергу, призвело до адаптивних соціальних реакцій. Відзначимо найхарактерніші види тварин, типові для межі згаданих епох, які є досить чітким індикатором. Так, саме наприкінці палеоліту на зазначеній території існували мамонт (Молодове V, Львів VII і Прийма I), печерний ведмідь, сіноставець малий і печерний лев (Прийма I і Молочний Камінь)³, які жодного разу не фіксуються на мезолітичних пам'ятках. Певною мірою це стосується, очевидно, і волохатого носорога, хоча поодинокі його кістки було виявлено в мезолітичних шарах Молодове V і Оселівки I⁴, а також у Приймі I⁵ і на суміжних територіях у Причорномор'ї⁶. Як свідчать комплексні дослідження, голоценове потепління клімату погіршило умови проживання більшості видів тварин, особливо великих за розмірами ссавців. Решта з них пережила постплейстоценові природні фактори, адаптувавшись з певними морфологічними змінами у ранньому голоцені⁷. Мисливська діяльність та кліматичні зміни спричинили остаточне зникнення деяких з них⁸.

Кліматичні зміни, як і фауністичні особливості, прямо пов'язані з рослинними компонентами. Саме на межі плейстоцену і голоцену внаслідок подальшого потепління клімату почалася стійка міграція біокомплексу бореалу, у ході якої сформувалися зональні типи рослинності міжльодовикового типу — голоцену⁹. У складі флори помітна тенденція переходу від різнотравних степів до лісового ландшафту¹⁰. Услід за Н.А. Хотинським¹¹, Г.А. Пашкевич вважає, що саме стосовно того часу слід брати до уваги значне зменшення пилку полину й маревих порівняно з попереднім періодом. Таке явище прослідковано нею в Подністров'ї на стоянках Кормань IV і Незвисько XXI¹².

Криза мисливського господарства наприкінці палеоліту була зумовлена як природними змінами, так і значною мірою хижацьким типом господарської діяльності людини. Про це свідчать результати численних комплексних досліджень¹³. У зв'язку зі зникненням великих тварин і зміщенням акцентів на полювання на середніх і невеликих за розмірами особин, здатних швидко пересуватись, очевидно, розповсюджуються лук і стріли, — одна з ознак межі палеоліту і мезоліту. Хоча безпосередньо лука і стріли тут не зафіксовано, цю гіпотезу підкріплюють численні знахідки кам'яних наконечників стріл, а також геометричних мікролітів типу трапецій, трикутників, сегментів і ромбів, які найчастіше використовували з тією ж метою¹⁴. Такі кам'яні вироби хоч і фіксуються на згаданій території вже наприкінці палеоліту, але справжнього розповсюдження і розвитку форм вони набули саме на початку мезоліту. Інші ознаки таких епох простежуються не так виразно. Крім більшої різноманітності порід, в мезоліті кам'яні вироби, особливо крем'яні, частіше покриті інтенсивною білою (молочною) патиною, ніж наприкінці палеоліту¹⁵. Це, очевидно, пов'язано ще з однією

особливістю пізньопалеолітичних пам'яток регіону — як правило, з більшою глибиною їх залягання, ніж мезолітичних. Значно розширився спектр використання кам'яної сировини¹⁶, у тому числі немісцевого походження¹⁷.

Зазначимо і деякі особливості обробки каменю кінця палеоліту і початку мезоліту. Так, у мезоліті нуклеусів зі скісною ударною площиною і ретушованою бічною гранню значно менше, ніж у пізньому палеоліті. У мезоліті нуклеуси стають різноманітнішими, кількість ударних площин на них збільшується. Помітний масовий перехід від сколювання заготовок майже винятково з призматичних форм до використання пірамідальних, олівцеподібних і човноподібно-ромбоподібних. Це давало значно якісніші, тонкі та видовжені заготовки для різноманітних галузей господарства¹⁸. Такий процес відбувався і в суміжних регіонах, де також простежується криза мисливського господарства на межі палеоліту і мезоліту¹⁹.

Мікролітизація форм була зумовлена у той час не тільки кризовими явищами щодо кам'яної сировини в певних регіонах. У цілому мікролітична техніка дала значний поштовх розповсюдженню вкладневих знарядь, які за своїми технологічними якостями значно вищі за вироби з монолітним лезом. Отже, посидуються потреби нових галузей господарства, можливості більш економного використання сировини й підвищення ефективності знарядь, зокрема гостроти ріжучого краю. Особливо виразні показники помітні під час аналізу пластинчатих заготовок, серед яких — мікропластинки, пластинки, пластини, макропластини й суперпластини. Порівняно з пізнім палеолітом зменшилася кількість макроформ і збільшилася — мікропластинок. Масово представлені вже пластинки, що свідчить про зростаючу роль у мезоліті, поряд з мікролітизацією на основних територіях, стандартизації та уніфікації кам'яних виробів.

Зазначимо також вагомі зміни у вторинній обробці кам'яних знарядь. Так, у Подністров'ї на більшості ранніх мезолітичних пам'яток, що певною мірою успадкували палеолітичні традиції (Незвисько IX, XII і XXI. Молодове V і Кормань IV), ретуш на знаряддях, хоча в основному вже відтиснена, але в деяких випадках ще нестійка, з переходами від велико- до дрібнофасеткової, від високої до низької. Стабільнішу вторинну обробку відзначено на стоянках Вороців II, Кам'янець I і Старуня I. Тут переважну кількість знарядь оброблено стабільною дрібнофасетковою ретушю.

Нині відомо близько 70 основних типів знарядь, характерних для кінця палеоліту та мезоліту. Більшість із них фіксуються у комплексах обох епох, хоча їх відсоткове співвідношення уже досить різне. Крім того, в мезоліті збільшується кількість знарядь щодо інших виробів. Так, якщо для кінця палеоліту в більшості комплексів знаряддя із вторинною обробкою становлять 4—10 %, то в мезолітичних — їх уже від 8 до 15—20 %, а іноді й значно більше.

Деякою мірою відрізняються і провідні серії на рівні типів знарядь. Так, для кінця палеоліту, як правило, найбільшу кількість репрезентують передусім різці, меншу — скребки і ножі. З інших типів частіше фіксуються лише поодинокі вироби. У мезоліті частіше серед знарядь переважають уже скребки. Іноді вони сягають 40—70 % усіх знарядь. Крім того, значними серіями представлені різці, ножі, скобелі, наконечники стріл і геометричні мікроліти. Такі зміни в номенклатурі знарядь є певним індикатором культурно-господарських змін у суспільстві²⁰.

Стародавнє населення адаптувалося до природного середовища, діяло на нього і реагувало на зміни. Тому й господарська діяльність залежала від екологічної ніші, прогресу суспільства, соціально-культурної трансформації, демографічних зрушень тощо. Зростає роль збиральництва й рибальства. Помітним стає процес пристосування господарських систем до нових умов існування у голошені й визрівання у надрах привласнювальної економіки елементів відтворювального типу. Ці елементи відображені у мисливській діяльності, переході до полювання на нові види, у перших спробах приручення диких тварин. Як вважають спеціалісти, на зазначеній території з 12,5 тис. років тому почалися різкі

коливання клімату й перебудови в геосистемах, що потребувало інтенсифікації адаптаційних процесів у суспільстві й порушило звичні стереотипи мисливського господарства²¹. Саме в той час з'являються елементи мезолітичних культур, що відображали труднощі процесу трансформації господарства з переходом до голоцену. З його початком остаточно розпалася область кріоперегляційного степу й поширився як зональний тип лісовий ландшафт²².

Отже, комплексний аналіз матеріалів заходу України свідчить про наявність у регіоні суттєвих особливостей, що стимулювали перехід від палеоліту до мезоліту. Цей процес проходив неоднозначно й найчастіше був пов'язаний зі змінами в природному середовищі. Так, мезолітична культура Незвисько-Оселівка має яскраво виражені генетичні коріння в місцевому палеоліті, культура Нобель-Кунин, можливо, походить від палеоліту західніших територій, хоча й не виключено її виникнення з місцевого палеоліту. Не простежуються виражені фактори, які би свідчили, що мезолітична спільність Кам'яниця-Баранне (Мшана) має місцеве походження²³. Очевидно, у зв'язку з більшою рухливістю общин, зменшенням спеціалізації полювання саме в мезоліті викристалізовується база для синкретичних гібридних (метисних) культур. Це було викликано значно більшою розмаїтістю господарської діяльності в ранньому голоцені порівняно з кінцем плейстоцену, що знайшло відображення у змішуванні рис свідерської, аренсбурзької, тарденуазької спільнот та інших етнокультурних проявів. Яскравим прикладом такого поєднання на заході України є культурна спільність Вороців-Старуня. Аналогічні особливості розвитку відзначаються останнім часом і на суміжних територіях²⁴.

Побудова палеомоделей свідчить, що на заході України наявні деякі специфічні локальні особливості кінця палеоліту й початку мезоліту, що характерно і для багатьох інших регіонів²⁵. З урахуванням того що це близькі етапи розвитку (тобто рубіж), не дивно, що тут зберігаються ще окремі риси палеоліту, але головна, генеральна, лінія розвитку в мезоліті вже була нова. Вона суттєво відрізнялася від палеолітичної. Так, хоча основним видом добування їжі продовжує бути мисливство, тип промислу стає іншим. Якщо для палеоліту було характерне передусім загонне полювання, то для мезоліту — це вже промисел скраданням (із засідки). Лук і стріли стають ефективнішими в мисливському господарстві уже в голоцені (мезоліт), ніж, спис і дротик — у плейстоцені (палеоліт). Отже, об'єкти мисливства змушують людей змінити тип промислу.

Як відомо, для кінця палеоліту притаманне спеціалізоване полювання на один або два-три так звані фонові види, а в мезоліті цей діапазон значно розширюється. Наприклад, 90—95 % усіх остеологічних решток у культурному шарі доби пізнього палеоліту в печері Молочний Камінь у Закарпатті належать печерному ведмедеві²⁶, а північному оленю — на стоянці Лисичники на Тернопільщині²⁷, за значної їх кількості й у Молодове V у Чернівецькій області²⁸. Для суміжної території Північного Причорномор'я є дані про наявність у культурних шарах пізньопалеолітичних поселень 78 % кісток бізона і 21 % — північного оленя або коня²⁹. Дуже показову статистику результатів такої спеціалізації, найбільш помітної в Подністрів'ї, зафіксовано на стоянці Бринзени I у Молдові. Так, у пізньопалеолітичному шарі пам'ятки відзначено 8419 кісток коня від 194 особин, північного оленя — 3987-117 і бізона — 326-21, у мезолітичних відкладах — їх уже відповідно 948/26, 237/9 і 8-3³⁰.

На початку голоцену стає значно більше промислових видів тварин, ніж це було раніше. Наприклад, у мезолітичних шарах поселень Вороців II, Старуня I і Прийма I це вже, як правило, 5—7 основних видів³¹. Такі зміни привели до нових особливостей стоянок. У мезоліті їх площа стає меншою, ніж у пізньому палеоліті, і в середньому становить 100 × 200 м. Це пов'язано з менш значним, ніж у палеоліті, часом перебування людей на поселенні, кочовим способом життя і меншою за кількістю общиною (виробничим колективом) у добу мезоліту. Культурний шар пам'яток стає не таким насиченим і значно менш потужним. Частіше побутують сезонні стоянки, на які мезолітичні мисливці-збирачі й ри-

балки відкочували в різні пори року. Це було пов'язане з відповідною екосистемою і, зокрема, з сезонними міграціями тварин, наявністю продуктів збиральництва, рибальства та інших можливостей поповнення харчового раціону. Такі мезолітичні поселення відрізнялися від стоянок доби палеоліту, на яких люди, як правило, проживали протягом тривалого часу. На мезолітичних стоянках дуже часто не простежується денна поверхня пам'ятки, не виявлено залишків довготривалих вогнищ або постійних жител. Такі ознаки якраз і типові для поселень, які відвідували багаторазово, але на короткий термін. Окремі подібні пам'ятки фіксуються наприкінці палеоліту, проте статистично виражені й характерні саме для мезолітичного часу³². Для цих обох епох властива близькість поселень до так званих важких ресурсів (вода, деревина), які складніше доставляти в табір у порівнянні з їжею³³, а також, очевидно, й кам'яною сировиною для виготовлення переважно знарядь праці³⁴. Ймовірно, що в мезоліті такі відстані стали ще меншими у зв'язку з більшою рухливістю колективів, ніж у палеоліті.

На межі палеоліту і мезоліту, тобто на початку голоцену, швидко й корінним чином трансформуються ландшафти позатропічного простору³⁵. Радикально змінюється середовище, в якому існували первісні колективи. Встановлюється більш теплий і вологий клімат, розширюється зона лісової і лугової рослинності, формуються плодородні ґрунти, що зумовлює зміни в можливостях споживання людиною природних ресурсів і, відповідно, перебудову всього господарського механізму³⁶.

Як відомо, формування ландшафтів нижнього (раннього) голоцену відбувалося, головним чином, з південного сходу на північний захід³⁷. Це спричинило важливі закономірності й у розселенні людей у цей період. Так, якщо на Вінниччині відомі лише поодинокі мезолітичні пам'ятки, то в Хмельницькій області їх 14, Тернопільській — близько 40, Рівненській — 80, Львівській — 102, а у Волинській — 176. Для пізнього ж палеоліту простежується здебільшого протилежне явище: велика кількість таких пам'яток у південно-східних областях і значно менша — у північно-західних³⁸. Це, безумовно, свідчення виснаження певних екосистем (екологічних ніш) і освоєння людиною нових територій, що звільнилися від льодовика і мали багаті харчові ресурси, сприятливі кліматичні, ландшафтні та інші умови для проживання. Останнє, у свою чергу, вплинуло й на формування соціальної організації, яка згідно з етнографічними даними у загальних рисах склалася у добу пізнього палеоліту³⁹. Її варіанти залежали передусім від економічної (господарської) діяльності.

Судячи з матеріалів пізньопалеолітичних пам'яток регіону, в той час у зв'язку з переважанням загонного (облавного) полювання основною структурною одиницею могла бути община, що налічувала 50—100 осіб. Такі традиції зберігаються на окремих територіях і в мезоліті (культурна спільність Незвисько-Оселівка). Про це свідчить топографія пам'яток, наприклад, поблизу сіл Незвисько, Молодове, Оселівка тощо, де зафіксовано багатоярусні поселення пізнього палеоліту і мезоліту. Втім для мезоліту характерні вже й численні рухливі колективи по 25—30 осіб (згідно з етнографічними, археологічними, іншими даними), економічною основою яких було збалансоване господарство мисливців (полювання скраданням), збирачів і рибалок (спільнота Вороців-Старуня) та, очевидно, збирачів і рибалок (Кам'яниця-Мшана).

Отже, пізній палеоліт і мезоліт знаменують останні фази привласнювальної економіки. Для більшості територій були характерні виснаження екосистем, криза мисливсько-збиральницького господарства. Створилися екстремальні умови. Завдяки рухливості, цілеспрямованості та самовизначенню, як вважав Д. Чепмен та інші дослідники, людство знаходить вихід із глибокої кризи — переходить до відтворювальної економіки⁴⁰. Саме в той час фіксується основний рубіж у розвитку антропосфери — перехід від винятково привласнювальних форм господарської діяльності до відтворювальних (землеробство й скотарство)⁴¹. Аналогічні процеси мали місце й на заході України.

¹ Мацкевий Л.Г. До питання про критерії визначення рубежу палеоліту і мезоліту // Наук. вісн. Укр. істор. клубу. — М., 1998. — Кн. I, вип. 3. — С. 56—63.

² Воронай Л.І., Куниця М.О., Левицький В.І. Закономірності розвитку природи Середнього Подністров'я в голоцені // Тези доп. обл. наук. конф. «Проблеми історичної географії Поділля». — Кам'янець-Подільський, 1982. — С. 44—45; Долуханов П.М. Граница плейстоцен — голоцен: Природные процессы и социальная адаптация // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита. — Л., 1989. — С. 18—20; Starkel L. Antropogeniczne zmiany denudacji i sedymentacji w holocenie na obszarze Europy Środkowej // PG. — 1989. — T. LXI, z. 1—2. — S. 33—49.

³ Мацкевий Л.Г. Дослідження в печерному комплексі Прийма I/SA. — 1993. — № 1. — С. 50—68; Гладилін В.Н., Пашкевич Г.А. Палеогеографія середнього і позднього вюрма Закарпаття по даним досліджень в печері Молочний Камінь // Палеогеографія древнього человека. — М., 1977. — С. 106—112.

⁴ Черниш О.П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. — К., 1975. — С. 144.

⁵ Мацкевий Л.Г. Дослідження ... — С. 52.

⁶ Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982. — С. 40.

⁷ Кузьміна І.Е. Динаміка складу териофауни Східно-Європейської рівнини в пізньому плейстоцені і на початку голоцену // Проблеми культурної адаптації в епоху верхнього палеоліту. — Л., 1989. — С. 36—40.

⁸ Кузьміна І.Е. Динаміка складу ... — С. 40; Татаринов К.А. Вплив населення епохи палеоліту на териофауну Середнього Подністров'я // ВЗ. — 1993. — № 4. — С. 68—74; Залізняк Л.Л. Способи життя мисливських суспільств України на межі плейстоцену та голоцену // Археологія. — 1997. — № 1. — С. 24.

⁹ Спиридонова Е.А. Основні етапи розвитку рослинного покриву пізнього плейстоцену внісхідноєвропейської зони Східної Європи // Проблеми культурної адаптації в епоху верхнього плейстоцену. — Л., 1989. — С. 40—43.

¹⁰ Вологдин Н.Н. К історії рослинності Нижнього Подністров'я в голоцені // Кореляція відкладень, подій і процесів антропогену. — Київ, 1998. — С. 208.

¹¹ Хотинський Н.А. Голоцен Східної Європи. — М., 1977. — С. 43, 147.

¹² Пашкевич Г.А. Палеонтологічна характеристика мезолітичних стоянок Невської Івано-Франківської області // Використання методів природних наук в археології. — Київ, 1981. — С. 84—93.

¹³ Бибиков С.Н. Промислова роль кістяного інвентарю в господарстві пізньопалеолітичних обществ Криму // Учен. зап. Ленінгр. ун-та. Сер. істор. — 1949. — № 85, вип. 13. — С. 12—45.

¹⁴ Мацкевой Л.Г. Мезоліт західної України. — Київ, 1991. — С. 3—148.

¹⁵ Мацкевой Л.Г. Деякі особливості мезоліту Передкарпаття // Палеогеографія древнього человека. — М., 1977. — С. 123—129.

¹⁶ Мацкевой Л.Г. Кам'яне сировина в мезоліті західної України // Задачі радянської археології в світ рішень XXVII з'їзду КПРС. — М., 1987. — С. 164—165.

¹⁷ Мацкевой Л.Г., Рыбачек Е.П. Вулканічні скелі в мезоліті західної України // Reports. III Seminar in Petroarchaeology. — Plavdiv, 1984. — P. 168—175.

¹⁸ Borziak I.A. Мезоліт Дністровсько-Прутського міжуреччя. Проблеми еволюції кам'яних індустрій // From the Mesolithic to the Neolithic: Abstracts. — Szolnok, 1996. — P. 5.

¹⁹ Станко В.Н. Мирное. — Київ, 1982. — С. 124.

²⁰ Коробкова Г.Ф. Технологія і функції зброї праці в умовах регіональної адаптації (на прикладі верхнього палеоліту — мезоліту Східно-Західного Причорномор'я) // Проблеми культурної адаптації в епоху верхнього палеоліту. — Л., 1989. — С. 48—52; Гири Е.Ю. Типологія продуктів розщеплення // Археол. альманах. — Донецьк, 1995. — № 4. — С. 15.

²¹ Величко А.А. О геохронології і геоекології заселення Руської рівнини в пізньому плейстоцені // Проблеми культурної адаптації в епоху верхнього палеоліту. — Л., 1989. — С. 34—37.

²² Там же. — С. 37.

²³ Мацкевой Л.Г. Мезоліт ... — С. 3—148.

²⁴ Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археол. альманах. — Донецьк. — № 3. — С. 232; Butrimas A., Ostrauskas T. Lithuanian final Palaeolithic and Mesolithic Tanged-Points Cultures // Tanged Points Cultures. Abstracts. — Lublin, 1993. — P. 8; Svoboda J., Opravil E., Škradla P., Čilek V., Lozek V. Mezolit z Perspektivy Regionu: Nové Vyzkumy v Poloméných Horách // AR. — 1996. — 48, N 1. — S. 12.

- ²⁵ Матюшкин И.Е. Модель построения локальной палеоэкологической реконструкции // Проблемы палеоэкологии древних обществ. — М., 1993. — С. 59–73.
- ²⁶ Гладыш В.Н., Пашкевич Г.А. Палеогеография ... — С. 106—112.
- ²⁷ Гладыш М.І. Мінливість знарядь в процесі виробництва та їх роль в утворенні локальних варіантів матеріальної культури // Археологія. — 1977. — № 24. — С. 18.
- ²⁸ Черний О.П. Стародавнє населення ... — С. 145.
- ²⁹ Краснокутский Г.Е. Об охотничьем промысле бизонов в позднем палеолите // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1993. — С. 11.
- ³⁰ Szeutai G. Из истории охотничье-промысловых и домашних млекопитающих раннего и среднего голоцена Республики Молдова // From the Mesolithic to the Neolithic: Abstracts. — Szolnok, 1996. — P. 34–36.
- ³¹ Мацкевой Л.Г. Мезолит ... — С. 106; Його ж. Дослідження ... — С. 50.
- ³² Ефименко П.П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья // СА. — 1960. — № 4. — С. 23; Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. — 1953. — № 40. — 464 с.
- ³³ Кротова А.А. Позднепалеолитические охотники на бизонов Северного Причерноморья // Археол. альманах. — Донецк, 1994. — № 3. — С. 156.
- ³⁴ Коен В.Ю. О социальной функции территориальной охотников-собирателей // Археол. альманах. — Донецк, 1995. — № 4. — С. 126.
- ³⁵ Герасимов И.П., Величко А.А. Проблема роли природного фактора в развитии первобытного общества // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. — М., 1974. — С. 14.
- ³⁶ Mesolithikum in Europa / Herausgegeben von B. Gramsch. — Berlin, 1981. — 472 s.
- ³⁷ Вороний Л.И., Кунца Н.А. Палеогеографические рубежи в развитии природы в плейстоцене и голоцене // Корреляция отложений, событий и процессов антропогена. — Кишинев, 1986. — С. 125; Волоштин Н.Н. К истории растительности ... — С. 207—208.
- ³⁸ Мацкевой Л.Г., Демедюк Н.С., Гуневский И.М. Рельеф и население Советских Карпат в раннем голоцене // Четвертичные отложения и рельеф горных стран (на примере Карпат, Кавказа и других регионов). — Киев, 1988. — С. 30–34; Мацкевой Л.Г. Ландшафтная зональность в расселении человека в эпоху мезолита на западе Украины // Всесоюз. совещ. по проблеме «Человек и природа в древнекаменном веке». — Тбилиси, 1990. — С. 52–54.
- ³⁹ Кабо В.Р. Первобытная доземледельческая община. — М., 1986. — С. 205–207.
- ⁴⁰ Chapman J. Material Objects and Social Practices in the Mesolithic and Early Neolithic of South-East Europe. — From the Mesolithic to the Neolithic: Abstracts. — Szolnok, 1996. — P. 11.
- ⁴¹ Гладыш М.Н., Орлова Т.В. Формация, цивилизация, антропосфера // Археол. альманах. — Донецк, 1995. — № 4. — С. 6.

Одержано 28.04.2001

Л.Г. Мацкевий

СПОСОБЫ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДА УКРАИНЫ НА РУБЕЖЕ ПАЛЕОЛИТ — МЕЗОЛИТ

Комплексные исследования позволили датировать здесь конец палеолита X тыс. до н. э. (аллерд). Среди основных объектов охоты — мамонт, олень северный, носорог, конь и пещерный медведь. Наиболее продуктивной была загонная (облавная) охота. Вспомогательными возможностями пополнения пищевых запасов были собирательство и рыболовство. Каменные орудия еще нередко обработаны нестабильной ретушью; преобладают резны, скребки, ножи, а в отдельных комплексах — острия-наконечники. Для мезолита здесь характерны локальные культуры Нобль-Куны, Нэзвисько-Оселивка, Воронив-Старуня и Камьяница-Бараннэ (Мишана). Начало эпохи совпадает с началом голоцена (дрнас III) и датируется IX тыс. до н. э. Уже нет крупных млекопитающих, преобладают животные средних и небольших размеров. Среди 5–7 объектов охоты — олень благородный и северный, бык, косуля, медведь бурый, конь и свинья. Наиболее эффективной становится охота скрадыванием (из засады), хотя имела место как реликт и загонная. В пищевом балансе возрастает роль усложненного собирательства и рыболовства, особенно в районах, которые освободились от ледника. Широко использовались лук и стрелы. Среди «фоновых» каменных орудий — скребки, резны, ножи, скобели, наконечники стрел и геометрические микролиты типа трапеций, треугольников и сегментов.

WAYS OF LIFE OF POPULATION OF THE WESTERN UKRAINE AT THE BOUNDARY OF PALEOLITHIC AND MESOLITHIC

More than 400 of the Late Paleolithic and for about 600 Mesolithic monuments are known in the West of Ukraine. Complex researches enabled the dating here the end of the Paleolithic the X millennium BC. Among 1-3 basic hunting objects were the mammoth, the reindeer, the rhinoceros, the horse and the cave-bear. The most productive was the rounding-up hunting. Gathering and fishing were the secondary opportunities of food stocking. Stone implements were often processed with not stable retouching; burins, scrapers, knives and sometimes arrowheads predominated. The local cultures such as Nobel-Kunyn, Nezvys'ko-Oselivka, Vorotsyv-Starunya and Kamjanytsya-Baranne (Mshana) were peculiar here for the Mesolithic period. The beginning of the epoch coincides with the beginning of Holocene (Drias III) and is dated the IX millennium BC. At this period there were no big mammals, the animals of middle and small sizes predominated. Among 5-7 hunting objects were the reindeer, the stag-deer, the ox, the roe, the brown bear, the horse, and the hog. The hunting from ambush became the most effective, though sometimes the rounding-up hunting was also used. In the food balance the percent of complicated gathering and fishing increased, especially in the regions free from glacier. The wide usage of bow and arrows was peculiar to this period. Among the secondary stone implements were scrapers, burins, knives, drawing-knives, arrowheads and geometric microlithics of trapeziform, triangle and segment types.

Л.В. Кулаковська

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ГОСПОДАРСТВА СЕРЕДНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПОСЕЛЕНЦІВ КОРОЛЕВОГО: СИРОВИННІ РЕСУРСИ КОМПЛЕКСУ II

Статтю присвячено характеристиці ранньоворумського шару II стоянки Королеве у Закарпатті. Насамперед увагу приділено аналізу сировинних ресурсів, зроблено спробу визначити господарські заняття поселенців.

У 1974 р. Закарпатська палеолітична експедиція під керівництвом д-ра істор. наук В.М. Гладиліна в районі Хустських воріт на лівому березі 120-метрової тераси р.Тиса відкрила палеолітичну стоянку Королеве¹, яка складається з двох секторів — Гострий Верх та Бейвар. Це — перша в Україні та одна з небагатьох в Європі стратифікована пам'ятка доби раннього—середнього та пізнього палеоліту. Багаторічні дослідження дали змогу створити культурно-хронологічну колонку давнього кам'яного віку регіону. Королеве стало опорною пам'яткою для вивчення палеоліту не лише у Закарпатті, а й в усій Європі. Здобуті тут матеріали багато в чому визначають вирішення актуальних питань сучасного палеолітознавства. З назвою **Королеве** асоціюються такі поняття: найперша поява людини в Україні; досить ранні прояви левалуазької техніки на Європейському континенті; мікокський феномен; ранній етап пізнього палеоліту тощо. У статті йдеться про один із середньопалеолітичних комплексів Королевого, а саме про індустрію шару II, відкритого в секторі Бейвар.

Культурний шар II зафіксовано у нижній частині суглинку над палеогрунтом останнього міжледеніння (ізотопна стадія 4) — близько 60 тис. років тому. Хімічний склад відкладів, в яких зафіксовано археологічні матеріали, свідчить на користь аридності клімату². Розкоп, розбитий на східній стінці кар'єру, було розкрито на площі близько 40 м². Знахідки залягали переважно горизонтально, розподілялись рівномірно на плані, разом з тим певну концентрацію матеріалів

простежено в північно-східній частині розкопу. Очевидно, що на початку робіт якусь частину поселення було знищено, про що свідчить велика кількість підйомних матеріалів цього шару біля стінки кар'єру.

Археологічна колекція, що складається тільки з кам'яних виробів, налічує понад 3000 предметів.

Сировина. Основним сировинним ресурсом для поселенців шару II був місцевий андезит (> 85 %). Андезит — це ефузивна (виливна) порода темно-сірого, майже чорного кольору, великої твердості. У вигляді застиглих потоків та їх фрагментів часто трапляється в секторі Бейвар. Технологічний процес розпочинався просто: з природного шматка андезиту знімали масивні відщепи, які використовували як заготовки для нуклеусів. Саме на Бейварі знайдено два надзвичайно великі нуклеуси (маса близько 30 кг, розмір $41 \times 39,5 \times 32$ см), які і слугували заготовками для таких відщепів. З цією метою застосовували і великі відбійники, знайдені в шарі (маса 3,5 кг, розмір $19 \times 12 \times 13$ см). Можна передбачити таку загальну послідовність використання сировини: природна сировина — відщеп-заготовка для нуклеуса — продукти розколювання нуклеуса (переважно, відщепи та відщепи переоформлення площадок) — сколи-заготовки для знарядь — продукти вторинної обробки (лусочки оформлення робочого краю) — знаряддя праці — продукти переоформлення знарядь праці (лусочки переоформлення) — переоформлені знаряддя праці, в окремих випадках, знаряддя зі знищеним робочим краєм. Цей метод використання андезиту, який вочевидь був домінуючим у поселенців II шару, підтверджується техніко-типологічним складом колекції та системою ремонту.

Набагато рідше для розколювання застосовували фрагменти андезитової сировини, так звані бомбочки, плоскі конкреції. Трапляються випадки використання як заготовок андезитових виробів нижніх культурних шарів, які відрізняються від основних іншим станом збереження поверхні.

Окрім андезиту в колекції є інші види сировини — кварцит, туфіт, чорна яшма, креміль (15 %). В окремих випадках під час розколювання сировини, наприклад кварциту, туфіту та чорної яшми, можна говорити про тотожні з андезитом дії. Лише в п'яти випадках ми маємо справу з готовими (закінченими) знаряддями, окрім яких в колекції немає жодного артефакту з цієї сировини: скребла та лімаси виготовлені з різновидів крем'яної сировини.

Технологія. Заготовками для нуклеусів, як зазначалося раніше, слугували переважно відщепи (понад 50 %), плоскі конкреції, уламки та гальки неандезитової сировини. Практично завжди розколювання нуклеуса розпочиналося методом Комбева (рис. 1, 1); іноді майстер, знявши 2—3 відщепи, залишав ядрище або від методу Комбева переходив до звичайного радіального способу розщеплення (рис. 1, 2). У колекції переважають радіальні однобічні ядра овальної та підчотирикутної форми. Детальний аналіз техніки розщеплення, типології, ремонтних операцій дають повне право стверджувати, що процес розколювання переважно було спрямовано на отримання сколу-заготовки певної форми, де ударну площадку або край нуклеуса використовували як спинку знаряддя, розташовану навпроти робочого краю. Саме такі форми відщепів репрезентовані в колекції значною кількістю. Часто край, протилежний спинці, не має слідів вторинної підправки, а є лише спорадичні негативи лусочок — швидше за все, сліди використання. За аналогією з абсолютно тотожними формами готових знарядь праці у цьому комплексі можна припустити використання цих відщепів як ріжучих інструментів-ножів (як свідчить експеримент, саме необроблений край сколу є досить ефективним під час різання шкіри тварини, розрізання м'яса).

Типологія. В колекції — понад 250 предметів із вторинною обробкою. Кількість виробів, виготовлених у техніці двобічної обробки, незначна: IBst — 1,5; IB large — 3,5 %. Варто звернути увагу на той факт, що в колекції майже немає сколів оформлення двобічних виробів. Досить багато знарядь з натуральною спинкою. В розумінні автора, натуральна спинка це — ударна площадка відщепу (вкрита кіркою, гладка чи підправлена) або ж край нуклеуса, який було знято в процесі розколювання. Разом з тим є деякі елементи акомодативної підправки, наприклад стоншення спинки.

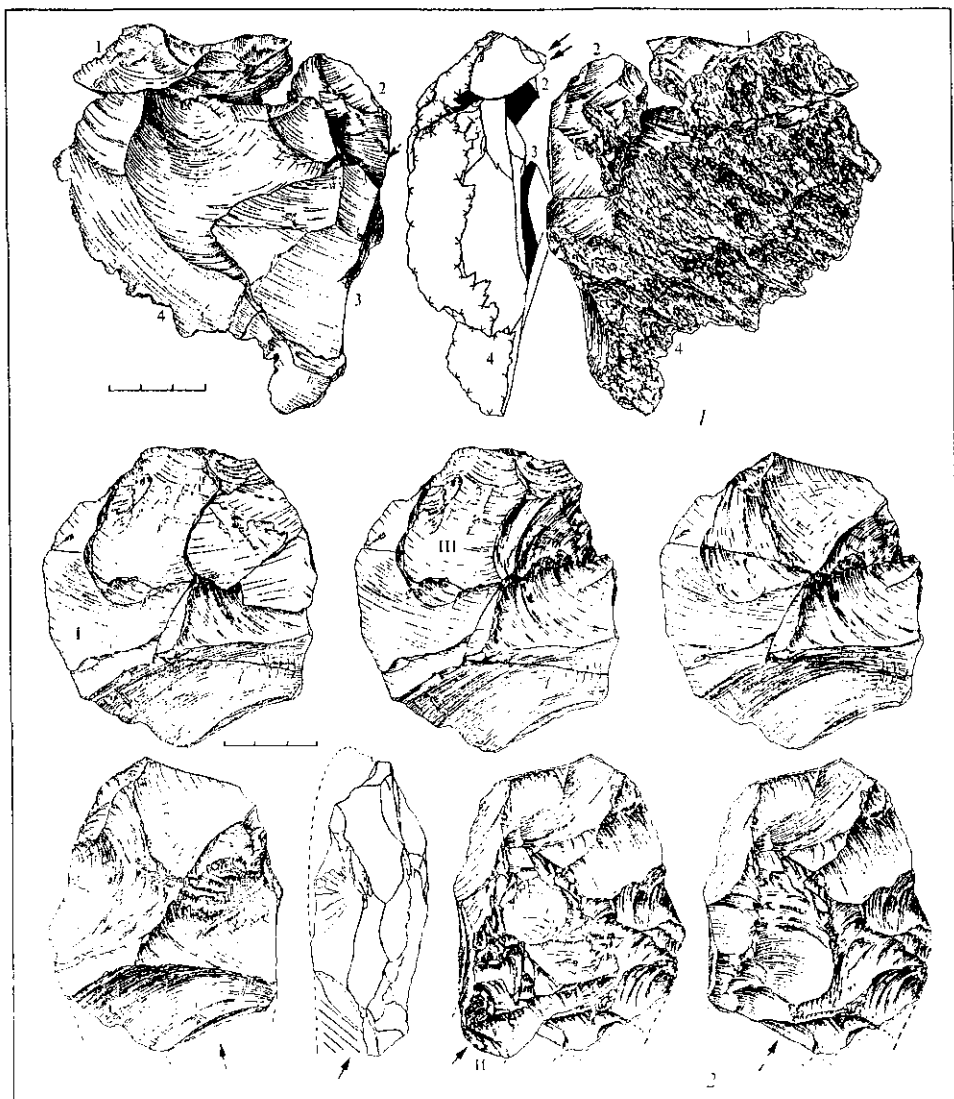

Рис. 1. Палеолітична стоянка Королеве, шар II: 1, 2 — нуклеуси

Понад 60 % інструментарію належить скреблам, серед яких домінують прості та поперечні опуклі (рис. 2; 3—6). Інші категорії цих знарядь (кутові, конвергентні, з кількома робочими краями) трапляються рідко. Наступна група знарядь — зубчасті та віїмчасті (21 %). В колекції також наявні поодинокі лімаси, листоподібні знаряддя та Keilmesser типу Пронднік (рис. 2; 1, 2, 7). Подібні форми характерні для більш раннього комплексу II-а, який має виразні риси центральноєвропейського мікоку (в розумінні Г. Бозінського)³. Комплекс шару II уявляється гармонічно однорідним, і тому варіант механічного змішування його з якимось іншим матеріалом маловірогідний. Швидше за все, йдеться про природне співіснування цих знарядь в одному комплексі, природу якого ще треба дослідити.

Коротка характеристика колекції шару II Королевого така:

- поселенці застосовували радіальну техніку та техніку Комбева, націлену на отримання відщепу певної форми;
- у типології спостерігається абсолютне домінування скребел, переважно поперечних та простих опуклих;
- привертає увагу наявність лімасів, листоподібних знарядь, поодиноких Keilmesser;
- відсутність гостроконечників, невиразність конвергентних скребел.

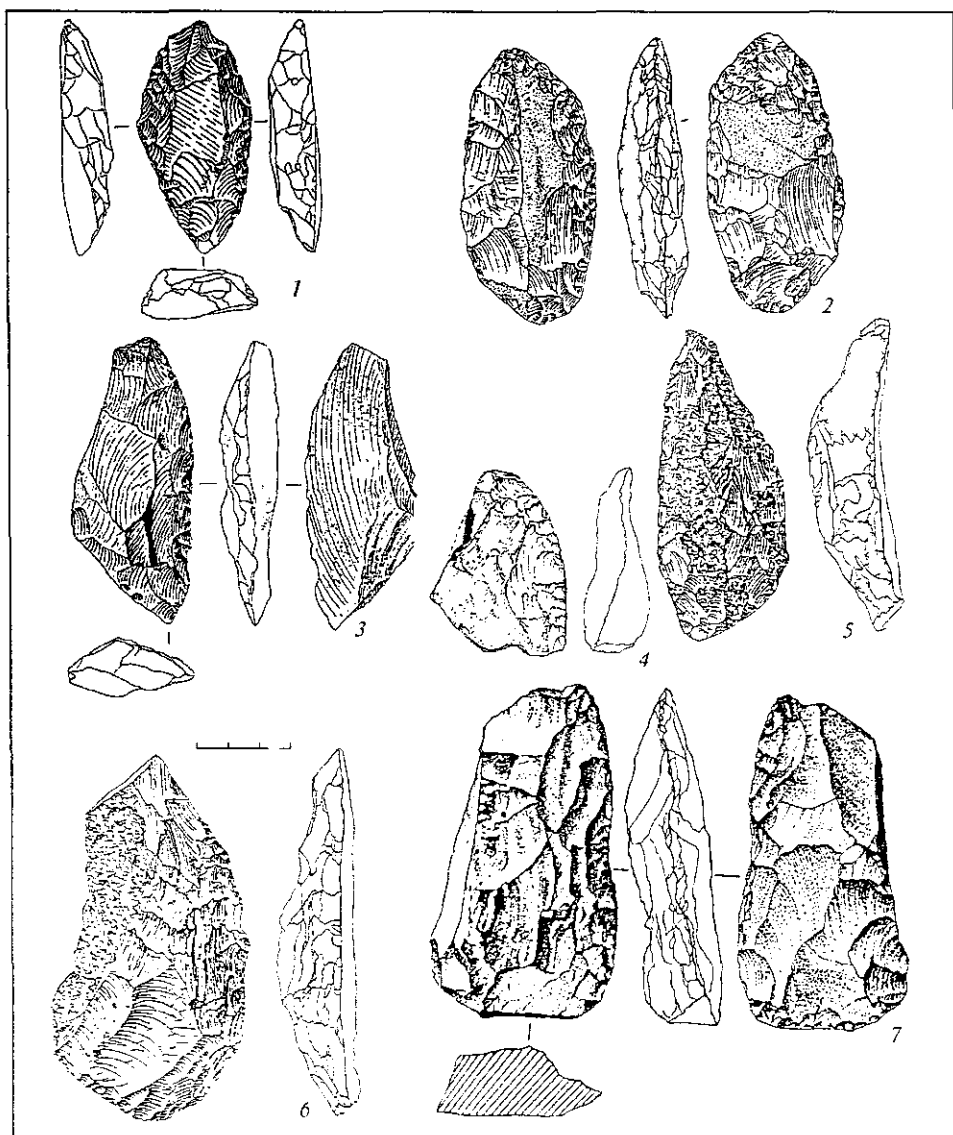

Рис. 2. Палеолітична стоянка Королеве, шар II. 1-7 — знаряддя праці

Разом з тим зауважимо, що кам'яне виробництво поселенців шару II було досить добре налагодженим та відрегульованим процесом, вочевидь прикладом палеолітичної індустрії з двома добре фіксованими галузями: добувною та обробною.

Відсутність фауністичних решток у Королевому значною мірою збідає фактологічну базу як для палеоекологічних, так і для господарських реконструкцій. Спроба екстраполяції результатів палеонтологічних та археозоологічних досліджень щодо пам'яток, близьких територіально, хронологічно та в культурному відношенні, не дала бажаного результату. Під час проведення подібних реконструкцій не слід забувати, що більшість середньопалеолітичних пам'яток Карпатського регіону репрезентовано печерними стоянками, розташованими в інших топографічних умовах, часто віддалених від сировинних родовищ, що зумовлювало їх іншу виробничу спрямованість та певну спеціалізацію мисливської діяльності. Лише в загальних рисах можна передбачити тваринний світ навколо Королевого: в горах повсюди переважали печерний ведмідь, гірський козел, на рівнині — мамонт, кінь, гідрунтинівий кінь (віслук), волохатий носоріг⁴. Звичайно ж, можна використати досить вдалі досліді Г. Левковської на розташованій на схід від Королевого, але близькій хронологічно стоянці Кетроси в При-

дністров'ї. В культурному шарі стоянки Г. Левковська виявила пилок корисних для людини рослин, які могли використовувати для харчування, з метою лікування, для плетіння мотузок⁵. Можна додати до цього аналогічні більш ефективні розробки зарубіжних колег, часто підкріплені етнографічними аналогіями, але тут пригадується влучний вислів А. Леруа-Гурана, що маленький шматочок ескімоса, доданий до шматка аборигена, не дасть нам мадленця...

Отже, як зазначалося раніше, місцезонавання Королевого було надзвичайно вигідним і максимально пристосованим до життя: широкі простори багаті на дичину Середньодунайської рівнини, гірські чащі з придатними для збиранництва рослинами, достаток високоякісної сировини. Додамо до цього висновки технічних студій, згадаємо про інструментарій комплексу, в якому чітко переважали знаряддя для шкрябання, різання, скобління. Підсумовуючи викладене, можна говорити, що на рівні шару II в Королевому існувало поселення, на якому відбувалися повний цикл кам'яного виробництва та, вірогідно, перероблення мисливської здобичі: обробка шкір, заготовка м'яса. Звичайно ж, це всього-навсього припущення, яке в силу об'єктивних причин ніколи не отримає прямого підтвердження. Проте воно значною мірою ґрунтується на результатах всебічного аналізу кам'яної індустрії, окремих висновках експерименту та літературних даних.

Раніше автор визначала комплекс як «мустьє звичайне, тип Королеве — шар II», порівнюючи його з індустріями нижнього шару печери Шубаюк в Бюкських горах та печери Пршепостска у Словаччині⁶. В.М. Гладилін запропонував виділити взагалі окрему шубаюкську фацію в межах «мустьє звичайного»⁷. Зважаючи на той факт, що останнім часом розпочалося детальніше техніко-типологічне вивчення колекцій печери Шубаюк⁸, яке певною мірою відрізняється від відомих за роботами О. Кадіча⁹ результатів, варто дещо почекати з порівнянням цих колекцій та зарахуванням їх до окремої фації.

Середньопалеолітична карта Європи виглядає досить розмаїтою у своєму культурно-хронологічному вираженні. Тут наявні МТА типу А та Б, левалуа-мустьєрські та типово — мустьєрські, мікоксські, зубчасті та пластинчасті комплекси. Трапляються серед них так звані шарантські індустрії: тип Ферасі, що ґрунтується на левалуазькому способі розколювання, та тип Кіна, який демонструє дещо інші технологічні прийоми: наприклад, так званий дольковий, радіальний, Комбева. Під час визначення технічних особливостей відщепів-заготовок у шарантських індустріях дослідники звернули увагу на найбільш вживані їх типи: короткі та масивні зразки зі спинкою. Остання могла бути красм нуклеусу, ударною площадкою тощо. Здебільшого такі відщепи мали трикутний перетин¹⁰. У типології різко домінували скребла, серед яких — оригінальні форми Кіна та напів-Кіна, траплялися лімаси, поодинокі двобічні форми, часто близькі Keilmesser. Було запропоновано і відповідний шарантський індекс (ІС): відношення простих опуклих, поперечних скребел та лімасів до усіх категорій скребел¹¹. Індустрія II шару Королевого повністю відповідає цим техніко-типологічним характеристикам. ІС = 39 %, що, у свою чергу, підтверджує належність її до кола цих індустрій. Отже, можна констатувати появу в Центральній Європі ще однієї шарантської пам'ятки, до того ж найбільш східної. Не варто шукати аналогів цьому комплексу на схід від Карпат, оскільки відомі тут пам'ятки демонструють зовсім інші техніко-типологічні риси. Найближчими територіальними шарантськими сусідами із заходу можна назвати стоянки Ерц, Тату¹² та індустрію II шару печери Шубаюк¹³ в Угорщині, Рай в Польщі¹⁴, печеру Пршепостска в Словаччині¹⁵. Ніяким чином не йдеться про їх повні аналоги, скоріш за все, можна передбачити загальні тенденції в їхньому розвитку.

Слід зупинитися ще на одному аспекті. Свого часу К. Фарізі для характеристики досліджуваної нею середньопалеолітичної стоянки Шанло вжила термін «шарант з мікоксським впливом». При цьому вона керувалася тим, що у типово шарантському комплексі наявні окремі двобічно оброблені знаряддя, серед яких трапився один Keilmesser¹⁶. Так з'явився ще один оригінальний термін для визначення середньопалеолітичних індустрій. Стосовно цього терміна зауважу лише одне: майже всі пам'ятки, зараховані до шарантських, мають у своїх інструмен-

таріях поодинокі предмети, типові для мікоку. Як мені здається, цьому явищу є просте пояснення, однак це вже зовсім інша історія...

Не вникнувши в суть проблеми, і, швидше за все, аби віддати данину моді на термінологічні парадокси та залишити свій слід в наукових розробках, В.М. Степанчук для характеристики кийк-кобинської індустріїної традиції запропонував більш ефективний термін «шарантоїдний парамікок»¹⁷. Залишається абсолютною незрозумілим підбір критеріїв для подібного твердження. Тут можна звернути увагу лише на два моменти: значну кількість двобічних форм та невелику кількість поперечних і простих опуклих скребел у цих пам'ятках. Однак автор не обтяжує себе поясненнями щодо вживаних ним термінів. І досі залишаються нез'ясованими такі поняття як «мікок», «парамікок», «шарант», а тим паче, «шарантоїдний парамікок». Більше того, за твердженням В.М.Степанчука, «у складанні традиції типу верхнього шару Кіик-Коби брав участь місцевий таубах, а також, можливо, досі не ідентифікована шарантоїдна палеотрадиція»¹⁸. То чому ж тоді не «шарантоїдно-таубахтоїдний парамікок»? На превеликий жаль, подібні прояви «словоблудства», окрім шкоди, більше нічого не приносять.

Проте які б терміни не придумували, варто констатувати, що зазначена індустрійна традиція не є шарантською, в чому автор статті абсолютно солідарна з іншими колегами¹⁹. Отже, це ще раз підтверджує гіпотезу про відсутність шарантських індустрій на схід від Карпат.

Автор складає цю роботу подяку канд. істор. наук В.І. Усик за співпрацю та виконання ілюстративних матеріалів.

Статтю підготовлено у рамках міжнародного проекту INTAS 96-0072.

¹ Гладилін В.Н. Итоги пятилетних исследований Закарпатской палеолитической экспедиции // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. конф. — Киев, 1975. — Ч. 1. — С. 14–16.

² Адаменко О.М. и др. Стратиграфия антропогенных отложений Закарпатья // Палеонт. сборник — 1982. — №19. — С. 28–37.

³ Bosinski G. Die Mittelpalaolithischen Funde im westlichen Mitteleuropa. — Köln, 1967.

⁴ Солдатенко Л.В. Флора и фауна мустьерского времени в Карпатском бассейне // Четвертичный период. Палеонтология и археология. — Кишинев. — 1989. — С. 176–179.

⁵ Левковская Г.М. О собирательстве и антропогенных изменениях растительности в мустье // КСИА. — 1983. — 173. — С. 73–76.

⁶ Кулаковская Л.В. Мустьерские культуры Карпатского бассейна — Киев, 1989.

⁷ Гладилін В.Н. Ранній палеоліт. Археологія Української ССР — Київ, — 1985. — Т. 1. — С. 12–54.

⁸ Mester Z. La transition vers le Paléolithique supérieur des industries moustériennes de la montagne du Bukk (Hongrie) // Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. — 1990. — P. 111–115.

⁹ Kadie O. Die Subalyuk — Höhle bei Cserpfalu. — Budapest, 1940.

¹⁰ Geneste J.-M., Jaubert J., Lenoir M., Meignen L., Turq A. Approche technologique des Moustériens Charantiens du sud-ouest de la France et du Langedoc oriental // Paleo. — 1997. — № 9. — P. 101–142; Turq A. Approche technologique et économique du faciès Moustérien de type Quina: étude préliminaire // BSPF. — 1989. — 86-8. — P. 244–256.

¹¹ Bordes F. Principe d'une méthode d'étude des techniques de débitage et de la typologie du Paléolithique ancien et moyen // L'Anthropologie. — 1950. — 54, № 1–2. — P. 19–34.

¹² Kozłowski J.K. Le Charantien d'Europe Centrale et la place de la technique Pontinienne // Quaternaria Nova. — 1990–1991. — 1. — P. 605–620.

¹³ Mester Z. Op.cit.

¹⁴ Kozłowski J.K. Op.cit.

¹⁵ Prosek Fr. Vyzkum Prepostkske jeskine v Bojnicih r.1950. //AR. — 1952. — 4. — P. 3–9.

¹⁶ Farizy C. Industries charantiennes a influences micoquennes, l'exemple de l'Est de la France // Paleo. — 1995. — № 1. — P. 173–179.

¹⁷ Степанчук В.М. Генезис та еволюція кримського палеоліту // Археологія. — 1996. — № 3. — С. 20–29; *Он же*. Средний палеолит Крыма. Индустрійні традиції вюрмського часу: багатообразні проявлені, можливі причини варіабельності // Vita Antiqua. — 1999. — P. 17–28.

¹⁸ Степанчук В.М. Генезис та еволюція... — С. 22.

¹⁹ Чабай В.П., Демиденко Ю.Э., Евтушенко А.И. Палеолит Крыма. Методы исследования и концептуальные подходы. — Симферополь; Киев, 2000.

Одержано 28.04.2001

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ХОЗЯЙСТВА
СРЕДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ПОСЕЛЕНЦЕВ КОРОЛЕВО:
СЫРЬЕВЫЕ РЕСУРСЫ КОМПЛЕКСА II

В статье приведен детальный анализ использования сырья и технологических процессов поселенцев слоя II палеолитической стоянки Королево в Закарпатье. Проведена сравнительная характеристика экологических условий существования этого слоя и других одновременных стоянок Карпатского региона. Пристальное изучение каменной индустрии комплекса II позволило сделать выводы об отнесении этих материалов к шарантским индустриям и определить этот комплекс как место, где происходил полный цикл обработки и использования сырья, а также, возможно, переработка охотничьей добычи.

L.V. Kulakovskaya

SOME ASPECTS OF THE ECONOMY
OF THE MIDDLE PALEOLITHIC SETTLERS
OF KOROLEVO SITE: ROW RESOURCES OF COMPLEX II

A detailed analysis, concerning the usage of the row materials and technological processes by the settlers of the level II of the Paleolithic site Korolevo in the Transcarpathian region, is given in the article. The comparative description of the ecological conditions of the existence of this layer and the other synchronous sites of the Carpathian region is made. Intent studying the stone industry of the complex II enabled drawing the conclusions about referring these materials to the circle of the Charentien industries and defining the complex as the site, where the complete cycle of processing and usage of the row material and, obviously, the processing the hunting bag took place.

М.П. Оленковський

ДОЛОТОПОДІБНІ ЗНАРЯДДА У ВІДТВОРЕННІ
ДЕЯКИХ АСПЕКТІВ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО
ГОСПОДАРСЬКОГО УКЛАДУ

У статті розглянуто можливість відтворити деякі аспекти господарської діяльності пізньопалеолітичного населення за результатами аналізу розновидження долотоподібних знарядь.

Статтю з цієї проблематики опубліковано автором раніше¹. Її було вміщено у місцевому херсонському виданні, а відтак вона не стала доступною для ознайомлення широкому колу фахівців з пізнього палеоліту. Сама по собі стаття для більшості колег була децю несподіваною й тому сприйнята з обережністю. Проте це зрозуміло, адже, з одного боку, долотоподібні знаряддя в пізньому палеоліті України дійсно не були дуже поширені, з іншого — більшість фахівців їх взагалі не бачили в досліджуваних колекціях крем'яних матеріалів. Фактично повноправний статус знарядь цим виробам у комплексах пізньопалеолітичних пам'яток України надано мною в середині 1970-х років. Деякі аспекти долотоподібних знарядь — наявність їх взагалі, високий відсоток у колекціях — залишаються незрозумілими, а іноді й загадовими для багатьох палеолітознавців і досі. Розширення джерелознавчої бази, значне збільшення радіовуглецевих дат надають змогу більш поглиблено розглянути цю проблематику.

Поодинокі або невеликими серіями долотоподібні знаряддя відомі на багатьох пізньопалеолітичних пам'ятках Європи, Закавказзя та Північної Азії. У

цьому зв'язку особливо цікавий факт наявності кількох регіонів, де на невеликій площі сконцентровано групи пам'яток з дуже високим відсотковим співвідношенням цих знарядь, причому регіони ці розкидані на величезних просторах Євразії — нижній Дніпро, середній Дон, Єнісей.

Розглянемо детальніше наш український феномен. Долотоподібні знаряддя є в різнокультурних пам'ятках нижньодніпровської групи, що було повною несподіванкою, враховуючи існуючу сталу інтерпретацію пізнього палеоліту Північного Причорномор'я в цілому. З погляду культурної інтерпретації цього явища можна було б пояснити це деякими взаємовпливами інокультурних мисливських общин в умовах значної рухомості, що визначаються умовами природного середовища регіону. Адже великі водні артерії були, безумовно, контактними зонами, що підтверджується й матеріалами Середнього Подоння.

Однак є всі підстави вважати, що основною причиною розповсюдження й широкого використання долотоподібних знарядь на нижньому Дніпрі є не стільки етнографічна традиція, скільки господарська необхідність. Важливі свідчення для вирішення цього питання надає аналіз відсоткового співвідношення долотоподібних знарядь у комплексах досліджених нижньодніпровських пам'яток (рис. 1—3). Результати цього аналізу дають дуже важливі й цікаві дані. Наявність долотоподібних знарядь в основних пам'ятках така, %: *дніпровське узбережжя*²: Любимівка I — 20,7; Любимівка III — 19,0; Любимівка IV — 22,4; Сомова балка — 23,3; Леонтівка — 0,8; *степова зона та Присивашія*³: Перемога I — 1,3; Нововолодимирівка II — 6,6; Дмитровка — 4,8; Першопокровка I — 4,7; Солоне озеро IX — 1,6; Вознесенка IV — 2,9; Солоне озеро VI — 0; Солоне озеро Ia — 3,8. Отже, для пам'яток, розташованих безпосередньо на берегах Дніпра, наявність долотоподібних знарядь становить 19,0—23,2 %. Винятком є тільки комплекс фінальнопалеолітичної стоянки Леонтівка (менше 1 %). У комплексах пам'яток, розташованих у степовому межиріччі Дніпро — Молочна та у Присивашії, наявність цих знарядь становить 1,3—6,6 %. Таким чином, аналіз засвідчив набагато інтенсивніше використання долотоподібних знарядь на прибережних стоянках, причому різнокультурних. Водночас однокультурні пам'ятки різних природних зон теж мають значні відмінності у співвідношенні. Для пам'ятки нижньодніпровської епіграветтської культури Любимівка III, що міститься на березі Дніпра, пропорція становить 19 %, а для стоянок цієї культури Дмитровка (степова зона) та Солоне озеро VI (Присивашія) — 4,8 і 0 % відповідно. Показовими є й пам'ятки північноприазовської культури. Для Сомової балки на березі Дніпра долотоподібний показник досягає 23,3 %, а для присиваських стоянок Солоне озеро IX та Солоне озеро Ia становить 1,6 та 3,8 % відповідно. Вірогідно близькі культурно, орінжкоідні пам'ятки Любимівка I (на березі Дніпра) та Перемога I (в степу) теж дуже різняться за цим показником — 20,7 та 1,3 % відповідно.

До висновку щодо тяжіння стоянок зі значною кількістю долотоподібних знарядь до берегів великих річок схиляють і дані стосовно середнього Дону та Єнісею. У Костьонківсько-Боршівському регіоні долотоподібні знаряддя є в комплексах майже усіх стоянок незважаючи на їх культурну належність. На деяких пам'ятках їх кількість дуже висока, %⁴: Костьонки 1, шар 3—10; Костьонки 2—39; Костьонки 3—10; Костьонки 4, шар 2 — до 15; Костьонки 5, шар 3—15; Костьонки 10—19; Костьонки 11, шар Ia — 18; Костьонки 11, шар 3 — понад 15; Костьонки 11, північний пункт — понад 20; Костьонки 12, шар Ia — 8; Костьонки 12, шар 2—9; Костьонки 15—28; Костьонки 16—21; Костьонки 17, шар 1 — близько 9.

Велику кількість долотоподібних знарядь виявлено в комплексах стоянок афонтівської культури на Єнісеї, %⁵: Таштик I — 13,3; Таштик II — 23,2; Кокорєво II — 18,8; Кокорєво III — 8,6. Водночас симптоматично, що пам'ятки кокорівської культури, що знаходяться в цьому ж регіоні, вміщують незначну кількість цих знарядь, %⁶: Кокорєво I — 1,5; Новосьолове VII — 2,5.

Усі перелічені пам'ятки, як нижньодніпровські, так і донські та єнісейські, розташовуються безпосередньо на берегах річкових долин. З погляду деяких дослідників (А.Н. Рогачова, П.І. Борисковського, Є.А. Векілової й ін.) долотоподібні знаряддя слугували для обробки головним чином деревини. Підтверджено це дослідженнями Г.В. Коробкової.

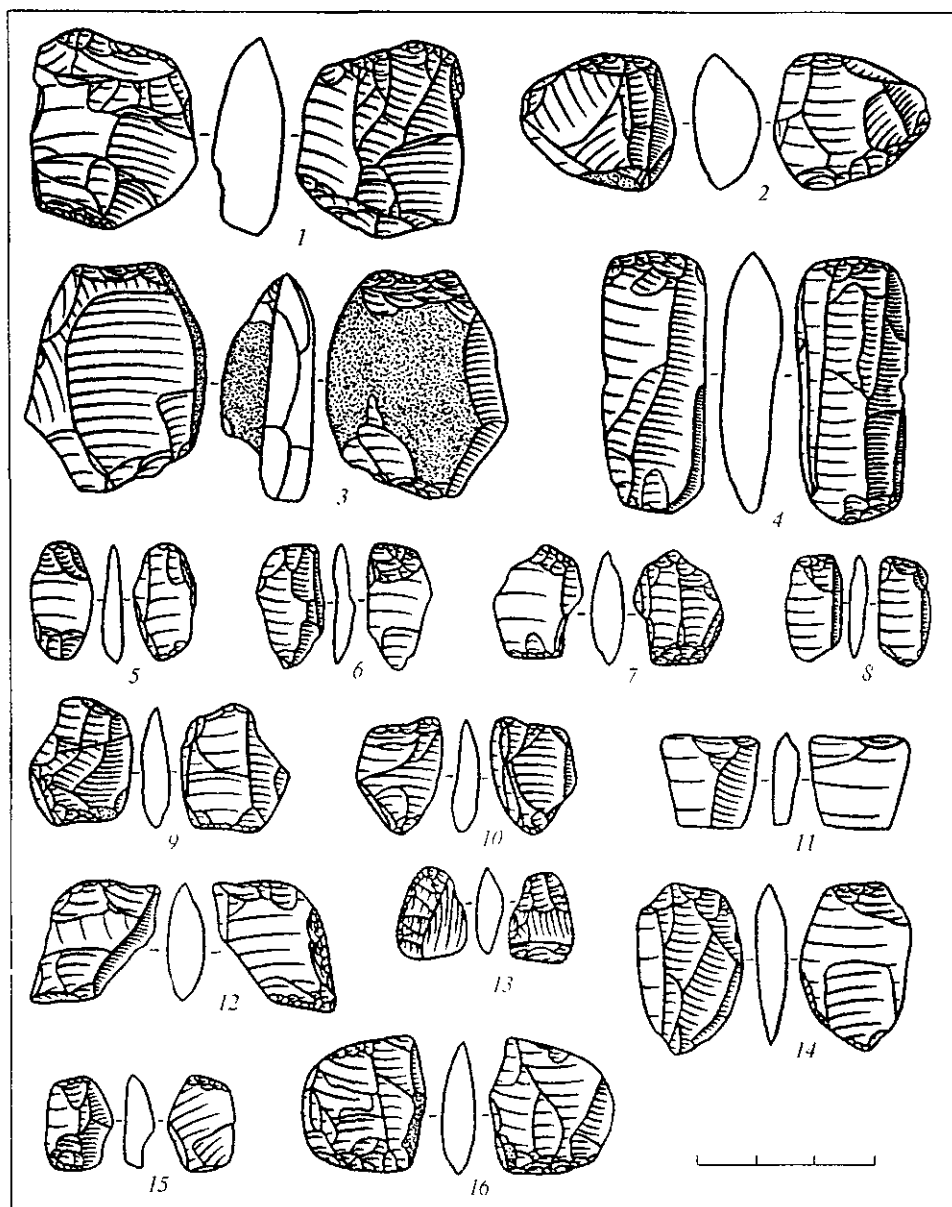

Рис. 1. Долотоподібні знаряддя Любимівки 1

Чим же можна пояснити широке використання долотоподібних знарядь саме на стоянках, розташованих уздовж берегів великих річок? На мій погляд, існувало дві причини. Перша — розповсюдження в окремі природно-кліматичні фази пізнього плейстоцену в долинах заплавних або байрачних ділянок деревинної рослинності⁷. Друга — експлуатація або освоєння палеолітичною людиною самих великих річок. Обидва варіанти, вірогідно, можуть мати право на існування у вигляді гіпотез. При цьому і перший, і другий варіанти пояснюють різницю у відсотковому співвідношенні долотоподібних знарядь або навіть їх повну відсутність. Скоріше за все, це є відображенням кліматичних змін у системі стадіал — інтерстадіал у помірних широтах. Значна кількість цих знарядь, можливо, була зумовлена розповсюдженням деревинної рослинності в періоди потеплінь, мала ж їх кількість — майже повним зникненням рослинності в періоди похолодань.

Зв'язок наявності долотоподібних знарядь з річкою як водною артерією, яка була одночасно і господарсько-корисним об'єктом, і перепорою, можна пояснити виготовленням плавучих засобів. У літературі вже висловлювали думку про

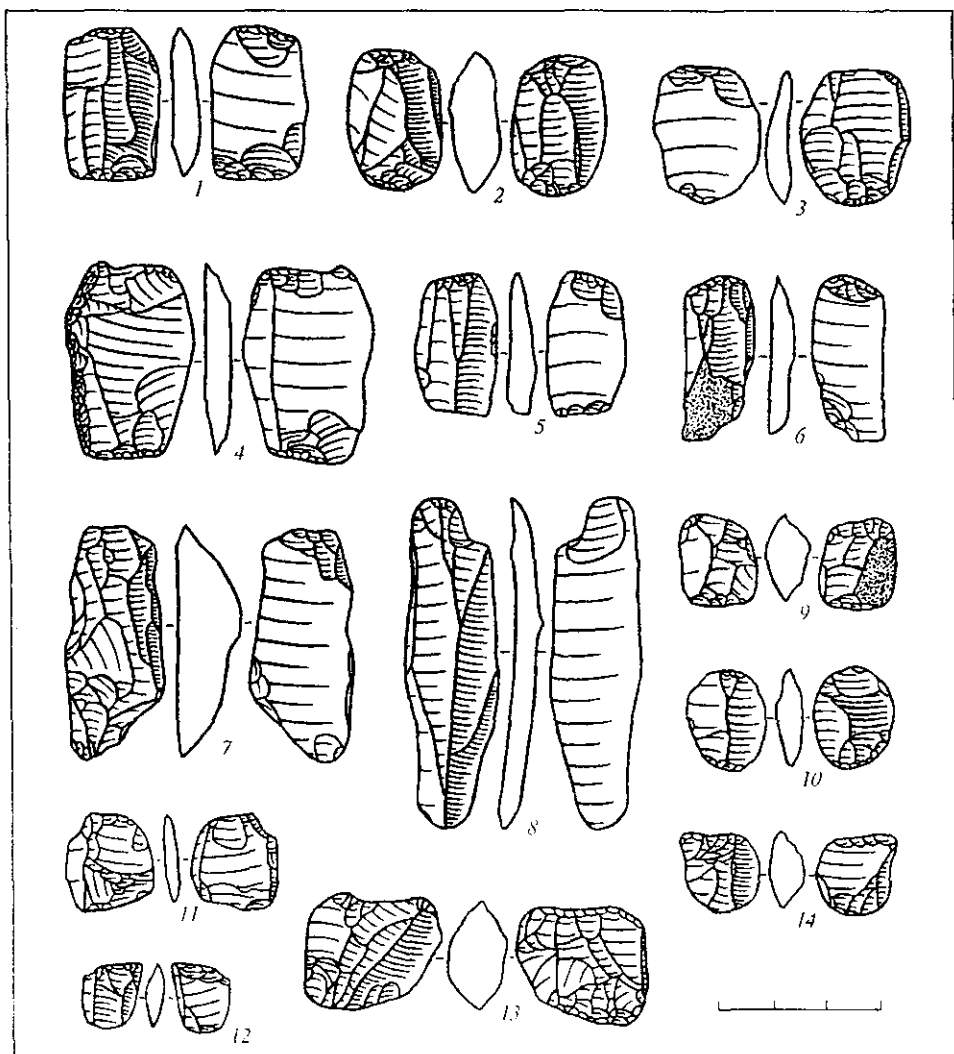

Рис. 2. Долотоподібні знаряддя Любимівки IV

використання шкіряних човнів у пізньому палеоліті для полювання на північного оленя в місцях переправ тварин⁸. Можна припустити, що й у місцях форсування степовими стадними тваринами річок Дніпро, Дон. Єнісей відбувалося полювання з використанням плавучих засобів (у тому числі плотів, човнів-довбанок?). Проте можливе й інше пояснення — виготовлення плавучих засобів для переправ самої людини. Істотна кількість долотоподібних знарядь, вірогідно, пов'язана з весняно-літньо-осінніми стоянками, розташованими на місцях традиційних переправ, особливо в періоди потеплінь. Такими місцями, напевно, й були ділянки берегів біля сучасних сіл Любимівка, Костьонки, Кокорево.

Отже, напрошується логічний висновок, що наявність або відсутність долотоподібних знарядь — це, скоріш за все, ознака сфери культурної належності, тоді як високе або низьке їх відсоткове співвідношення з іншими категоріями знарядь, безсумнівно, характеризує господарську специфіку.

Якщо попередні висновки є правильними і зазначені пам'ятки з великою кількістю долотоподібних знарядь дійсно належать до періодів потеплінь, значущість цих висновків можна перенести ще в одну площину — використання відсоткового співвідношення для перевірки хронології пам'яток згаданих регіонів. Це потребує системи доказів через аналіз існуючих фактів. Спробуємо проаналізувати періодизацію та хронологію пам'яток зі значною кількістю долотоподібних знарядь.

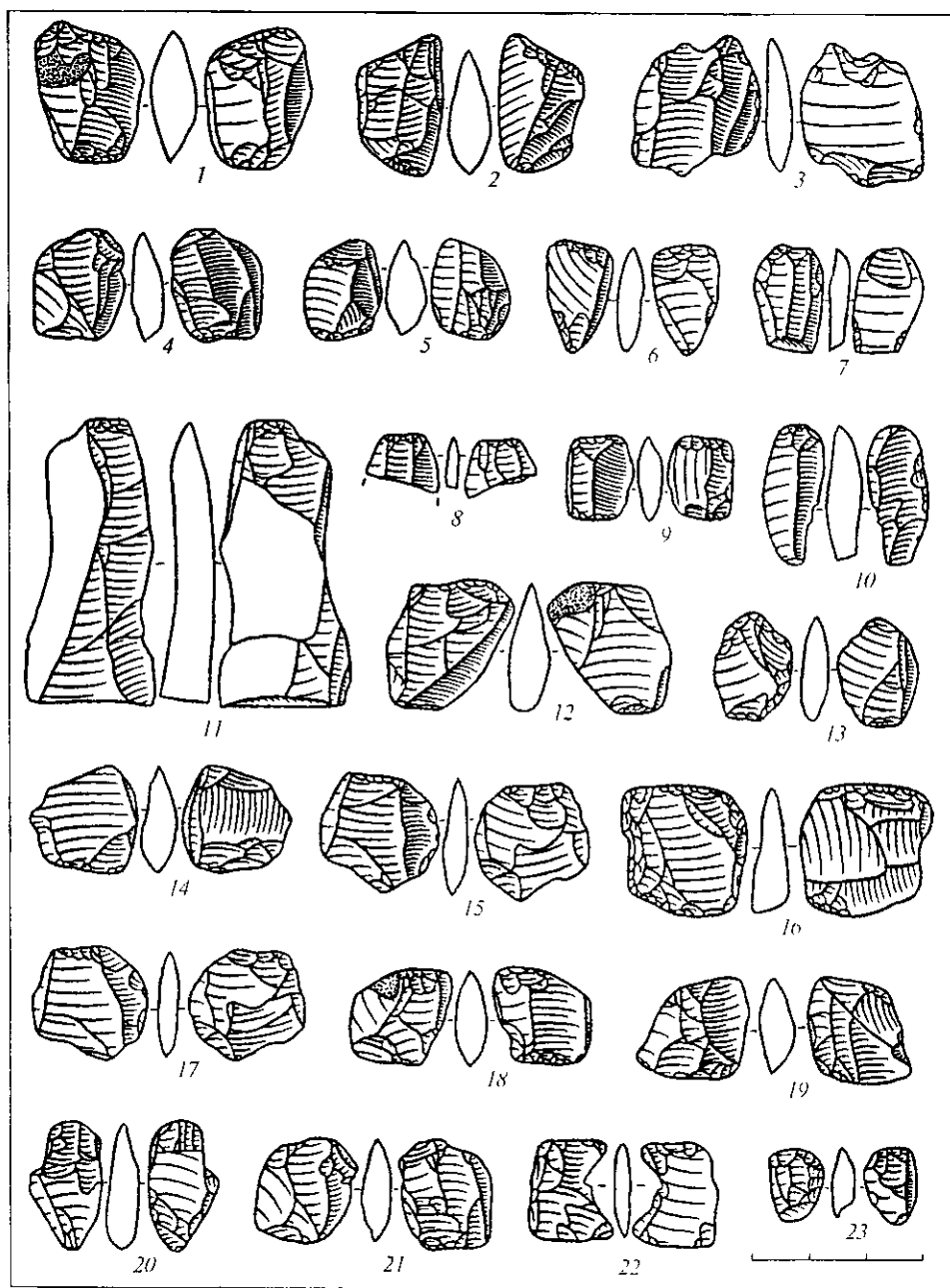

Рис. 3. Долотоподібні знаряддя Сомової балки

Унаслідок відсутності радіовуглецевих дат найменш придатними для цієї мети є пам'ятки нижньодніпровської групи. Проте в загальних рисах можна зазначити, що на підставі археологічних матеріалів місцезнаходження пам'яток Любимівка I та IV існували наприкінці ранньої пори пізнього палеоліту, період паудорфського потепління(?), Любимівка III та Сомова балка, беззаперечно, — уже в пізню пору пізнього палеоліту, тобто після піку останнього зледеніння. Підтверджується це й датуванням однокультурних пам'яток степової зони, років тому ⁹: Дмитровка — 16520 ± 95 (Ki-5826); Солоне озеро IX — 13460 ± 80 (Ki-5825); Солоне озеро IXa — 14800 ± 80 (Ki-6360). Не виключено, що Любимівка III та Сомова балка належать до періодів Ляско або Белінг.

Для костюнківських пам'яток з високим вмістом долотоподібних знарядь є численні серії ізотопних дат, років тому ¹⁰: Костюнки I, шар 3 — більшість

із 13 дат вкладаються у відрізок часу 25400—26200 ВР; Костьонки 11, шар 1а — більшість із 6 дат вміщуються у відрізок 14610—18700 ВР; Костьонки 11, шар 3 — 16040 ± 120 , 20500 ± 300 , 22760 ± 340 ВР; Костьонки 12, шар 1а — 6 дат у межах 28500—32700 років тому; Костьонки 15 — 21720 ± 570 , 25700 ± 250 ВР; Костьонки 16 — 4 дати в межах 25100—28200 ВР; Костьонки 17, шар 1 — 4 дати в межах 21100—26750 ВР. Стоянки Костьонки 1 (шар 3), Костьонки 12 (шар 1а), Костьонки 15, Костьонки 16, Костьонки 17 (шар 1а) належать до періоду паудорфського потепління. Найбільш обґрунтованим періодом існування стоянки Костьонки 11 (шар 1а) є період Ляско (плюське потепління). Не виключено, що стоянка Костьонки 11 (шар 3) існувала до гмелінського короточасного потепління.

Для пам'яток афонтівської культури долини Єнісею (із високим вмістом долотоподібних знарядь) також є стабільна колонка радіовуглецевих дат, років тому ¹¹: Таштик I — 12180 ± 120 , 12880 ± 130 ; Таштик II — 13550 ± 320 ; Кокорево II — 12090 ± 100 , 13330 ± 100 ; Кокорево III — 12690 ± 140 , що дає змогу зарахувати їх до стадії кокорівського потепління. Пам'ятки кокорівської культури (із низьким вмістом долотоподібних знарядь) — Кокорево I, є сім дат у межах 12940—15900 ВР — належать до ньяпанської стадії похолодання.

Наведений аналіз, хоч і не абсолютно, але все ж таки підтверджує зв'язок розташованих на берегах великих річок пізньопалеолітичних пам'яток із високим вмістом долотоподібних знарядь з періодами потеплінь.

¹ Оленковський Н.П. Феномен pièces écaillées в позднем палеолите // Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я (нові матеріали) — Херсон, 1992. — С. 36—40.

² Оленковський Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. — Херсон, 1991. — 202 с.

³ Оленковський М.П. Пам'ятки доби палеоліту. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону. — Херсон, 1992. — Вип. 1. — 64 с.; *Його ж.* Палеоліт та мезоліт Приєнісся. Проблеми епіграфету України. — Херсон, 2000. — 171 с.

⁴ Рогачев А.Н. Костенки IV — поселение древнекаменного века на Дону // МИА. — 1955. — № 45. — 164 с.; *Палеолит* Костенковско-Борщевского района на Дону. 1879—1979. — Л., 1982. — 285 с.

⁵ Абрамова З.А. Палеолит Енисея. Афонтская культура. — Новосибирск, 1979. — 157 с.

⁶ Там же.

⁷ Грамов В.И. Палеолитическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит) // Тр. Ин-та геол. наук АН СССР. — 1948. — Вып. 64. — 524 с.; Лазуков Г.И. Природные условия эпохи верхнего палеолита в Костенковско-Борщевском районе // СА. — 1957. — № 3. — С. 11—23; Блохина Н.Г. Анализ углей из палеолитических стоянок в Костенках. — КСИА АН СССР. — 1964. — № 97. — С. 64—65.

⁸ Gernot Trompau. Late Palaeolithic Reindeer-hunting and the use of Boats // Late glacial in Central Europe culture and environment. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk; Łódź: Wyd-wo Pol. Akad. Nauk, 1987. — P. 95—106.

⁹ Оленковський М.П. Пізній палеоліт Нижньодніпровського регіону у світлі радіовуглецевого датування // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. — Одеса, 2000. — С. 185—196.

¹⁰ Силицын А.А., Праслов Н.Д. и др. Радиоуглеродная хронология верхнего палеолита Восточной Европы // Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. Проблемы и перспективы. — СПб., 1997. — Гл. 3. — С. 21—66.

¹¹ Лисицын Н.Ф., Свежесцев Ю.С. Радиоуглеродная хронология верхнего палеолита Северной Азии // Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. Проблемы и перспективы. — СПб., 1997. — Гл. 4. — С. 67—108.

Одержано 28.04.01

Н.П. Оленковський

ДОЛОТОВИДНІ ОРУДЯ В РЕКОНСТРУКЦІЇ НЕКОТОРИХ АСПЕКТІВ ПОЗДНЕПАЛЕОЛІТИЧЕСЬКОГО ХОЗЯЙСТВЕННОГО УКЛАДА

В статті розглянуто проблему наявності в комплексах позднепалеолітичних пам'яток однієї з найбільш специфічних категорій крем'яного інвентаря — долотовидних орудій. Підкреслюється, що розповсюдження цих изделий — не столько показатель культурной

специфики, сколько индикатор хозяйственной необходимости в определенных экологических условиях. Высокие и очень высокие пропорции долотовидных орудий связаны с памятниками, расположенными на ограниченных участках берегов нескольких крупных рек. По мнению автора, это предполагает наличие регионов с интенсивным хозяйственным освоением и использованием водных артерий либо их преодолением, вызываемым определенным способом жизни позднепалеолитических социумов.

N.P. Olenkovsky

CHISEL – SHAPED TOOLS IN THE RECONSTRUCTION OF SOME ASPECTS OF THE LATE PALEOLITHIC ECONOMY

The paper deals with the problem of presence of the most specific type of flint implements – the chisel-like tools in the complexes of the late Paleolithic sites. The author underlines, that the distribution of these articles is not so much the index of the cultural specificity, as the indicator of the economic importance in the definite ecological conditions. High and very high proportions of the chisel-shaped tools are connected with the sites, located on the limited parts of the banks of some big rivers. The author considers, that this fact presupposes the presence of the regions with the intensive developing and usage of these waterways, or their overcoming, which was caused by the definite way of life of the late Paleolithic societies.

І.М. Гавриленко

СПИСОМЕТАЛКИ В ГОСПОДАРСТВІ НАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ДОБИ МЕЗОЛІТУ — ЕНЕОЛІТУ

У статті проаналізовано роль списометалок, матеріальним свідченням використання яких є знахідки кам'яних човників у господарстві археологічних культур доби мезоліту — енеоліту степової та лісостепової зон України.

Населення євразійських та афразійських степів із мезоліту і до початку енеоліту для використання списометалок застосовувало так звані човники. Існують вагомі підстави вважати їх важками списометалок, подібними до північноамериканських «atlatl weights»¹ (рисунок). Відомо, що списометалка була ефективним в умовах відкритих ландшафтів різновидом мисливського озброєння, її застосовували насамперед під час полювання на крупних копитних тварин. Розглянемо природне оточення, дані про господарство та комплекс мисливського озброєння тих археологічних культур, де відомі знахідки човників, щоб з'ясувати, яку роль тут могли відігравати списометалки.

На території України перші човники відомі зі стоянок кукрецької культури (Ігрені 8, Кам'яна Могила, о-в Сурський V/III) і трапляються в матеріалах спільнот, пов'язаних із Кукреком генетично або через контакти (з ним самим чи з його культурними спадкоємцями). Серед мезолітичних — це донецька культура (Райгородок), серед неолітичних, крім сурської, у великій кількості човники відомі в матеріалах надпорізької культури. На поселеннях інших, києво-черкаської та донецької, локальних груп дніпро-донецької етнокультурної спільноти (ДДС) човників знайдено менше. Поодинокі їх зразки відомі в неоліті Степового Криму (повідомлення О.О. Яневича) та на пам'ятках буго-дністровської культури (Новорозанівка 2, Ясинове в Україні; Сороки 2, ш. 3 у Молдові).

Кукрецька спільнота сформувалася в причорноморських та приазовських степах між Кримськими горами на півдні та нижніми течіями Південного Бугу і Дніпра

© І.М. ГАВРИЛЕНКО, 2002

на півночі. Ці території наприкінці плейстоцену щільно заселяли стадні тварини — первісний бізон, сайга, широкопалий кінь, гідрунговий осел та інші. На початку голоцену вони зникають або різко зменшується їх кількість, з'являються благородний олень, кабан, косуля, європейський осел, а особливо — тур і тарпан, які утворили в мезоліті основний фон тутешньої фауни. Мешкали ці тварини в умовах відкритого степового ландшафту з лісами та перелісками в долинах річок ².

Успадкувавши епіграветтські культурні традиції спеціалізованих пізньопалеолітичних степових мисливців на бізона, кукрецька людність основою свого господарства мала, згідно з матеріалами стоянок Ігрені 8, Кукрек, Мирне, промисел копитних — насамперед тура, а ще коня, осла, сайгака, зубра, благородного оленя, кабана, косулі та інших. Полювали за допомогою дротиків та списів з кістяними стрижнеподібними пазовими наконечниками, які являли собою вдосконалену варіацію анетівських вістер і, судячи з розмірів, призначалися для нанесення глибоких проникних поранень досить крупним тваринам. Кістяні наконечники були оснащені крем'яними мікрівкладнями з вторинною обробкою або без неї ³.

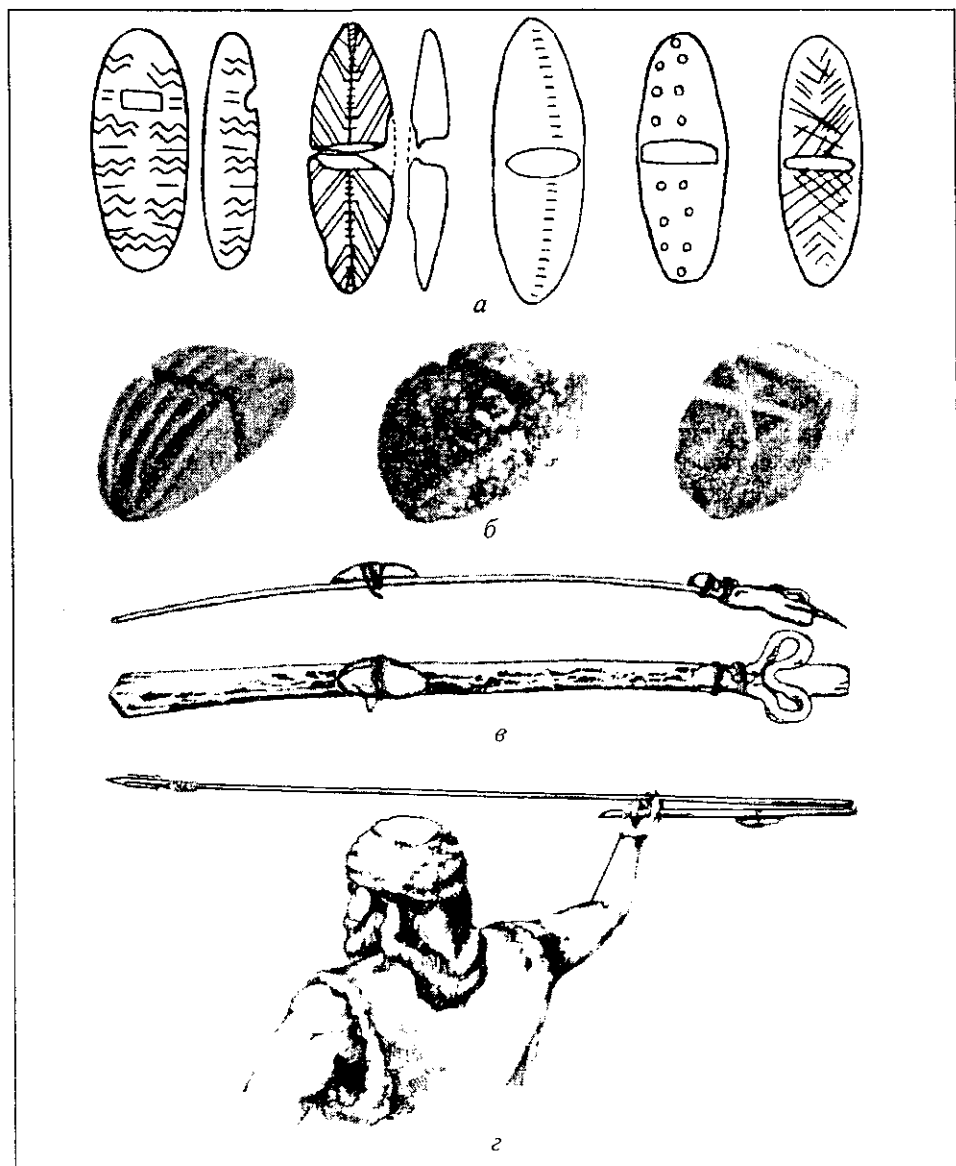
Потребі виготовлення кістяних вкладневих наконечників дротиків була підпорядкована вся крем'яна індустрія. Провідні типи нуклеусів (конічні та олівцеподібні) давали змогу отримувати правильні мікролітичні платівки — напівфабрикати вкладнів — найчисленнішої категорії виробів. У процесі створення самих наконечників використовували, певно, як стругальні ножі по кістці так звані вкладні кукрецького типу. Ними ж могли підстругувати деревки списів. З обробкою наконечників пов'язують і специфічні кукрецькі різці з широкою робочою кромкою, зручною для стругання плоских поверхонь. Геометричні мікроліти, що могли слугувати вістрями стріл, трапляються в кукрецьких комплексах одинично або зовсім відсутні ⁴.

В економіці кукрецької людності Надпоріжжя, як свідчать матеріали Ігрені 8, велику роль відігравало рибальство. Існують припущення, що на відміну від мешканців Надчорномор'я, які слідом за турами на весну та літо піднімалися на вододіли, тутешні общини влітку ловили рибу на Дніпрі та споживали інші водні ресурси. Взимку основу харчування складали м'ясо впольованих у прирічкових лісах копитних та літні запаси риби ⁵.

Отже, у господарстві кукрекців списометалки мали широке застосування. До речі, не лише у них, а й у середовищі інших культур півдня України — епіграветтської, шпанської, частково шан-кобинської — стабільне збереження відкритих степових ландшафтів стимулювало тривале використання як основної зброї списометалок і дротиків, що обслуговували головний харчовий промисел — колективне полювання на стадних копитних. Лук та стріли, хоч і були відомі, відповідно до ландшафтно-специфіки суттєвого значення не мали ⁶.

У результаті експериментів з'ясовано, що використання в конструкції списометалки важків у вигляді видовжених кам'яних виробів з поперечними жолобками суттєво збільшувало прицільність зброї ⁷. Коли ж саме і яким чином набули цього вдосконалення списометалки мисливського населення півдня України? У літературі висловлювалися міркування, що човники поширилися на інші території, у тому числі України та Південного Уралу, із Близького Сходу, де відомі їхні найдавніші зразки, датовані XI—IX тис. до н. е. ⁸. Якщо винайдення човників в євразійських степах не було здійснене місцевим населенням самостійно і незалежно від зазначеного регіону, то їх запозичення кукрецькою людністю могло відбутися лише від степових мешканців східніших територій: із Середньої Азії через Прикаспій, Нижнє Поволжя та Подоння, тобто у напрямку, протилежному шляхам поширення на територію України відтворювального господарства та керамічного виробництва ⁹ і, вірогідно, дещо раніше за них.

У Середню Азію списометалки з важками, певно, були занесені хвилями мігрантів — групами ранніх землеробів та скотарів, які протягом VII—VI тис. до н. е. виселялися внаслідок зростання кількості населення в різних напрямках з іракського Загроса ¹⁰. Логічно припустити, що в Поволжя, Приуралля та Казахстан човники потрапили внаслідок згаданих процесів, адже на сході впливи мігрантів на місцевих мисливців та збирачів досягали плато Устюрт та Північно-Західного Приаралля.

Кам'яні важки і списометалки доби мезоліту — енеоліту: а — зразки човників саразійських степів (культура дніпро-донецької спільності); б — північноамериканські аналоги човників — «atlatl weights» (важки списометалок); в — атлатлі (списометалки) із прикріпленими до них кам'яними важками культури Баскетмейкер (США); з — спосіб метання списа за допомогою списометалки (наукова реконструкція І.М. Гавриленка, художник Р. Стеблій)

Час появи човників в інвентарі кукрецької культури (кінець бореалу — початок атлантикуму) засвідчують радіокарбоніві визначення, отримані для стоянок Ігрень 8 та Кам'яна Могила. Вірогідно, тим самим інтервалом датується стоянка з човником Райгородок донецької мезолітичної культури¹¹. Згадані знахідки і надалі можуть бути найдавнішими на теренах України, проте поява човників супроводжувала масове поширення в межах степової зони пам'яток, почасти ще раніше кукрецької та донецької культур. Носії першої культури зайняли в той час Нижнє Подніпров'я й Надпоріжжя, другої — басейн Сіверського Дінця та Середнє Подніпров'я.

Причиною зазначених просувань (а частина кукрецької людності зі степового Причорномор'я піднялася вгору не лише Дніпром, а й долинами Південного Бугу та Дністра), як і загалом істотних етнічних перегруповань на території

України на початку пізнього мезоліту, фахівці вважають прогресуючу посуху¹². Кінець бореалу, починаючи з 8300 років тому, у межах сучасної степової зони характеризувався різкою аридизацією клімату та значним поширенням процесів опустелювання далеко на північ¹³. Ці явища, можливо, активізували міграційні процеси в південних районах, що й зумовило проникнення човників зі сходу у середовище степових мисливців України.

Кукрецькі вкладні на стоянках донецької культури і багато інших фактів засвідчують існування контактів між обома спільнотами¹⁴. Тому не виключено, що спосіб оснащення списометалок кам'яними важками донецька людність запозичила від південних сусідів. Самі ж списометалки їй, певно, були відомі раніше, адже крем'яна індустрія цієї автохтонної культури має виразні епіграветські степові риси¹⁵. Райгородоцька знахідка уламка кістяного наконечника списа та деякі інші засвідчують, що поширеними в інвентарі спільноти вкладнями на мікролітичних платівках із затупленою окрайкою оснащали пазі таких наконечників¹⁶. Списи застосовували під час промислу степових копитних тварин, м'ясо яких суттєво збагачувало раціон донецьких общин. Численний та розмаїтий мікронабір вказує й на використання луків. Загалом модель господарської адаптації носіїв донецької мезолітичної культури визначається як лісова з елементами степової¹⁷.

У фіналі мезоліту кукрецька людність просунулася ще північніше, досягнувши лісостепової зони України і навіть Полісся¹⁸. Специфіка кукрецького крем'яного комплексу зберігалася тут певний час (Лазарівка в Київському Поліссі, Малоперешепинська 2а у Поворсклі)¹⁹, імовірно — впродовж аридної фази. Та невдовзі відбулася зміна технокомплексу. Можливо, це стало результатом відновлення лісової рослинності, адже кінець бореалу — початок атлантикуму відрізняло найбільше за всю голоценову історію зволоження території з континентальним типом клімату²⁰.

Проте наступним епізодом для півдня Східноєвропейської рівнини стала ще одна глибока аридизація клімату. На півдні відбулося опустелювання степу. У Донбасі 7500—7200 років тому скоротилися площі лісів, понизилася роль широколистих порід. Палінологічні визначення з неолітичних поселень Нижнього Подоння свідчать, що дефіцит зволоженості зберігався ще якийсь час²¹.

На тлі зменшення біомаси степів мисливський промисел ставав інтенсивнішим, що посилювало антропогенний тиск на популяції і вело до поступового підризу поголів'я основних промислових видів²². Тож зазначені природні процеси, спричинивши кризу мисливського господарства, спонукали населення причорноморських та приазовських степів до впровадження елементів відтворювальної економіки у традиційну систему життєзабезпечення, що привело до порівняно швидкої неолітизації півдня України²³. Оскільки ж періоду доместикації властиве посилене полювання на диких родичів тварин, що приручаються²⁴, як припускають деякі фахівці, промисел тура міг сприяти його первинній доместикації місцевими мезолітичними мисливцями²⁵. Підставою для такого висновку є знахідки кісток начебто свійського бика в нижніх безкерамічних шарах Кам'яної Могили²⁶, хоча на інших кукрецьких стоянках з рештками фауни наявні кістки лише диких видів²⁷.

Общини досить спеціалізованих кукрецьких степових мисливців, які наприкінці мезоліту освоїли майже всі степові простори України, в умовах погіршення природної ситуації опинилися в епіцентрі процесів неолітизації. Під впливом ранніх землеробських племен Подунав'я кукрецька культура у взаємодії з сусідніми мезолітичними дала початок низці ранньонеолітичних спільнот: буго-дністровській, сурській, неоліту Криму, дніпро-донецькій людності Середнього Подніпров'я та Київського Полісся, про що свідчить їхній крем'яний інвентар²⁸.

Так, буго-дністровська культура Середнього Подністров'я та Побужжя постала у середині VI тис. до н. е. внаслідок контактів населення гребениківської культури, яке прийшло дещо раніше з Нижнього Подунав'я, з автохтонним кукрецьким. Тісно пов'язані з дунайськими неолітичними спільнотами, буго-дністровці практикували землеробство, зі свійськими тваринами знали свиню, собаку, з часом — велику рогату худобу. Однак переважання в культурних шарах кісток диких тварин (бла-

городний олень, тур, косуля, кабан) свідчить, що господарство значною мірою базувалося на мисливстві та рибальстві. З гребениківською культурою буго-дністровську ріднить майже тотожний комплекс мікролітів (середньовисокі й низькі більш-менш симетричні трапеції та ромби). Загалом крем'яну індустрію спільноти характеризувала розвинена мікрովкладнева техніка, яка наприкінці V тис. до н. е. (самчинська фаза) доповнилася поширенням асиметричних трапецій, що використовували як наконечники стріл. Відбулася ця зміна мікронаборів на тлі посилення впливів на буго-дністровське населення дніпро-донецьких племен та значної, на думку В.М. Даниленка, інфільтрації останніх ²⁹.

Оскільки човники трапляються ще в найдавніших буго-дністровських комплексах, таких як Сороки II, шар 3 (середина VI тис. до н. е.), логічно припустити, що списометалки було запозичено від кукрецького населення. Однак цей вид озброєння не набув особливого поширення в середовищі буго-дністровських племен, на що вказує нечисленність знахідок човників. Відчутно вагомішу роль відповідно до лісостепової ландшафтної специфіки відігравав лук зі стрілами.

Кукрецьке населення Надпоріжжя та Приазов'я під потужним впливом із заходу носіїв буго-дністровської культури дало початок наприкінці VI тис. до н. е. сурській культурі. У господарстві останньої, попри появу скотарства, головне місце займали мисливство та рибальство ³⁰. Так, у фауні сурського поселення Семенівка серед свійських тварин представлені велика рогата худоба, вівця, свиня; серед диких — кінь, осел (ці степові тварини виступали основними об'єктами полювання), а також тур, благородний олень, заєць ³¹.

Крем'яні вироби спільноти виявляють велику подібність до кукрецьких району Надпоріжжя. Збігається в обох культурах і склад мікролітів — наявність мікроплатівок-вкладнів за майже повної відсутності геометричних форм. Сурські й кукрецькі вироби з кістки, у тому числі вістря дротиків (плоскі, одно- та двопазові), типологічно дуже подібні. Багато спільного мають рибальські знаряддя. З історичної арени сурська культура сходить на початку IV тис. до н. е. З погляду фахівців, це, безумовно, степове явище в культурно-генетичному плані тяжіло до кола південних спільнот, знаходячи паралелі, зокрема, в Нижньому Подонні ³².

Неолітичні пам'ятки Степового Криму типу Олексіївської Засухи, які фактично є продовженням існування тут культури Кукрек (III етап її розвитку), були синхронні раннім етапам буго-дністровської та сурської культур і фіксують зміну господарської діяльності населення, яке залишило їх, тобто впровадження елементів тваринництва з розведенням великої рогатої худоби ³³. Розвиток цієї культурної групи, схоже, припинився в першій половині IV тис. до н. е. у зв'язку з проникненням до Степового Криму мисливсько-скотарського населення з гребінцево-накольчастою керамікою, спорідненого з неолітичною людністю Нижнього Подніпров'я та Приазов'я ³⁴.

Тиск з боку носіїв балканського неоліту (мотичних землеробів культур Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля), які у VI—V тис. до н. е. розселилися з Подунав'я, змусив буго-дністровське населення просунутися у напрямку Київського Подніпров'я, поширюючи на північний схід технологію виробництва кераміки та паростки відтворювальної економіки. Буго-дністровські впливи стимулювали перехід до неолітичної стадії розвитку місцевого населення Подніпров'я, що дало наприкінці V тис. до н. е. початок існуванню культур дніпро-донецької спільноти й фактично завершило процеси неолітизації України ³⁵.

Господарство дніпро-донецької спільноти, крім її надпорізького — степового локального варіанта (із переважанням скотарства), зберігало риси попередньої мезолітичної доби, базуючись на мисливстві та рибальстві, чому не в останню чергу сприяли зміни в природному середовищі, адже не пізніше середини V тис. до н. е. почався період достатньої зволоженості, відомий як кліматичний оптимум голоцену ³⁶.

Межі поширення в цілому лісостепової донецької культури ДДС охоплюють частину Лівобережжя Дніпра та середню течію Сіверського Дінця. Склалася вона на основі впливу місцевої пізньомезолітичної донецької культури на

прийшлих з півдня носіїв кукрецьких культурних традицій³⁷. Донецький неоліт уже на ранніх етапах характеризувався досить розвиненим рибальством з використанням сіток, неводів та дерев'яних човнів³⁸, суттєво доповнюваним полюванням. Серед знарядь з кременю є вістря списів та стріл, трапещії зі струганою спинкою, серед виробів з кістки — вістря списів з мікролітичними вкладнями³⁹.

Києво-черкаська культура ДДС, що займала територію сучасної лісостепової зони Середнього Подніпров'я, сформувалася на генетичному підґрунті кудлаївської культури з відчутними впливами Кукреку⁴⁰. У господарстві її носіїв скотарство лише зароджувалося, основними заняттями впродовж всієї неолітичної доби залишалися рибальство та мисливство^{41, 42}.

Населення надпорізької культури, розселившись під час переходу дніпро-донецької спільноти до II етапу розвитку з Надпоріжжя у Північне Приазов'я та частково Степовий Крим, змінило на цих територіях сурське населення, яке немовби розчинилося в іншопольському середовищі⁴³, та неолітичну кукрецьку людність Степового Криму, про що свідчить поява там могильника маріупольського типу Долинка⁴⁴. Від інших груп ДДС надпорізьку культуру вирізняв відчутніший розвиток скотарства⁴⁵. У горизонті Д-I поселення Ігрень 8, що репрезентує її початковий етап, представлені кістки диких тварин: оленя, бобра, лисиці, косулі, вовка, борсука, зайця, черепахи, водоплавних птахів, риб, а також свійських: бика, кози⁴⁶. Серед крем'яних виробів того етапу трапляються високі та видовжені трапещії, косі вістря донецького типу, серед виробів із кістки — оснащені крем'яними наконечниками списів⁴⁷.

Важливе місце в комплексах надпорізької культури пізніших етапів займають крем'яні наконечники дротиків та списів⁴⁸. Фауністичні рештки нижнього культурного шару поселення в ур. Середній Стіг під м. Запоріжжя (етап ІІв надпорізької культури) належать диким тваринам, риbam, свійському бичу, кози, собаці. Матеріали інших пам'яток засвідчують розведення крім зазначених тварин свині. Важливою була й роль рибальства⁴⁹.

Поява в пізніх могильниках надпорізької культури виробів з металу дає змогу зарахувати цю спільноту, на етапі ІІв, до числа перших енеолітичних⁵⁰. Тож населення Надпоріжжя та Приазов'я човники, схоже, застосовувало до доби енеоліту.

Для оснащення металевих знарядь дніпро-донецька людність широко використовувала різні типи мікролітів, зокрема трапещії, що слугували наконечниками стріл, а також платівки із загупленою окрайкою, які застосовували як вкладні в пазі кістяних наконечників списів і дротиків. На поселеннях Сіверського Дінця численними були й платівки зі скошеним кінцем. На II етапі розвитку ДДС з'являються двобічнооброблені вістря списів і стріл, що зумовило скорочення кількості й асортименту мікровкладневих форм, які до початку III періоду зникають зовсім. Суттєво, що вістря стріл, дротиків і списів цієї людності за формою мають найближчі аналоги в неоліті — енеоліті степових і лісостепових районів Східної Європи, суттєво відрізняючись від вістрів лісових мисливців⁵¹. Відміне від того, що походить із пам'яток лісового неоліту, й кістяне мисливське озброєння, репрезентоване лише наконечниками гарпунів та списів⁵², із домінуванням серед останніх виробів із крем'яними вкладнями з обох боків кістяного стрижня⁵³.

Об'єктами полювання у дніпро-донецьких племен була живність степових просторів і лісів. На поселеннях степового Надпоріжжя в складі дикої фауни головне місце займав тур. У лісостеповій зоні основна кількість кісток диких тварин належала кабану, косулі, бобру, є рештки лося тощо. При цьому промисел турів мав помітніше значення в ранньому неоліті, у пізньому неоліті як в межах сучасної лісостепової зони, так і в зоні степів, на перше місце серед великих тварин висувається благородний олень⁵⁴.

Зникнення човників відбулося разом з розпадом дніпро-донецької спільноти в умовах переходу в середині — другій половині IV тис. до н. е. до енеолітичного етапу розвитку, який супроводжувався припливом у Надпоріжжя. Середнє Подніпров'я та Подонців'я степового скотарського населення, докорінною зміною матеріальної культури та остаточним занепадом (унаслідок поширення

через значну аридизацію клімату сухих степів⁵⁵) колишніх господарських систем із домінуванням мисливства та рибальства.

О.П. Окладніков причиною тривалого збереження списометалок у степових мисливців Євразії вважав полювання на дрібнішу, ніж в лісах, дичину⁵⁶. Та це не відповідає істині. Лук лісових мисливців перевершував списометалку щодо влучності й дальності польоту снаряду, але помітно поступався їй в убійній силі, оскільки дротики мали крупніші й важчі наконечники та деревки⁵⁷. Тому списометалка, набагато дієвіша за малопотужний простий лук, дозволяла промишляти крупних степових копитних, що давало основну кількість м'яса мешканцям степів.

Отже, списометалки, відомі в прильодовиковій зоні Східної Європи ще із заключних етапів плейстоцену (принаймні після 18 тис. років тому), де їх пов'язують із носіями східногравецької культурної традиції⁵⁸, у фіналі плейстоцену — на початку голоцену зникли на півночі України (у зв'язку з поширенням лісової рослинності), однак продовжували слугувати як надійна мисливська зброя населенню степової України⁵⁹ під час колективного промислу стадних копитних. Стабільне збереження тут відкритих ландшафтів сприяло тривалому існуванню моделі господарської адаптації степових мисливців (а з нею й використання списометалки) від пізнього палеоліту до неоліту (кукренька культура), а можливо — і до енеоліту включно. Пізньопалеолітичні мисливці на стадних бізонів використовували дротики під час загонного полювання, наносячи по оточеним групам тварин удари зблизька, що не потребувало високої прицільності мисливського озброєння. У мезолітичних степових мисливців Північного Причорномор'я велику роль почав відігравати індивідуальний промисел нестатних або малостатних лісостепових копитних, насамперед тура, методом скрадування⁶⁰. Останній передбачав нанесення ударів із більшої, ніж до того, відстані. Реакцією на зміну об'єкта промислу та умов полювання стало вдосконалення в другій половині мезоліту конструкції списометалки важками — «човниками», що істотно поліпшило прицільність кидків дротиків і дало змогу ефективно промишляти поодинокими тваринами.

Від кукрекців списометалки з важками потрапляють до населення донецької мезолітичної культури та неолітичної буго-дністровської. Згодом списометалки продовжили побутовання в мисливському арсеналі новопосталих неолітичних спільнот: сурської, дніпро-донецької, кримської степової. У кукрекців списометалка виступала як основна зброя, а людині інших культур використовувала її по чергову з луком залежно від ландшафтних умов конкретного полювання (залісена місцевість — лук, відкрита — списометалка). Можна припускати більшу роль списометалки в південних регіонах у населення сурської, надпорізької та кримської степової неолітичних культур і меншу — в лісостепах, у носіїв донецької мезо-неолітичної, кієво-черкаської та буго-дністровської культур.

Палеоландшафтні та палеоекономічні реконструкції свідчать, що човники з'явилися в умовах степового або близького йому природного оточення у населення, основу господарства якого становило полювання на великих копитних тварин, що заселяли відкриті рівнинні простори. Згодом списометалки з важками-«човниками» могли використовувати й у разі змін ландшафтів та тваринного світу (опустелювання або, навпаки, поширення лісостепу з відповідним посиленням значення елементів моделі господарської адаптації лісових мисливців). Отже, наведений аналіз надає додаткові аргументи на користь визнання за човниками функції важків списометалки.

¹ Окладніков А.П. К истории культурно-этнических связей населения Евразии в III—II тыс. до н. э. («Утюжки» и «човники» — атталь?) // СЭ. — 1966. — № 1; Гавриленко І.М. До питання про призначення кам'яних човників // Полт. археол. збірник. — Полтава, 1994. — № 2; Його ж. Човники — як свідчення використання списометалок за доби мезоліту — енеоліту // Тези всеукр. наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». — Переяслав-Хмельницький, 1994.

² Библикова В.И. Фауна из мезолитических поселений Белолесье и Гиржево (Нижнее Поднестровье) // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1978. — С. 28; Його ж. Тернофауна поселения Мирное // Прил. к кн.: Станко В.Н. Мирное. Про-

блема мезолита степей Северного Причерноморья. — Киев, 1982. — С. 163; Бибикова В.И., Белан Н.Г. Тарпан эпохи мезолита Северного Причерноморья // Материалы каменного века на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 74—75.

³ Станко В.Н. Указ. соч. — С. 10—12, 76—77, 111—115, 122—125; Телегин Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н. е.). — Киев, 1982. — С. 112, 119; Нужный Д.Ю., Яневич А.А. О хозяйственной интерпретации памятников кукурекской культурной традиции // КСИА. — 1987. — Вып. 189. — С. 39—40; Яневич А.А. Поздний мезолит и неолит Крыма: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1987; Яневич О.О. Етапи розвитку культури Кукурек в Криму // Археологія. — 1987. — № 58. — С. 16—17; Смолянникова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. — Киев, 1990. — С. 93—94, 99; Нужный Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. — К., 1992. — С. 124, 154; Залізняк Л.Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — С. 80, 99, 101, 175, 177, 180, 207, 209—210.

⁴ Даниленко В.Н. Неолит Украины. — Киев, 1969. — С. 10; Телегин Д.Я. Зазн. праця. — С. 98; Яневич О.О. Етапи... — С. 16—17; Залізняк Л.Л. Зазн. праця. — С. 99, 101, 175.

⁵ Телегин Д.Я. Зазн. праця. — С. 198; Залізняк Л.Л. Зазн. праця. — С. 96, 179, 181.

⁶ Нужный Д.Ю. Мікролітична метална зброя фінальнопалеолітичних і мезолітичних мисливців Гірського Криму // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 22.

⁷ Нерсесов Я.Н. Атлатль — традиционное оружие индейцев Юго-Запада США и Северной Мексики // СА. — 1989. — № 4. — С. 236—240.

⁸ Даниленко В.Н. Указ. соч. — С. 10, 186; Матюшин Г.Н. Экологические кризисы, производящие хозяйство и цивилизации // Древности. — М., 1992. — С. 22—23, 30.

⁹ Залізняк Л.Л. Зазн. праця. — С. 226—230, 326.

¹⁰ Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989. — С. 97—101.

¹¹ Телегин Д.Я. Зазн. праця. — С. 46, 49, 118; Залізняк Л.Л. Зазн. праця. — С. 175, 179.

¹² Даниленко В.Н. Указ. соч. — С. 176; Матюшин Г.Н. Ред.: Телегин Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н. е.). — К., 1982; Телегин Д.Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР (Карта местонахождений). — Киев, 1985 // СА. — 1988. — № 3. — С. 263—264; Залізняк Л.Л. Зазн. праця. — С. 180, 210; Гавриленко І.М. Зімівниківська археологічна культура. — Полтава, 2000. — С. 91—92.

¹³ Спиридонова Е.А. Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плейстоцене — голоцене. — М., 1991. — С. 197, рис. 37; Таврушин Ю.А., Спиридонова Е.А., Алексеева Л.В., Бессуднов А.Н. Комплексное изучение памятников каменного века в Среднем Поосколье // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны / Тез. докл. науч. конф. — Липецк, 1992. — С. 65.

¹⁴ Залізняк Л.Л. Зазн. праця. — С. 175, 180, 198, 219; Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М. До походження дніпро-донського неоліту Лісостепового Подніпров'я // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 90.

¹⁵ Станко В.Н. Ранний мезолит степей Северного Причерноморья / Первобытная археология — поиски и находки. — Киев, 1980. — С. 107; Телегин Д.Я. Зазн. праця. — С. 185; Горелик А.Ф. Мезолит Северо-Восточного Причерноморья / Материалы каменного века на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 16; Залізняк Л.Л. Зазн. праця. — С. 122, 128, 196, 211.

¹⁶ Телегин Д.Я. Зазн. праця. — С. 183; Нужный Д.Ю. Розвиток... — С. 114; Залізняк Л.Л. Зазн. праця. — С. 116, 194.

¹⁷ Залізняк Л.Л. Зазн. праця. — С. 267.

¹⁸ Нужный Д.Ю., Яневич А.А. Указ. соч. — С. 38; Залізняк Л.Л. Зазн. праця. — С. 175, 180.

¹⁹ Залізняк Л.Л. Эпоха мезолита и типы мезолитического хозяйства Восточной Европы // Первобытная археология. — Киев, 1989. — С. 85; Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М. Зазн. праця. — С. 82—90.

²⁰ Веклич М.Ф., Герасименко Н.П. К вопросу о стратиграфии мезолитических и неолитических памятников Луганской области / Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: Тез. докл. — Луганск, 1990. — С. 21—22; Герасименко Н.П. Природная среда древнего человека Донбасса в голоцене / Оточуюче середовище і стародавнє населення України. — К., 1993. — С. 35—36; Реконструкція природного середовища давньої людини на стоянці Амвросіївка / Археол. альманах. — Донецьк, 1994. — № 3. — С. 264.

²¹ Спиридонова Е.А. Указ. соч. — С. 138, 198—200; Герасименко Н.П. Природная среда... — С. 35.

²² Залізняк Л.Л. Передісторія України... — С. 102.

²³ Котова Н.С. Природно-климатические изменения и неолитическое население степной Украины / Оточуюче середовище і стародавнє населення України. — К., 1993. — С. 23.

²⁴ История первобытного общества. Эпоха классовообразования. — М., 1988. — С. 43.

²⁵ Нужный Д.Ю., Яневич А.А. Указ. соч. — С. 40.

²⁶ Даниленко В.Н. Указ. соч. — С. 12.

- ²⁷ Телегін Д.Я. Зазн. праця. — С. 104, 112.
- ²⁸ Даниленко В.Н. Буго-днестровская культура // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 119; Колосов Ю.Г. Неолит Крыма // Там же. — С. 155; Нужный Д.Ю., Яневич А.А. Указ. соч. — С. 39; Залізняк Л.Л. Передісторія України... — С. 179—180, 210, 214.
- ²⁹ Даниленко В.Н. Буго-днестровская культура. — С. 119—126; Непріна В.І. Виникнення та розвиток рибальства на території України // Археологія. — 1988. — № 64. — С. 30; Непріна В.І. Рыболовство в мезолите — энеолите Украины // Рыболовство и морской промысел в эпоху мезолита — раннего металла в лесной и лесостепной зоне Восточной Европы. — Л., 1991. — С. 112; Нужный Д.Ю. Развитие... — С. 60; Черныш Е.К. Буго-днестровская культура // Археология. Неолит Северной Евразии. — М., 1996. — С. 22, 24—26; Залізняк Л.Л. Передісторія України... — С. 183, 213, 230, 232.
- ³⁰ Даниленко В.Н. Сурско-днепровская культура // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 134—135, 139; Непріна В.І. Виникнення та розвиток... — С. 30; Непріна В.І. Рыболовство... — С. 112, 114.
- ³¹ Секерская Е.П. Археозоологические материалы неолитического поселения Семеновка // Археол. вестник — Запорожье, 1992. — № 3. — С. 7—8.
- ³² Даниленко В.Н. Сурско-днепровская культура... — С. 135, 137—138; Телегін Д.Я. Области культур эпохи неолита юга европейской части СССР, их хронология и периодизация // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. — Днепропетровск, 1988. — С. 53; Телегін Д.Я. Юг Восточной Европы // Археология. Неолит Северной Евразии. — М., 1996. — С. 44—45; Телегін Д.Я. Про культурно-етнографічні спільності на півдні України в мезоліті: їх генезис та участь у неолітизації регіону // Археологія. — 1999. — № 3. — С. 22—23, 25; Залізняк Л.Л. Передісторія України... — С. 98, 175, 179, 210—211, 218.
- ³³ Колосов Ю.Г. Указ. соч. — С. 155—156; Яневич О.О. Этапы... — С. 13—17.
- ³⁴ Телегін Д.Я. Юг... — С. 48.
- ³⁵ Титова Е.Н. О контактах населения киево-черкасской и буго-днестровской культур // Каменный век на территории Украины. — Киев, 1990. — С. 29—30; Залізняк Л.Л. Передісторія України... — С. 180, 210, 219; Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М. Зазн. праця. — С. 90.
- ³⁶ Артюшенко А.Т. Растительность лесостепи и степи Украины в четвертичном периоде. — Киев, 1970; Залізняк Л.Л. Ранній мезоліт України // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 4.
- ³⁷ Горелік А.Ф. Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1986. — 12 с.; Нужный Д.Ю. Развитие... — С. 60; Гаскевич Д.Л. Нові неолітичні пам'ятки басейну ріки Хорол // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1997. — Вип. 1. — С. 83; Залізняк Л.Л. Передісторія України... — С. 212, 218, 243.
- ³⁸ Непріна В.І. Виникнення та розвиток... — С. 30; Горелік А.Ф. Рибальські грузила з поселення Ольхова 5 на Сіверському Дінці // Археологія. — 1991. — № 4. — С. 75.
- ³⁹ Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968. — С. 98—100; Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Поселення днепро-донецької етнокультурної общини епохи неоліта. — Киев, 1998. — С. 35.
- ⁴⁰ Костенко Ю.В., Титова О.М. Неолітичні пам'ятки на р. Трубіж // Археологія. — 1988. — № 64. — С. 60, 67; Титова О.М. Неолітичні пам'ятки Київщини // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: Тез. докл. наук.-практ. конф. — К., 1991. — С. 90; Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М. Зазн. праця. — С. 89—90.
- ⁴¹ Непріна В.І. Виникнення та розвиток... — С. 30; Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Указ. соч. — С. 23—24.
- ⁴² Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Указ. соч. — С. 108.
- ⁴³ Даниленко В.Н. Сурско-днепровская культура... — С. 139.
- ⁴⁴ Колосов Ю.Г. Указ. соч. — С. 156.
- ⁴⁵ Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура... — С. 210; Телегін Д.Я. Днепро-донецкая культура // Археология Украинской ССР. — Киев, 1985. — Т. 1. — С. 157; Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Указ. соч. — С. 22.
- ⁴⁶ Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Указ. соч. — С. 61.
- ⁴⁷ Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура... — С. 131; Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Указ. соч. — С. 23.
- ⁴⁸ Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Указ. соч. — С. 23.
- ⁴⁹ Непріна В.І. Виникнення та розвиток... — С. 30; Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Указ. соч. — С. 70, 72.
- ⁵⁰ Телегін Д.Я. Днепро-донецкая культура... — С. 166.
- ⁵¹ Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура... — С. 56, 128, 140—143, 204; Телегін Д.Я. Днепро-донецкая культура... — С. 159, 162, 165.
- ⁵² Телегін Д.Я. Днепро-донецкая культура... — С. 159—160; Телегін Д.Я. Юг... — С. 50.

⁵³ *Левенок В.П.* Неолитические племена лесостепной зоны европейской части СССР // *Этнокультурные общности лесной и лесостепной зоны европейской части СССР в эпоху неолита / МИА.* — 1973. — № 172. — С. 194.

⁵⁴ *Телегин Д.Я.* Дніпро-донецька культура... — С. 204—205, 209—210; *Телегин Д.Я.* Днепро-донецкая культура... — С. 171.

⁵⁵ *Спиридонова Е.А.* Указ. соч. — Рис. 37.

⁵⁶ *Окладников А.П.* Указ. соч. — С. 125—126.

⁵⁷ *Нерсесов Я.Н.* Указ. соч. — С. 234; *Гавриленко І.М.* До питання... — С. 40, 42; *Його ж.* Човники... — С. 11.

⁵⁸ *Нужний Д.Ю.* Нові дані про пізній палеоліт Овруцького краю // *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини.* — К., 1998. — Вип. 2. — С. 83.

⁵⁹ *Нужний Д.Ю.* Мікролітична метална зброя... — С. 21—22.

⁶⁰ *Залізняк Л.Л.* Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту // *Археологія.* — 1988. — № 64. — С. 16—17; *Його ж.* Передісторія України... — С. 65, 180.

Одержано 28.04.2001

І.Н. Гавриленко

КОПЬЕМЕТАЛКИ В ХОЗЯЙСТВЕ НАСЕЛЕНИЯ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ ЭПОХИ МЕЗОЛИТА -- ЭНЕОЛИТА

В статье анализируется природное окружение, данные о хозяйственной деятельности и комплексе охотничьего вооружения тех археологических культур, где известны находки каменных челноков. Последние, как свидетельствуют убедительные аналоги, служили утяжелителями копьеметалки — мощного, обладающего большой убойной силой охотничьего оружия, особо действенного при охоте на крупных копытных животных в открытых ландшафтах.

Известная еще обитателям приледниковой зоны Восточной Европы копьеметалка в финале плейстоцена — начале голоцена применялась охотничьими племенами степной Украины (население эпиграветтской, шпанской, кукрекской и частично шан-кобинской культур). Во второй половине мезолита ее конструкция была дополнена специальными каменными утяжелителями, которые улучшили прицельность бросков дротиков и позволили эффективно промышленно туров, ведущих малостадный образ жизни. При переходе к неолитической стадии развития кукрекской и контактирующих с ней других местных мезолитических культур копьеметалки наряду с луком остались в охотничьем арсенале вновьвозникших неолитических общностей: сурской, днепро-донецкой, крымской степной. Только коренная перестройка хозяйства в начале энеолита в связи с аридизацией и переходом к скотоводству привела к отказу от употребления копьеметалок и, соответственно, к исчезновению челноков.

I.M. Gavrilenko

SPEAR THROWERS IN THE ECONOMY OF THE POPULATION OF UKRAINE IN MESOLITHIC -- ENEOLITHIC EPOCH

The article deals with the analysis of the natural environment and the data on the economic activity and on the complex of hunting arms of those archaeological cultures, where the finds of stone shuttles are fixed. The latter, as the analogies show, served for increasing the weight of the spearthrowers — powerful hunting arms, especially helpful during the hunting the ungulate animals in the open landscape.

The spearthrower, known yet to the inhabitants of the pre-glacial zone of Eastern Europe, at the end of Pleistocene — the beginning of Holocene continued to be used by the hunters' tribes of the steppe Ukraine (the population of the Epi-Gravettian, Shpanskaya, Kukrek, and partially of Shan-Koba cultures). In the second half of the Mesolithic period its construction was supplied with the special stone increasers of weight, which improved the aiming the throws of javelins and enabled the successful aurochs hunting. During the transition to the Neolithic stage of development of Kukrek and other neighboring local Mesolithic cultures, the spearthrowers as well as the bow were included into the hunting arms of Neolithic communities (Surskaya, Dnieper-Don, and Crimean steppe one). The considerable change of the economy at the beginning of the Neolithic, connected with the aridisation, and next advancement of cattle-breeding on the first plan, caused giving up the spearthrowers and the disappearance of the shuttles.

ПРО МОЖЛИВІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ ПАРАЛЕЛЕЙ ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ НЕОЛІТИЧНИХ ЖИТЕЛ

Статтю присвячено проблемам реконструкції жител неолітичних культур України із залученням етнографічних паралелей.

Житло та пов'язані з ним різні за функціональним призначенням будівлі є невід'ємним елементом матеріальної та духовної культури. Найскладніше завдання — це історична інтерпретація найдавніших жител, зокрема епохи неоліту, що пов'язано з фрагментарністю джерел, відсутністю єдиних принципів їхньої класифікації, яка обумовлена також термінологічною неузгодженістю тощо. Комплексне вивчення найдавніших споруд і, насамперед, коректне залучення етнографічних паралелей дають змогу відтворити побут та спосіб життя їхніх мешканців. Це, у свою чергу, обумовлює повноцінне використання неолітичних жител як історичних джерел.

В Україні одним з перших дослідників, які застосували комплексний підхід щодо реконструкції найдавніших жител, був І.Г. Шовкопляс. Під час вивчення пізньопалеолітичних жител Середньопридніпровського басейну, зокрема з Мізинського та Добранічівського поселень, дослідник використовував етнографічні паралелі стосовно народів Крайньої Півночі ойкумени, що дало змогу відтворити не тільки зовнішній вигляд жител, а й їх облаштування. І.Г. Шовкопляс установив, що житло було складовою частиною господарсько-побутового комплексу (ГПК) ¹. Концепція розвитку ГПК, розроблена вченим, була прийнята фахівцями в галузі первісної археології і застосована під час вивчення пам'яток інших періодів кам'яного віку. Так, Л.Л. Залізняк залучив етнографічні паралелі для реконструкції ГПК лісових мисливців фінального палеоліту — мезоліту України ², а В.І. Непріна та В.Ю. Коен — для вивчення конструктивних елементів із неолітичного поселення Мнево ³.

Із проблемами реконструкції неолітичних жител тісно пов'язані питання їх класифікації. Серед численної археологічної літератури, присвяченої аналізу поселень та жител кам'яного віку, становлять інтерес праці К. Скленаржа ⁴ та групи російських учених під керівництвом А.П. Дерев'янка ⁵, в яких зроблено спробу виробити єдині методичні позиції критеріїв для опису нерухомих археологічних пам'яток епох палеоліту — мезоліту Європи, Азії та Африки. Заслугує на увагу також фундаментальне дослідження етнографа О.О. Попова, в якому він на основі вивчення традиційних жител народів Сибіру розробив систему критеріїв для їх класифікації ⁶. Проблеми класифікації жител «первісних» народів відображено і в працях Ю. Ліпса та К. Баумгартена ⁷.

Зокрема, К. Скленарж для інтерпретації результатів, які отримані під час польового дослідження будівель, залучив етнографічні паралелі щодо синполітейних суспільств ойкумени. На думку вченого, етнографічна паралель є найдостовірнішим методом перевірки археологічної гіпотези.

Між дослідниками немає єдності щодо критеріїв, за якими можна відрізнити напівземлянку від землянки. У багатьох випадках ці види жител ототожнюють, що є неправомірним. Зазначимо, що в літературі поширеним, а деякою мірою вже усталеним, є погляд, згідно з яким на території України землянки були за неолітичної доби, з'являються також житла прямокутної форми, які були характерною ознакою суспільств із землеробсько-скотарським способом життя ⁸.

Як показали дослідження, проведені під керівництвом О.П. Окладнікова, землянки характерні для народів Західного Сибіру (від Уралу до Єнісею), Далекого Сходу (Приамур'я) та районів Північної Америки з господарсько-культур-

ним типом (ГКТ) осілих рибалок узбереж та понизь великих річок⁹. Землянки відомі для пізнього неоліту східноуральської неолітичної культури (перша половина III тис. до н. е.)¹⁰. У приморських народів Північно-Східної Азії та островів північної частини Тихого океану (алеути, гіляки, айни) ще у XVII—XVIII ст. були землянки з двома виходами¹¹.

Такі чи хоча б дещо наближені за розміром і глибиною споруди не траплялися на неолітичних поселеннях України.

З нашого погляду, прямокутна форма споруд не є характерною ознакою жител землеробів-скотарів, адже така форма відома і для жител мисливців на мамутів та шерстистих носорогів (Буреть), мисливців на мамутів (Тимонівка).

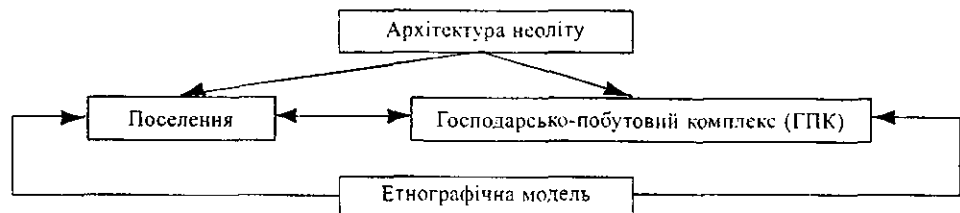
Ми пропонуємо такі показники для виокремлення різних видів неолітичних жител. *Наземним* є житло, ступінь заглибленості якого відносно поверхні землі не перевищує 0,2—0,3 м; *напівземлянкою* є житло, яке заглиблено на 0,3—1 м, а *землянкою* — житло, заглиблене на 1 м і більше нижче рівня земної поверхні. Для території України за доби неоліту відомі житла завглибшки 0,3—0,5 м.

Між дослідниками також існують протиріччя в інтерпретації хатин, куренів та наметів. Деякі пропонують називати такі типи чумами, подібно до жител народів Сибіру, Далекого Сходу, або називати чумом один із них. Як встановлено етнографами, чум — це переносне розбірне конусоподібне житло, кругле в плані, від 3 до 8 м у діаметрі. Основа складалася з масивних та тонких жердин, які закріплювали ремнями. На відміну від О.О. Попова, який вбачає розмаїття чумів у їх конструкції, В.М. Чернецов, навпаки, вказує лише на деякі відмінності у способі та матеріалі покриття, що обумовлено ГКТ певної групи, а також природно-географічним середовищем¹². Аналогічний за конструкцією чум, який має назву «тіпі», відомий в індіанців прерій. Чум, на нашу думку, є різновидом хатини, так само як і курінь (намет). Хатина менша за розміром і не така міцна як курінь. За товщиною покриття та облаштуванням чум може належати до категорії куренів.

Останнім часом на матеріалах неолітичних жител України зроблено спробу простежити етнокультурні впливи на архітектуру споруд (Н.С. Котова, О.М. Титова)¹³. На думку Є.І. Дерев'янка, зміна планування житла, виду вогнища була зумовлена не стільки етнічною зміною населення, скільки розвитком техніки житлобудування, соціальним, кліматичним та екологічним чинниками. Реконструкції будівель завжди гіпотетичні. Дослідниця вважає, що найдавнішою формою наземного житла був чум. На основі вивчення жител епохи неоліту — бронзи Далекого Сходу та Китаю Є.І. Дерев'янка запропонувала класифікацію жител¹⁴.

Критичну позицію займає О.О. Формозов, який вважає за неможливе використовувати житло як етнографічне джерело.

З урахуванням вищенаведених класифікаційних розробок та результатів монографічних досліджень поселень і жител неоліту України пропонуємо таку інформаційну модель:

Зазначимо, що у зв'язку з особливостями дослідження археологічних джерел, у процесі характеристики наведених в інформаційній моделі класифікаційних фрагментів «Поселення» та ГПК джерельний та інтерпретаційний рівні перехрещуються.

З нашого погляду, до аналізу жител неолітичних культур України можливе залучення деяких етнографічних паралелей щодо жител синполітейних суспільств Сибіру, Далекого Сходу, Північної та Південної Америки, у культурах яких простежуються неолітичні риси.

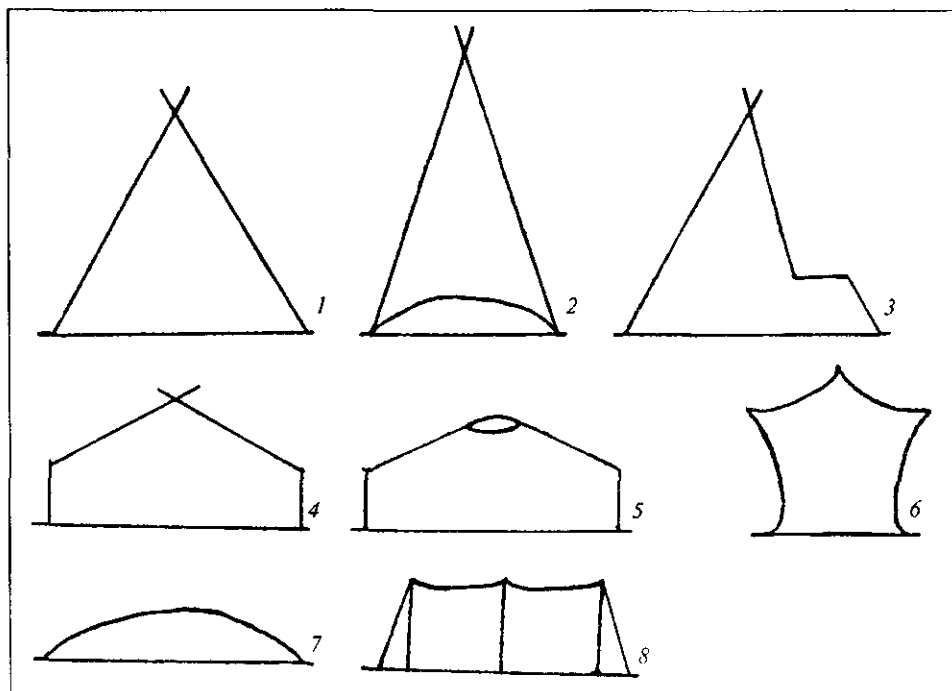

Рис. 1. Головні типи первісних наметів (куренів). За Ю. Ліпсом: 1 — народи Північної Азії та північноамериканські індіанці; 2 — лапландці; 3 — ескімоси; 4 — палеоазійські племена; 5 — пастухи Азії; 6 — тибетські та арабські скотарі; 7 — племена оз. Чад та Сомалі; 8 — патагонці та араукани

Для території України за домінуванням того чи іншого способу життя всі неолітичні культури зараховано до двох зон: північної, з переважанням мисливства і рибальства, та південно-західної, з провідними галузями в господарстві землеробства та скотарства (О.О. Формозов, Д.Я. Телегін).

Для культур південно-західної зони — лінійно-стрічкової кераміки, бюккської (буковогорської), тисської — є деякі аналогії в конструктивному вирішенні жител українських горян (гуцулів, лемків, бойків) та ірокезів Нової Англії, району Великих озер, Огайо (США). Так, за межами постійних поселень у населення Українських Карпат відомі н'ять житлових будівель, серед яких є полонинські колиби та колиби лісорубів. Колиби — це тимчасові житла (полонинські — для проживання влітку; лісорубів — як улітку, так і взимку), однокамерні чотиристітні будівлі з двосхилими дахами, без вікон, підвалу, з одним входом, орієнтованим найчастіше на південь, влаштованим у причілку або поздовжній стіні, які призначені для проживання від двох до восьми пастухів¹⁵. Зазначимо, що круглі (багатограйні) колиби не мають аналогії серед жител неолітичних культур Західної України. Площа полонинських колиб зі входом із причілка 8—16 м². Як полонинські, так і колиби лісорубів — наземні, зрубної конструкції. На нашу думку, передтечею зрубної конструкції таких тимчасових жител, можливо, були однокамерні споруди каркасної конструкції носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки. Прототипом жител бойків та лемків, гуцулів також можуть слугувати деякі багатокамерні (?) наземні житла неолітичних культур Прикарпаття та Закарпаття. Наприклад, у гуцулів житловий будинок розташований під одним дахом із господарськими будівлями, а в лемків та бойків усі будівлі витягнуті в одну пряму лінію та розміщені під одним дахом.

Буго-дністровська, сурська культури займають проміжне положення між неолітичними культурами південно-західної та північної зон. Це простежується і в житлобудівництві.

У носіїв буго-дністровської культури на середньому та пізньому етапах також трапляються багатокамерні будівлі, облаштування яких могло деякою мірою

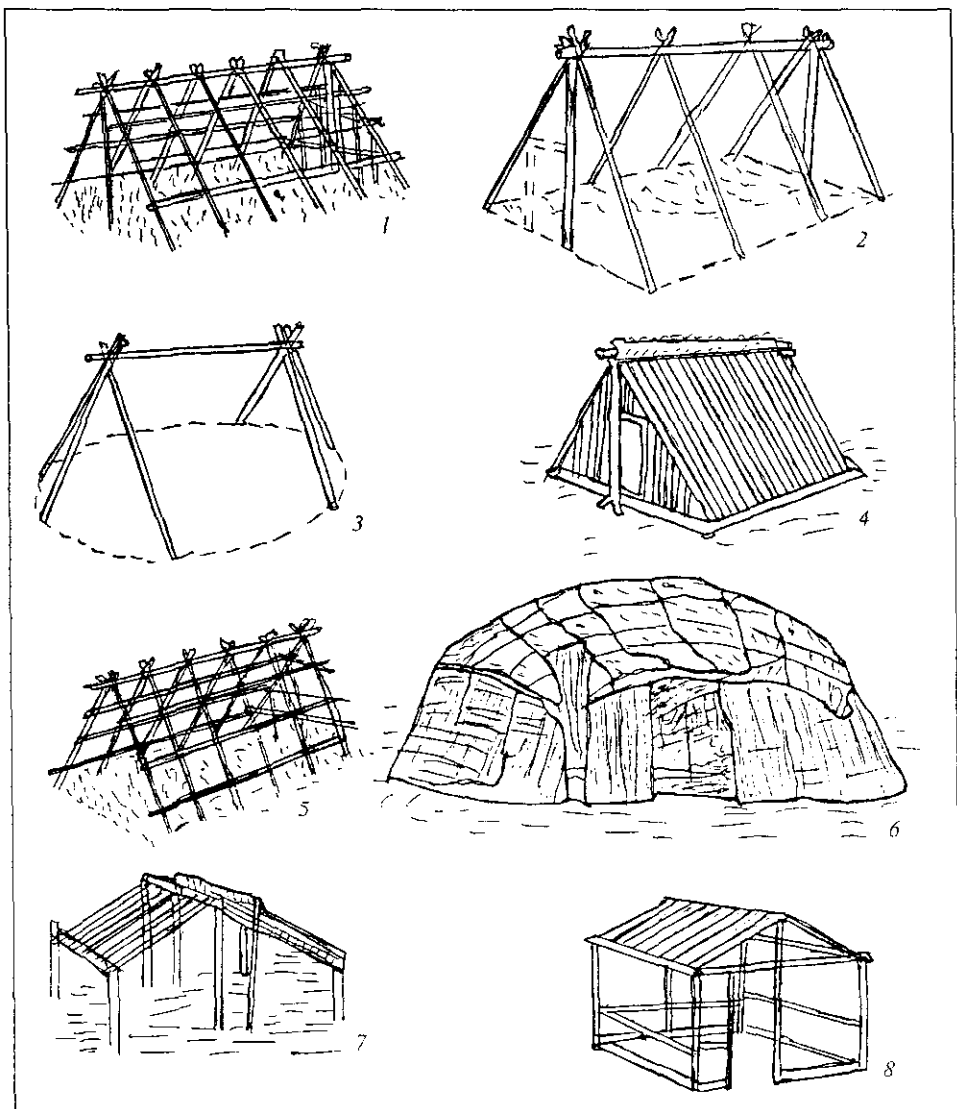

Рис. 2. Каркасні наземні житла (курені) народів Сибіру. За О.О. Поповим. *Тимчасові житла дво-схили*: 1, 5 — материкові нівхи, 4 — кондинські мансі, ханти; *сферичне*: 6 — нанайці (за С.В. Івановим, М.Г. Левіним, А.В. Смоляком); *постійні житла прямокутні*: 2 — орочі, негідальці, 3 — ороки, 7 — казімські ханти, 8 — амгунські евенки

нагадувати так звані довгі будинки ірокезів, гуцулів, бойків та лемків. На всіх етапах свого розвитку населення було-дністровської культури мало наземні житла типу куренів або чумів. етнографічний аналог яких ми можемо вбачати в літніх житлах низових негідальців (невеликий курінь прямокутної форми з кори з двох-схилою покрівлею для проживання сім'ї влітку та восени), конічних чумах, тимчасових мисливських сферичних житлах верхівських негідальців. У мускогських племен, за винятком семінолів південного сходу Північної Америки, основою господарства яких було мотичне, підсічно-вогневе землеробство та допоміжним — сезонне мисливство та збиральництво, житла були каркасні. Каркасні стіни заповнювали сумішшю глини з рубленою соломою. Араукани Центрального Чилі мали невеликі курені, плетені, обмазані глиною, їх покриттям слугували соломка та очерет¹⁶. На нашу думку, віддалені аналогії деяким житлам носіїв було-дністровської культури простежуються в житлах неолітичної культури Яншао (IV—III тис. до н. е., за М.М. Чебоксаровим), варіант Баньпо (перша половина IV тис. до н. е.). Носії цієї культури належать до господарсь-

ко-культурного типу мотичних землеробів помірного поясу. Відомі житла круглої (овальної) форми діаметром 5—6 м, прямокутні (квадратні) зі скругленими кутами, площею від 10 до 160 м²; площа більшої частини жител становить 15—20 м². Покрівля спиралася на чотири стовпи, які знаходились у центрі. Стіни будували з вертикальних шестів, які з обох боків обмазували глиною з додаванням соломи. Для варіанта Баньпо характерні житла прямокутної форми, каркасно-стовпової конструкції, квадратні напівземлянки з одним або кількома вертикальними стовпами в середині та з вогнищем перед входом ¹⁷.

Для носіїв сурської культури деяким аналогом можуть слугувати зимові та літні двохликі курені ороків, ороків, негідальців, літні курені нанайців.

Для культур дніпро-донецької етнокультурної спільноти та ямково-гребінцевої кераміки, які репрезентують північну зону, етнографічним аналогом можуть слугувати деякі типи жител окремих груп мисливців та рибалок лісів помірного поясу, зони тайги Західного Сибіру, Канади, півночі США: ханти, мансі, деякі групи евенків, лісові ненці, алгонкіни Канадського щита, північні алгонкіни та північно-східні групи атапасків. Так, у мисливців американської тайги (племена танана) зимові житла були круглими в плані, каркасної конструкції, а літні — як конічний намет («тіпі»). Алгонкіни району Великих озер, які стояли на стадії переходу до землеробства, були збирачами-мисливцями на оленей, ведмедів, рибалками. Вони мали зимові та літні житла. Зимові — куполоподібні, криті корою та циновкою вігвами; літні — покриті берестою конічні курені та легкі намети. Алгонкіни східної частини Канадського щита будували літні житла типу «тіпі», а також куполоподібні будівлі, які крили берестою або шкірами, а взимку — прямокутні в плані житла з двохилою покрівлею, нижні края якої доходили до землі. На заході Канадського щита були розповсюджені брусовані курені, прямокутні в плані, нижні края яких також доходили до землі. У конічних та куполоподібних житлах було одне вогнище в центрі; у прямокутних куренях — декілька вогнищ, розташованих в одну лінію під коньком даху. У таких житлах мешкало декілька парних сімей ¹⁸. Як показали дослідження О.П. Окладнікова та А.П. Дерев'янка, у тайговій зоні Середнього Приамур'я носії гromатухинської неолітичної культури (IV—III тис. до н. е.) — мисливці на великих тварин — мешкали в переносних житлах типу евенкійського чуму.

Для кримської (гірськокримської) культури можливо з певною долею вірогідності залучати дані щодо жител збирачів та мисливців Каліфорнії. У передгір'ях і на схилах гір ці племена будували житла типу навісів, які покривали травою, листям, гіллям, або конічні курені. У кожному житлі мешкало окреме подружжя з дітьми ¹⁹.

Деякі типи первісних куренів синполітейних суспільств ойкумени показано на рис. 1. Для жител епохи неоліту аналогами можуть слугувати типи 1, 2, 8. Тип 3 більше характерний для епохи мезоліту, 4, 7 — для пізнього палеоліту. На рис. 2 подано вибірку з тип-листа О.О. Попова, яка, вірогідно, може слугувати аналогом для неолітичних жител України.

Завершуючи огляд проблем, пов'язаних із житлобудівництвом за доби неоліту на теренах України із залученням етнографічних паралелей, можна стверджувати, що як у носіїв культур північної зони з мисливсько-рибальським способом життя, так і в носіїв південної зони із землеробсько-скотарським способом були житла прямокутної форми. Можна припускати існування в ареалі культур північної зони України і двокамерних жител. Для всіх неолітичних культур території України фіксуються різні типи наземних та напівземлянкових жител і повна відсутність землянок, що обумовлено іншою природно-кліматичною та екологічною ситуацією в порівнянні з Північно-Східною Азією та Північно-Західною Америкою, де землянка з'являється в неоліті. У середовищі носіїв культур північної зони переважали житла каркасної конструкції круглих, овальних, округло-овальних у плані форм різних типів хатин та куренів, в ареалі культур південної зони — житла каркасно-стовпової та стовпової конструкції, видовженої в плані форми. На межі двох зон в архітектурі жител вдається виявити конструктивні елементи та деталі, що притаманні як північному, так і південному ареалу неолітичних культур. Це може свідчити про взаємопроникнення в тра-

диціях житлобудування їх носіїв (культура лінійно-стрічкової кераміки — волинська, киево-черкаська культура — буго-дністровська). Інокультурні впливи, зокрема носіїв трипільської культури, можна простежити в конструктивних елементах жител кийського варіанта киево-черкаської культури дніпро-донецької етнокультурної спільноти.

У добу неоліту на території України продовжували існувати типи наземних жител, які склалися ще в палеоліті — мезоліті, а також з'являлися нові будівлі чотирикутної в плані форми з різними варіантами: підпрямокутної, прямокутної, підквадратної, квадратної, трапецієподібної та власне будинок.

Найбільш вірогідну реконструкцію із залученням етнографічних паралелей можна провести для культур дніпро-донецької етнокультурної спільноти та ямково-гребінцевої кераміки, господарсько-культурний тип яких склався ще в мезоліті і мало розвивався протягом усієї неолітичної доби.

¹ Шовкопляс І.Г. Мезинская стоянка. — К., 1965; Шовкопляс І.Г. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту // Археологія. — 1971. — Вип. 3. — С. 13—21.

² Залізняка Л.Л. Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 11—20; Залізняка Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — Киев, 1989.

³ Неприна В.И., Кoen В.Ю. Изучение жилищ поздненеолитического поселения Мневое в связи с проблемой культурных контактов населения Поднепровья // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. — Днепропетровск, 1988. — С. 56—72.

⁴ Sklenář K. Palaeolithic and Mesolithic dwellings: Problems of interpretation // Památky Archeologické (далі РА). — Praha, 1975. — R. 66, с. 2. — S. 266—304; Sklenář K. Palaeolithic and Mesolithic dwellings: an essay in classification // РА. — 1976. — R. 67, с. 2. — S. 249—340.

⁵ Деревянко А.П., Фелингер А.Ф., Холюшкин Ю.П. Методи інформатики в археології каменного века — Новосибирск, 1989. — С. 68—122.

⁶ Попов А.А. Жилище // Историко-этнографический атлас Сибири. — М.: Л., 1961. — С. 131—226.

⁷ Липс Ю. Происхождение вещей. Из истории культуры человечества. — М., 1954. — С. 17—49; Бадмеартен К. Жилище // Свод этнографических понятий и терминов. Материальная культура. — М., 1989. — Вып. 3. — С. 36—42.

⁸ Котова Н.С. Неолітична епоха. Побут та господарство // Давня історія України: В 3-х т. — К., 1997—2000. — Т. 1. — С. 191—197; Шнирельман В.А. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и выслых охотников, рыболовов и собирателей // История первобытного общества: В 3-х т. — М., 1986—1988. — Т. 2. — С. 241, 286, 290, 293, 309, 328—333.

⁹ Окладников А.П. Древняя Сибирь // История Сибири с древнейших времен до наших дней: В 5-ти т. — Л., 1968. — Т. 1. Окладников А.П. Неолит Сибири и Дальнего Востока // Каменный век на территории СССР. — М., 1970. — С. 172—193.

¹⁰ Старков В.Ф. Мезолит и неолит лесного Зауралья. — М., 1980. — С. 37—79; 169—185.

¹¹ Васильевский Р.С. Происхождение и древняя культура коряков. — Новосибирск, 1971.

¹² Чернецов В.Н. Чум // Совет. этнография. — 1937. — № 6. — С. 85—92.

¹³ Титова Е.Н. Жилища лесной зоны Правобережья Украины как источник для этнических и хозяйственных построений. / Міжнар. симпоз.: Ад неалітизації до пачатку епохи бронзи. Культурны змены у міжрэччы Одры і Дняпра паміж VI—II тыс. да е. з.: Брэст, Рэспубліка Беларусь, 28—31 мая 2000. — Брэст, 2000. — С. 35—37.

¹⁴ Деревянко Е.И. Древние жилища Приамурья. — Новосибирск, 1991.

¹⁵ Гошко Ю.Г., Кішук Т.П., Могитич І.Р., Федака П.М. Народна архітектура Українських Карпат XV—XX ст. — К., 1987. — С. 126—161; 164—172.

¹⁶ Индейцы Америки / Отв. ред. С.А. Токарев, И.А. Золотаревская. — М., 1955. — Т. 25. — С. 243—252.

¹⁷ Кучера С. Китайская археология 1965—1974 гг.: Палеолит — эпоха Инь. Находки и проблемы. — М., 1977. — С. 24—30; Крюков М.В., Софронов М.В., Чебокаров Н.Н. Древние китайцы: проблемы этногенеза. — М., 1978. — С. 115—119.

¹⁸ Народы Америки: В 2-х т. / Под ред. А.В. Ефимова, С.А. Токарева. — М., 1959. — Т. 1. — С. 220—227; Файнберг Л.А. Охотники Американского Севера. Индейцы и эскимосы. — М., 1991.

¹⁹ Народы Америки... — С. 284—305.

Одержано 28.04.2002

О ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ПАРАЛЛЕЛЕЙ ПРИ РЕКОНСТРУКЦИИ НЕОЛИТИЧЕСКИХ ЖИЛИЩ

В статье освещаются проблемы, связанные с реконструкцией жилищ эпохи неолита на территории Украины. Предложены критерии для разграничения видов неолитических жилищ. Предпринята попытка использования некоторых этнографических параллелей по жилищам синполитейных обществ Сибири, Дальнего Востока, Северной и Южной Америки при анализе жилищ неолитических культур Украины.

Авторы отмечают, что на территории Украины в эпоху неолита существовали разные типы наземных и полуподземных жилищ. В северной зоне преобладали жилища каркасной конструкции разных типов шалашей и хижин, в южной — жилища каркасно-столбовой и столбовой конструкций. На границе двух зон в архитектуре жилищ удастся выявить конструктивные элементы, характерные как для северного ареала неолитических культур, так и для южного, что может указывать на этнокультурные влияния.

E.N. Titova, D.V. Kepin

ON A POSSIBILITY OF USAGE OF ETHNOGRAPHICAL PARALLELS WHEN RECONSTRUCTING THE NEOLITHIC DWELLINGS

The article deals with building problems, connected with the dwellings' construction in the Neolithic Age on the territory of Ukraine. The criteria for the differentiation of various kinds of Neolithic dwellings are suggested. The attempt has been made to use some ethnographical parallels towards the settlements of the synpoliteic societies of Siberia, the Far East, North and South America in the culture of which the Neolithic features are being traced when analyzing dwellings of Neolithic cultures of Ukraine.

In conclusion the authors note the different types of surface and semisubterranean dwellings to have been exist on the territory of Ukraine under the Neolithic Age. In the North zone the frame-worked dwellings of camps and huts of different types predominate: which in the South zone we notice the predomination of the dwellings of frame-pole construction and of pole construction. On the line of two zones the construction elements have been managed to be exposed having common characteristic features both for North areal of Neolithic cultures and for the South one. This phenomenon might point out to the ethnocultural influences.

В.П. Алексеев

«ОБЩЕГРЕЧЕСКОЕ» И «ОЛЬВИЙСКОЕ» В МОНЕТНОМ ИСКУССТВЕ ОЛЬВИИ КЛАССИЧЕСКОГО И РАННЕЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ

В статье монетные изображения Ольвии классифицируются по типу их художественных трактовок и уровню профессионально-изобразительного мастерства. Некоторые из сугубо ольвийских вариантов образов греческого искусства рассматриваются как предвестники новых художественных течений. На определенных монотипологических выпусках обнаружена система в чередовании стилей, выясняются причины их смен.

В изучении монетного дела Ольвии наименее исследованным остается вопрос об искусстве ее монетных мастеров. Художественно-стилистические особенности ольвийских монет затрагивались в нумизматической литературе в той или иной мере различными исследователями¹. Однако специальных работ, посвященных целиком монетному искусству Ольвии, кроме одной статьи П.О. Карыш-

© В.П. АЛЕКСЕЕВ. 2002

ковского ², нет. В исследованиях А.С. и М.В. Русяевых ³ большое внимание уделено символике и семантике ольвийских монетных типов, а не художественным их особенностям и новым стилистическим признакам, определяющим самобытность монетных изображений.

В данной статье развиты, дополнены и уточнены некоторые положения П.О. Карышковского, выяснены новые художественные особенности ольвийских монет, а также показано, как общегреческие принципы изобразительного искусства, трансформируясь в творчестве местных мастеров, нередко приводили к созданию оригинальных произведений искусства. Исследуем эволюцию изображений на монотипологических монетных выпусках Ольвии и выясним причины смен художественных стилей в этом процессе.

Монеты Ольвии V — первой трети III в. до н. э. по типу художественных трактовок их изображений можно распределить на группы с традиционной (А) и нетрадиционной (Б) для греческого искусства указанного времени трактовками представленных на них образов. По уровню профессионально-изобразительного воплощения мотивов каждую из этих групп разделим на две подгруппы — с ремесленным и мастерским их исполнением — A_p, A_m и B_p, B_m (табл. I, II).

Традиционность художественного мышления в изображениях монет первой группы и контрастность в профессионально-изобразительном мастерстве при их воплощении (A_p, A_m) очевидны, но все же прокомментируем отдельные случаи. Ремесленный характер некоторых изображений Деметры на ассах и Борисфена объясняется недостаточной профессионально-художественной подготовленностью и бесталанностью создавших их монетариев (табл. I, A_p , 2, 3, 9—12). При констатации такого же характера мастерства, проявившегося в изображениях Афины на ассах (табл. I, A_p , 1) и Деметры на большинстве первых чеканенных медных монет ⁴, следует учитывать и некоторые объективные обстоятельства. Это недостаточный опыт при литье первых монет со сложной конфигурацией изображаемого и при выпуске первых чеканенных медных монет, осложненном к тому же возникшей необходимостью массового их тиражирования.

В изображениях крестообразно распластанных орлов на ассах с Горгоной все исследователи отмечают архаичный характер их композиции (табл. I, A_p , 4, 5). Наряду с этим заметим, что в данных изображениях орлов еще в большей степени, чем в показе таковых на монетах Олимпии (аналогия А.Н. Зографа), части их тел представлены в противоречащих друг другу ракурсах. Голова, шея, ноги изображены в профиль, крылья орла, расправленные в противоположные стороны, фронтально повернуты к зрителю, а задняя часть корпуса и хвост орла представлены так, что допускают рассматривать их под различными углами зрения — и в профиль (как все части боковой стороны), и фронтально сверху (как лежащие в одной с крыльями вертикальной плоскости). Такое распадение частей конструкции в позе орла по различным пространственным площадям (как следствие несовместимости объемно-пространственного и плоскостного решений формы) свидетельствует о неумелом подражании архаической композиции. Ремесленное исполнение изображения орлов отмечается на некоторых ассах с Деметрой (тела орлов тяжелые и грузные, крылья укорочены, клювы увеличены; табл. I, A_p , 7, 8) и статерах (поворот линии от туловища орла к его голове начинается не от груди, а от середины шеи, крылья короткие, тело дельфина имеет неестественно изогнутую форму; табл. I, A_p , 6).

Среди монет второй подгруппы (A_m) различаются два уровня художественного мастерства. Первый проявляется в произведениях, гармонично сочетающих красоту формы и одухотворенность благородно-возвышенного содержания. Наиболее ярко это демонстрирует изображение Деметры на серебряном статере с сокращенным именем ΑΡΙΣ... . Этот подлинный шедевр ольвийского монетного искусства стоит в одном ряду с самыми высокими достижениями греческого искусства — со знаменитыми изображениями Персефоны и Аретузы на монетах Великой Греции (табл. I, A_m , 6). Близки к ним такие вдохновенные создания, как изображения Деметры на некоторых ассах, серебряных драхмах и крупных чеканенных монетах, а также монеты с типами «Деметра в короне — лучник» (табл. I, A_m , 3—5, 9, 10). Среди изображений Борисфена данной подгруппы выделим те, которые выдержаны в духе суровой архаики — нечелове-

Т а б л и ц а 1. Группы ольвийских монет с традиционной трактовкой изображений. **A_p** — в ремесленном исполнении: 1 — Зограф А.Н. Античные монеты // МИА. — 1951. — № 16. — Табл. XXX, 3 (далее здесь и в табл. II — Зограф); 2 — Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1989. — Табл. VIII, 77 (далее здесь и в табл. II — Анохин); 3 — Голубцов В.В. Монеты Ольвии по раскопкам 1905—1908 годов // ИАК. — 1914. — Вып. 51. — Табл. IX, 2 (далее здесь и в табл. II — Голубцов); 4 — Зограф. — Табл. XXXI, 1; 5 — Анохин. — Табл. II, 12; 6 — Каршиковский П.Й. 3 історії монетної справи та грошового обігу в Ольвії // Археологія. — 1957. — 11. — Табл. I, 5 (далее здесь и в табл. II — Карышковский I); 7 — Голубцов. — Табл. XIV, 3; 8 — Анохин. — Табл. IX, 79; 9 — Карышковский П.О. Ольвийские «борисфены» // НСФ. — 1968. — Вып. 3. — Табл. I, 4 (далее здесь и в табл. II — Карышковский II); 10 — Там же. — Табл. II, 9; 11 — Там же. — Табл. III, 5; 12 — Там же. — Табл. III, 9. **A_n** — в мастерском исполнении: 1 — Русаева А.С., Мазирати С.Н. Археологические исследования у Широкой Балки близ Ольвии // Ольвия и ее округа. — Киев, 1986. — С. 58. — Рис. 8, 1; 2 — Зограф. — Табл. XXXI, 1; 3 — Анохин. — Табл. IX, 79; 4 — Голубцов. — Табл. X, 3; 5 — Анохин. — Табл. X, 96; 6 — Карышковский I — Табл. I, 7; 7 — Анохин. — Табл. X, 108; 8 — Там же. — Табл. X, 94; 9 — Карышковский П.О. О монетном искусстве догетской Ольвии // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1986. — Рис. 2, 15. (далее здесь и в табл. II — Карышковский III); 10 — Там же. — Рис. 2, 17; 11 — Карышковский I. — Табл. I, 1; 12 — Там же. — Табл. I, 3; 13 — Там же. — Табл. I, 7; 14 — Анохин. — Табл. X, 117; 15 — Карышковский II. — Табл. I, 1; 16 — Анохин. — Табл. X, 128; 17 — Карышковский II. — Табл. II, 7; 18 — Там же. — Табл. II, 10; 19 — Там же. — Табл. IV, 5.

ческое начало, поражающее своим грозным величием и монументальностью, акцентируется с особой силой — низкий лоб, широкие и мощные затылок и шея, густая борода с тяжелыми длинными прядями, копна плотно переплетенных волос на голове (табл. I, A_м, 15). Отметим также изображения, характеризующиеся яркой декоративностью и необычной экспрессивностью. Извивающиеся пряди волос божества, подобно языкам пламени, с необычайной силой переплетаются друг с другом, разрастаются в бушующем хаосе и сливаются с такими же буйными прядями бороды. В сочетании с этим выпученные под некоторым углом вверх глаза, повторяющие направление поднятых в ту же сторону рогов, подчеркивают в речном божестве неукротимость и необузданность его нрава (табл. I, A_м, 17, 18). Эти приемы художественной гиперболизации по силе экспрессии и патетики близки к стилю великого Скопаса.

Второй, менее высокий уровень художественного мастерства проявляется на тех монетах, изображения которых хотя формально и выполнены на хорошем профессиональном уровне, все же их образы отличаются определенной отстраненностью и сухостью, а иногда и безжизненностью. Примеры этого академического стиля — изображения Деметры на многих серебряных и золотом статерах, на ассах и крупных чеканных монетах, а также немалое число изображений Борисфена (табл. I, A_м, 7, 8, 16). Заметим, что вообще искусно сделанная вещь, к какому бы времени она ни относилась, далеко не всегда представляет собой произведение подлинного искусства⁵.

Изображения орлов на первых эмиссиях серебряных статеров (табл. I, A_р, 6; A_м, 11, 12) выполнены не в реалистической манере, «близко к натуре» или с оттенком легкой стилизации (табл. I, A_м, 13), как полагал П.О. Карышковский⁶, а в духе архаического искусства, так как в основе их позы лежит каноническая композиция, зародившаяся еще в эпоху геометрического стиля⁷. Вследствие того что художественную манеру, которая подражает архаическому стилю, называют стилем архаистики, стиль изображения ольвийских орлов, как и орлов на ассах с Горгоной и изображения речного божества на первых эмиссиях «борисфенов», следует определить как архаистический стиль⁸. Источником заимствования позы орла на первых выпусках серебряных статеров для ольвийских мастеров послужила, по нашему мнению, не только конструктивная основа изображений крылатых существ на вазах ориентализирующего (или коврового) стиля⁹, но и композиция подобных изображений на изделиях черно-фигурного стиля, сформировавшегося, как полагают, в Коринфе¹⁰. О знакомстве ольвиополитов с подобными изделиями могут свидетельствовать торговые отношения их полиса с этим крупным центром, которые были установлены в начале VI в. до н. э., а со второй его половины его значительно расширились¹¹. Некоторые коринфские изделия, обнаруженные в Ольвии, датируются серединой IV в. до н. э.¹²

В пользу предполагаемого заимствования может свидетельствовать следующее наблюдение. На реверсах ольвийских статеров середины и второй половины IV в. до н. э. орлы всегда изображены влево (от зрителя), а на известных нам различных изделиях коринфского и аттического производства крылатые существа, как правило, обращены вправо, причем нередко головы их повернуты назад, как и у ольвийских орлов¹³. Отмеченная особенность наводит на мысль о том, что ольвийские резчики монетных штемпелей при выпусках первых эмиссий статеров с орлами не только работали под воздействием художественных принципов коринфских и аттических мастеров вазописи, а вероятно, даже копировали (но в духе своего времени) конструктивные основы композиции крылатых существ, помещенных на этих керамических изделиях. Поэтому изображения, вырезанные на ольвийских верхних штемпелях вправо, при чеканке, естественно, оказывались на монетах обращенными в противоположную сторону — влево. О реальности изложенного косвенно могут свидетельствовать факты находок коринфских изделий с такими же изображениями крылатых существ на Березани, в Ольвии и ее округе¹⁴.

Рассмотрим художественные особенности монет второй группы — с нетрадиционной трактовкой изображаемых образов. Обратимся к монетам ее первой подгруппы (табл. II, Б_р, 1—8). В изображениях Горгоны на старшем номинале ассов, относимых к так называемому среднему типу горгонейонов¹⁵, смяг-

Т а б л и ц а II. Группы оливийских монет с нетрадиционной трактовкой изображений. **Б_р** — в ремесленном исполнении: 1 — Казаманова Л.Н. Введение в античную нумизматику. — М., 1969. — Табл. XXXIX, 2; 2 — Голубцов. — Табл. V, 2; 3 — Анохин. — Табл. II, 12; 4 — Карышковский III. — Рис. 2, 2; 5 — Голубцов. — Табл. VII, 1; 6 — Анохин. — Табл. X, 96; 7 — Там же. — Табл. X, 108; 8 — Там же. — Табл. X, 122. **Б_м** — в мастерском исполнении: 1 — Голубцов. — Табл. V, 1. 2 — Казаманова. — Табл. XXXIX, 1. 3 — Карышковский III. — Рис. 2, 3. 4 — Голубцов. — Табл. VII, 2. 5 — Карышковский III. — Рис. 2, 8. 6 — Анохин. — Табл. X, 94. 7 — Там же. — Табл. VIII, 78. 8 — Там же. — Табл. X, 96. 9 — Голубцов. — Табл. IX, 1. 10 — Там же. — Табл. XIV, 2. 11 — Анохин. — Табл. XII, 163. 12 — Там же. — Табл. XII, 161. 13 — Там же. — Табл. XIV, 192. 14 — Там же. — Табл. XIV, 188. 15 — Там же. — Табл. XIV, 191. 16 — Там же. — Табл. XIV, 189. 17 — Там же. — Табл. XIV, 195. 18 — Там же. — Табл. XII, 157.

чаются оттапливающие черты (в результате «гуманизации» ее образа в греческом искусстве), в зверином облике чудовища проступают черты человеческого лица. На ассах перед нами предстают доброжелательные и наивные, улыбающиеся и смеющиеся человеческие лица, с достаточно проявленными индивидуальными особенностями, что позволяет трактовать эти изображения почти как «портреты» (табл. II, **Б_р**, 1—4). Тут ярко выразилось стремление изобразить без идеализации облик простого смертного, предвосхищающее одно из течений эллинистического искусства — натурализм.

Интерес с живой натуре, увлеченность мастеров собственными эстетическими задачами и новыми поисками источников вдохновения оказались сильнее появляющегося противоречия в созданном ими образе Горгоны между содержанием и формой — страшное чудовище показано через доброжелательные и смеющиеся человеческие лица. Вместе с тем новая трактовка образа Горгоны в профессионально-изобразительном отношении не поднялась выше ремесленного уровня. Подобной противоречивостью и большей художественной беспомощностью отличаются на поздних ассах с этниконом обрзующие и расплзающиеся к самым краям монетного поля изображения безучастных физиономий Горгоны. Окаменевшая леность губ и вяло свисающий язык еще сильнее подчеркивают характер усталого безразличия (табл. II, Б_р, 5).

Изображения орлов на монетах данной подгруппы свидетельствуют о новом этапе их художественной эволюции. На серебряном статере с монограммой АР (табл. II, Б_р, 7) сохраняется плоскостное решение архаической композиции, но ноги у орла уже не сомкнуты плотно друг к другу, а энергично расставлены в разные стороны, крылья расположены симметрично по обе стороны от его головы. На драхме (табл. II, Б_р, 6) положение ног возвращается к их трактовке, присущей архаической композиции, но корпус орла приобретает вертикальное положение, крылья симметрично и широко расправлены так же, как на рассмотренном статере, что усиливает в этом варианте изображения декоративное начало. Не отрицая самобытной трактовки данной позы орла, мы все же не исключаем воздействия на появление этой модифицированной архаической композиции и некоторых норм искусства варварских племен. Близкие по времени аналогии представляют собой, на наш взгляд, золотой эгрет в виде орла, терзающего козла (IV в. до н. э.)¹⁶, орел из Александропольского кургана (IV в. до н. э.)¹⁷ и более раннего времени орел на пластинке из Семибратнего кургана (V в. до н. э.)¹⁸.

Проводимая нами параллель еще заметнее проявляется при рассмотрении изображений орлов на поздних серебряных статерах III в. до н. э. — II группы по классификации П.О. Карышковского (табл. II, Б_р, 8). Свойственное искусству скифо-сакских племен стремление к геометричности¹⁹ с достаточной силой и яркостью проявилось в изображениях орлов на этих монетах. В их фигурах обобщенные формы приводит к обнажению каркаса архаической композиции, моделировка крыльев орла сводится только к двум простым элементам — точкам и полупрямым линиям. Все это свидетельствует о типичной стилизации. Давно замечено, что легкое восприятие подобных упрощенных конструкций и их деталей открывало широкую дорогу для ремесленников в сфере деятельности творцов²⁰. Вместе с тем в нашем примере нельзя не отметить и смелого обращения с формой, активного обобщения изображаемого и резкий отход от рабского копирования натуры. Поэтому, вероятно, не совсем верно мнение, акцентирующее внимание только на ремесленный характер исполнения орлов на данных статерах²¹ и оставляющее в тени новый подход к восприятию натуры и какие-то позитивные стороны эстетической оценки творческого эксперимента.

Ко второй подгруппе второй группы Б_д мы относим те ольвийские монеты, изображения которых отличаются не только нетрадиционной трактовкой, но и ярко выраженным новаторским типом художественного мышления, и высоким профессионализмом изобразительного воплощения. Это те ассы старшего номинала с Горгоной, на которых устрашающий вид чудовища передан не с помощью звериных черт, а путем деформации и гиперболизации некоторых деталей уже вполне человеческого лица (табл. II, Б_д, 1—5). На первом ассе из представленных в табл. II, Б_д у Горгоны овал лица и некоторые его детали вполне человеческие — отсутствуют резко выпирающие скулы и чрезмерно раздутые щеки, нос также показан без искажений. Но зато брови непомерно широкие, как бы вздутые, и сросшиеся на переносице, зрачки глаз не круглые, а растянутые в эллипсовидную форму, толстые веки грубо очерчены и уголок одного глаза накладывается на середину носа, верхняя губа вздернута вплотную к носу и открывает ряд торчащих, редко поставленных и больших зубов. На втором экземпляре в утрированном виде представлен только один рот — в неистовом напряжении он до предела раздвинут в виде прямоугольника с закругленными углами и обнажает длинный ряд яростно стиснутых зубов, прикусивших в зло-

бе толстый, свисающий до подбородка язык. На третьем экземпляре Горгона изображена не агрессивно-отпугивающей, а пассивной, почти в дремотном состоянии. Однако выражение ее лица настолько омерзительно-гадливое, что заставляет в оцепенении смотреть на нее. Один глаз выпучен, другой — провален (брак литья?), рот непомерно растянут, почти до самых скул, вследствие чего расстояние между губами резко сужено, верхняя губа немного оттянута к носу, окончания бровей имеют различную направленность, скулы круто повернуты к заметно выдающемуся тяжелому подбородку, щеки, потеряв упругость, дрябло свисают на продолговатом лице. На средних номиналах изображение Горгоны в целом такое же (табл. II, Б_м, 4), на младших номиналах ее лицо приобретает иногда, как точно подметил П.О. Карышковский, вид погребальной маски²² (табл. II, Б_м, 5).

Таким образом, на выделенных нами ассах Горгона выражает различные негативные чувства — от яростной злобы и затаенного презрения до состояния тихого ужаса, порождаемого покоем смерти, — вследствие трактовки ее облика с помощью таких человеческих лиц, у которых экспрессивно и гротескно деформированы отдельные их детали, без придания им звериных черт. Именно данная трансформация традиционного для греческого искусства изображения Горгоны, по нашему мнению, и составляет специфическую особенность его ольвийского варианта. Она заставляет вспомнить одну из характерных черт искусства эпохи эллинизма — тягу к воплощению болезненных, искаженных страданием лиц и физического уродства.

Творческие искания ольвийских мастеров монетного дела венчают, на наш взгляд, изображения орлов на золотом статере, серебряных драмах и на некоторых ассах — с Деметрой на аверсах (табл. II, Б_м, 6—10). Несмотря на то что на указанных чеканенных монетах основа конструкции позы орлов и положение их ног (они сомкнуты и параллельны) остаются почти такими же, как в изображении орлов на первых эмиссиях статеров с сугубо архаической композицией (табл. I, А_р, 6; А_м, II, 12), все остальные детали трактуются по-новому и весьма оригинально. На изображении орла на золотом статере и многих драмах, а также на одном из ассов (табл. II, Б_м, 6—8) повлияла форма монеты — в соответствии с линиями ее круглых сторон крылья плавно изогнуты, шея вместе с головой жеманно изгибается в сторону хвоста, вследствие чего линия, идущая от кончика хвоста через туловище к клюву почти повторяет часть круглой стороны монеты. Благодаря этому поза орла приобретает оттенок изнеженной декадентской расслабленности, ей придается не свойственный могучей птице характер изысканной грациозности (табл. II, Б_м, 6—8). В элегантных изгибах линий чудятся отголоски певучих контуров знаменитых чапель Дексамена, их копий, распространенных длительное время в Северном Причерноморье²³. В сфере монетного искусства аналогию композиции ольвийских орлов на рассматриваемых монетах находим среди монет Олимпии последней трети V в. до н. э.²⁴ Но художественный стиль ольвийских орлов в целом иной — их изображения пронизаны эстетизацией, любованием формой. Это сугубо ольвийский вариант мотива, произведение изящного стиля типично эллинистического искусства, его декоративно-элегической ветви, определяемой иногда как «женственное искусство»²⁵.

Следующий этап в эволюции изображений орлов — ассы, на которых форма монеты определяет контуры и правого, и левого крыльев орла — они симметрично повторяют ее стороны (табл. II, Б_м, 9, 10). Линия от головы через изогнутую шею и туловище к повернутому слегка вверх хвосту образует дугу, которая на другом уровне также повторяет часть круглого контура монеты, корпус орла и его крылья имеют заметный наклон влево, а голова повернута в противоположную сторону — вправо, одна нога выдвинута в сторону головы дельфина, другая резко отставлена назад, к его хвосту. Такой частый ритм изогнутых линий на разных уровнях, повторяющих контуры формы монеты и противоположное направление различных частей тела орла, свидетельствует о возросшем динамизме всей композиции, которая усиливает в изображении данной позы энергию взлета орла. На ассах заметно проявилось и декоративное начало. Конец правого крыла неестественно заложен за приподнятый кверху и распушенный веером хвост, эффектно выставлены его раздвинутые перья. Отмеченные

детали формы свидетельствуют о возросшей ее сложности, изощренности композиции (проявляющейся в синтезе элементов разных конструктивных решений) в изображениях орлов на ассах по сравнению с их вариантами на серебряных и золотом статерах. Данный стиль можно определить как декоративно-экспрессивный. Уместно напомнить, что, как показывает анализ произведений искусства — камей, инталий, печатей, влияние в той или иной мере различных форм этих изделий на форму (ее части) помещенных на них изображений обнаруживается не на ранних, а на развитых и поздних этапах их художественной эволюции. Поэтому согласно нашим наблюдениям полагаем, в противоположность утвердившемуся в нумизматической литературе мнению, что первые эмиссии серебряных статеров с менее модифицированной архаической композицией в изображении орлов (табл. I, A_m , 11, 12) были выпущены раньше ассов с теми же типами, отличающимися более развитым ее вариантом (табл. I, A_p , 7, 8)²⁶. И впоследствии эволюция изображений орлов на ассах оказывается более сложной (табл. II, B_m , 7, 9, 10), чем на статерах (табл. I, A_m , 13, 14; табл. II, B_p , 7, 8). Однако возможно, что после первых эмиссий статеров выпуски статеров и ассов осуществлялись параллельно (табл. I, ср. A_p , 6 и A_m , 11 с A_m , 13 и A_p , 7).

Признавая изображения орлов, помещенных в табл. II, B_m , 6—10, шедеврами ольвийского монетного искусства, подчеркнем, что эстетическая ценность их заключается не в особой, как обычно считают, «ольвийской» позе орла (основу ее составляет архаическая композиция), а в оригинальной ее транскрипции, предвосхищающей художественные принципы стилей нового, нарождающегося эллинистического искусства — декоративно-изящного и декоративно-экспрессивного. Поэтому стили орлов, изображенных на исследованных монетах — ассах, отлитых в середине, начале третьей четверти IV в. до н. э., золотом статере и серебряных драмах, чеканенных в 340—330 гг. до н. э., а также натурализм «очеловеченных» изображений Горгоны, на которых черты лица индивидуализированы и иногда гротескно утрированы до уродства, можно определить как разновидность протоэллинистического стиля. Такому пониманию мы находим поддержку не только в мысли В. Д. Блаватского о протоэллинистических явлениях в искусстве Боспора²⁸, но и в положении основателя иконологического метода А. Варбурга о том, что в некоторых случаях для выяснения определенных тенденций в общем историко-культурном процессе в качестве документа используются не столько шедевры крупных центров, сколько периферийные и маргинальные явления мира искусства²⁹.

К рассматриваемой подгруппе (B_m) относим те изображения Борисфена, черты которых несут отпечаток явно выраженных индивидуальных особенностей лиц, современных резчикам монетных штампов. Некоторым мастерам удалось создать в сущности своеобразные «портреты» своих сограждан, ольвиополитов и, возможно, даже отдельных представителей из варварской среды (табл. II, B_m , 11—18).

Достоинны внимания, по нашему мнению, явления, обнаруженные при исследовании стилистической эволюции на монотипологических монетных выпусках Ольвии. Мы сознаем справедливость мнения, отводящего (и при классификации подобных выпусков) стилистическому анализу незначительную роль из-за неизбежно присутствующего в нем субъективизма³⁰. Поэтому для внесения в данный вид анализа определенной доли объективности предлагаем сравнить систему смен обнаруженных стилей со структурой одной из стабильных циклических моделей эволюции художественных стилей, типичной для европейского искусства. Степень совпадения с такой структурой может стать, по нашему мнению, одним из критериев при выяснении истинности проведенной классификации. Структура одной из таких моделей такова: архаический стиль, классический, барочный, импрессионистический, архаизирующий³¹ (последний по сути — стилизация). Существует и близкий к ней вариант — архаический, классический, декоративный, натуралистический, стилизация³².

Прослеженные П. О. Карышковским этапы эволюции художественного стиля изображений Горгоны и Борисфена³³ после наших дополнений и уточнений³⁴ совпали с последовательностью стилей в системе указанной модели (табл. I, A_m , 1 — архаический, 2 — классический стиль; табл. II, B_m , 1—4 — барочный, B_p ,

1—4 — натуралистический стиль; табл. I, А_м, 15 — архаический, 16 — классический, 17, 18 — барочный (декоративный) стиль; табл. II, Б_м, 11—18 — натуралистический стиль; табл. I, А_м, 19 — стилизация). Особая устойчивость концептуальной (архаический и классический стили), декоративной (или барочной) и фигуративной (натуралистический стиль) фаз объясняется существованием первых исторических этапов становления и развития художественного сознания человека³⁵. В нумизматической литературе не выяснены причины смен художественных стилей в процессе их эволюции на монетах, поэтому попытаемся восполнить этот пробел.

Возникновение стиля архаистики на старшем номинале ассов с Горгоной и первых выпусках «борисфенов», как и на начальных этапах многих монетных эмиссий Ольвии IV в. до н. э., объясняется прежде всего тем, что данный стиль был связан в наибольшей мере с концептуальными, религиозно-мировоззренческими представлениями общества (как, отчасти, и «классический стиль»). Подтверждение этого — не существует ни одной реалистической темы, которая была бы исполнена в стиле архаистики³⁶. Обращение к указанному стилю подчеркивало особый, сакральный, характер изображения и служило, таким образом, в первую очередь прагматическим целям. Поэтому план содержания в нем доминировал над планом выражения.

В каноническом искусстве мастер, не имея возможности явно изменять сакральный характер содержания ради выражения собственных идей и чувств, все усилия по реализации своих творческих импульсов переносил в область формы. Элементы ее трансформируются, утрируются и детализируются, процесс украшения превращается в цель, которая состоит в любовании, наслаждении красотой формы и усилении эстетического содержания образа. С этого момента деятельность мастера направляется (хотел он того или нет) на деидеологизацию канонического содержания, снижение его религиозно-прагматического начала. План выражения начинает превалировать над планом содержания.

Исчерпав выразительные возможности этого стиля, мастер находит источник обновления непосредственно в живой природе, как в новом стимуляторе, чем и объясняется появление натуралистического стиля. Придавая облику богов черты лиц простых смертных, мастер тем самым уменьшал силу религиозного воздействия высокого содержания. Вместе с тем, отесняя религиозное начало в содержании с ведущих позиций, последнее заполнялось новым смыслом. План содержания начинает доминировать над планом выражения.

Возникновение стилизации искусствоведы объясняют тем, что стимулятор искусства перемещается из живой действительности в само искусство, на определенный его продукт, воспроизводятся не образы этой «действительности, а ранее созданные художественные образы, ставшие постоянным эталоном»³⁷. План выражения господствует над планом содержания. В каноническом искусстве тенденция к стилизации проявляется прежде всего тогда, когда имеется массовое производство однотипных изделий. Деградация такого искусства происходит в том случае, когда художественный процесс превращается в обычный труд³⁸.

Обобщая изложенное, отметим, что смены художественных стилей в эволюции изображений на монотипологических монетных выпусках Ольвии вызваны меняющимся положением стимулятора изображения и борьбой попеременно активных содержания и формы, канонического и личного начал.

В заключение выделим некоторые положения. В подтверждение мнения, отстаивающего тезис о том, что в Ольвии существовала прочная художественная культура³⁹, могут свидетельствовать следующие наблюдения. В течение длительного периода времени на многих монотипологических монетных выпусках образовалось обилие художественных стилей, выполненных на хорошем и высоком профессиональном уровне. Процесс чередования стилей на этих выпусках сложился в устойчивую систему. Ее стабильная основа совпала со структурой одной из моделей эволюции художественного стиля, типичной для европейского изобразительного искусства. В кульминационный период развития ольвийского монетного искусства — последняя треть V — конец IV в. до н. э. — были созданы произведения, которые по художественному мышлению и выразительным средствам превосходили стили эллинистического искусства — декоративно-изящный и

экспрессивно-патетический (барочный), натуралистический и академический⁴⁰. На некоторых ольвийских монетах того времени достаточно ясно проступили явления, которые станут характерными для искусства раннего периода эллинистической эпохи — секуляризация (обмирщение) религиозного чувства и усиление эстетического начала⁴¹. Вместе с тем обращение ольвийских мастеров в своем творчестве к образцам и художественным нормам архаического искусства указывает на явление, которое в полной мере раскроется в искусстве зрелого и позднего эллинизма — в стиле архаистики, способствовавшем выявлению в изображаемом сакрального начала. Поэтому изображения монет, содержащие в себе отмеченные черты, можно определить как «ольвийско-протоэллинистические», оригинально модифицирующие традиционные образцы архаического и классического искусства. Все эти черты, проступавшие с различной степенью четкости в произведениях ольвийских мастеров монетного дела, были частью общегреческого процесса кристаллизации принципов нового эллинистического искусства, который заметно интенсифицировался со второй половины IV в. до н. э.⁴²

⁴⁰ Зограф А.Н. Античные монеты // МИА. — 1951. — № 16. — С. 126—132; Каришковский П.И. З історії монетної справи та грошового обігу в Ольвії // Археологія. — 1957. — 11. — С. 49—51, 55—57; Каришковский П.И. З історії монетної справи та грошового обігу в Ольвії. Ольвійські аси // ПОДУ. — 1959. — 149, вип. 7. — С. 49—52, 57—69; Карышковский П.О. Ольвийские «борисфены» // НСФ. — 1968. — № 3. — С. 62—70, 79—82; Карышковский П.О. Из истории монетного дела Ольвии в первой половине IV в. до н. э. // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1978. — С. 83—99; Анохин В.А. «Борисфены» и их место в монетной системе Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья. — Киев, 1984. — С. 5—16.

⁴¹ Карышковский П.О. О монетном искусстве догетской Ольвии // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1986. — С. 96—105.

⁴² Русяева А.С., Русяева М.В. Символика и художественные особенности монет Ольвии VI—V вв. до н. э. // Мир Ольвии. — Киев, 1996. — С. 179—183; Русяева А.С., Русяева М.В. Символіка та художні особливості монет Ольвії пізньоархаїчного та класичного часів // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 29—37.

⁴³ См.: Голубиов В.В. Монеты Ольвии по раскопкам 1905—1908 годов // ИАК. — 1914. — Вып. 51. — Табл. XVI—XXVI.

⁴⁴ Например, такие внешне с блеском выполненные изделия, как золотой гребень из Селевки со сценкой поединка трех воинов, но лишенной внутренней силы и напряжения смертельной схватки, или продукция фирмы Фаберже.

⁴⁵ Каришковский П.И. З історії монетної справи... (1957). — С. 49, 50; Карышковский П.О. Монеты Ольвии. — Киев, 1988. — С. 59.

⁴⁶ См. подробно об особенностях этой композиции: Блаватский В.Д. История античной расписной керамики. — М., 1953. — С. 83, 107.

⁴⁷ О сущности этого термина см.: Кобылина М.М. Роль традиции в греческом искусстве // Проблемы античной культуры. — М., 1986. — С. 24 сл.

⁴⁸ См. Блаватский В.Д. Указ. соч. — С. 80.

⁴⁹ Там же. — С. 105, 108.

⁵⁰ Бондир М.М. До питання про торговельні зносини Ольвії в VI—I ст. до н. е. // Археологія. — 1954. — 9. — С. 70; Брашинский И.Б. Новые архитектурные терракотовые украшения из Ольвии // Культура античного мира. — М., 1966. — С. 47—51; Брашинский И.Б. Материалы к изучению торговых связей Ольвии // СА. — 1968. — № 2. — С. 263; Корпусова В.Н. Коринфская керамика / Культура населения Ольвии и ее окружи в архаичное время. — Киев, 1987. — С. 53—56.

⁵¹ Брашинский И.Б. Материалы к изучению... — С. 263.

⁵² См. Борисковская С.П. О некоторых стилистических группах и мастерах ориентализирующих коринфских ваз первой четверти VI в. до н. э. // Культура и искусство античного мира. — Л., 1971. — Рис. 1, 6, а; 7—10; Борисковская С.П. Мастера и стилистические группы позднекоринфских ориентализирующих ваз // ТГЭ. — 1972. — 13. — Рис. 6, 7, 11, 14; Горбунова К.С. Чернофигурные аттические вазы в Эрмитаже. — Л., 1983. — С. 18. — Рис. 2; С. 41. — Рис. 2; С. 58. — Рис. 38; Алатов М. Художественные проблемы искусства Древней Греции. — М., 1987. — Рис. 230.

⁵³ См. Корпусова В.Н. Указ. соч. — С. 56; Блаватский В.Д. Указ. соч. — С. 260; Борисковская С.П. Группа раннекоринфских алабастров ориентализирующего стиля в Эрмитаже // Художественная культура и археология античного мира. — М., 1976. — С. 62. — Рис. 3 (данный

алабастр куплен в б. Херсонской губернии. — С. 65, примеч. № 12). См. в том же сборнике изображение сирены на клазоменской гидрии VI — нач. V вв. до н. э. из Ольвии: *Карасев А.Н., Леви Е.М.* Исследования Ольвии после Б.В. Фармаковского (1927—1970 гг.). — С. 32, № 10.

¹⁵ *Карышковский П.О.* О монетном искусстве... — С. 100.

¹⁶ *См. Артамонов М.И.* Сокровища саков. — М., 1973. — С. 191, № 241.

¹⁷ *Членова Н.Л.* Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры. — М., 1967. — Табл. 30, 38.

¹⁸ *Черненко Е.В.* Скифские лучники. — Киев, 1981. — С. 47, 54. — Рис. 35.

¹⁹ *Раевский Д.С.* Модель мира скифской культуры. — М., 1985. — С. 128—132.

²⁰ *Там же.* — С. 129.

²¹ *Карышковский П.О.* З історії монетної справи... (1957). — С. 49.

²² *Карышковский П.О.* О монетном искусстве... — С. 100. — Рис. 2, 8.

²³ *См. Неверов О.Я.* Дексамен Хиосский и его мастерская // Памятники античного прикладного искусства. — Л., 1973. — С. 52, 55, № 6; С. 58, № 6.

²⁴ *Seltman C.* Greek coins. Methuen coltd. — London, 1965. — P. 163. — Pl. XXXV, 2.

²⁵ *Алпатов М.* Художественные проблемы искусства Древней Греции... — С. 116.

²⁶ *Косвенное* подтверждение нашего предположения мы находим в мысли П.О. Карышковского о том, что наиболее совершенные образцы изображений «нельзя использовать для установления начальной даты развитой монетной чеканки», ибо они оказываются результатом развития монетного производства (О монетном искусстве... — С. 98).

²⁷ *Зограф А.Н.* Указ. соч. — С. 124, 127—129; *Карышковский П.О.* Монеты Ольвии... — С. 58, 59, 61; *Анохин В.А.* Монеты античных городов... — С. 33, 106, №№ 70—79, золотой стater и серебряные драхмы датируются несколько более поздним временем — 330—300 гг. до н. э. — С. 106, № 94—96, 3.

²⁸ *Блаватский В.Д.* Античная археология и история. — М., 1985. — С. 117—119.

²⁹ Эта мысль приведена в статье: *Попов Ч.* Эстетические проблемы иконологии // Совет. искусствознание. — 1989. — № 25. — С. 252.

³⁰ *Зограф А.Н.* Указ. соч. — С. 65; *Анохин В.А.* «Борисфены»... — С. 5.

³¹ *Шапиро М.* Стиль // Совет. искусствознание. — 1989. — № 24. — С. 400, 402, 407.

³² *Мириманов В.Б.* Малая история искусств. Первобытное и традиционное искусство. — М., 1973. — С. 143—151, 244.

³³ *Карышковский П.О.* З історії монетної справи... (1959). — С. 49—54, 58—60; *Карышковский П.О.* О монетном искусстве... — С. 99; *Карышковский П.О.* Ольвийские «борисфены»... — С. 64—72, 79—82.

³⁴ *Алексеев В.П.* Опыт стилистического анализа монотипологических монетных выпусков и метод определения их продолжительности // Старожитності Причорномор'я. — Одеса, 1995. — Вип. 2. — С. 64—68, 70—72.

³⁵ *Столяр А.Д.* О генезисе изобразительной деятельности и ее роли в становлении сознания // Ранние формы искусства. — М., 1972. — С. 38, 45, 48, 67, 72; *Формозов А.А.* Памятники первобытного искусства на территории СССР. — М., 1980. — С. 31, 69, 80.

³⁶ *Кобылина М.М.* Указ. соч. — С. 23, 26.

³⁷ *Мириманов В.Б.* Указ. соч. — С. 186, 208.

³⁸ *Там же.* — С. 184, 186.

³⁹ *Карышковский П.О.* О монетном искусстве... — С. 97.

⁴⁰ *См. Левек П.* Эллинистический мир. — М., 1989. — С. 131—133.

⁴¹ *См. Зелинский Ф.Ф.* Религия эллинизма. — Томск, 1996. — С. 117.

⁴² *См. Кобылина М.М.* Указ. соч. — С. 24. — Табл. I, 2, 4; — С. 27. — Табл. 2, 2, 3.

Одержано 15.01.99

Алексеев В.П.

«ЗАГАЛЬНОГРЕЦЬКЕ» ТА «ОЛЬВІЙСЬКЕ» У МОНЕТНОМУ МИСТЕЦТВІ ОЛЬВІЙ КЛАСИЧНОГО ТА РАННЬОЕЛЛІНІСТИЧНОГО ЧАСУ

У статті описано дві групи зображень монет Ольвії досліджуваного часу за типом мистецьких трактувань — із традиційним (А) та нетрадиційним новаторським (Б) трактуваннями образів. За рівнем образотворчої майстерності в кожній групі виділено дві підгрупи — із ремісничим виконанням та майстерним. Окремо виділено самотутні твори — передвісники принципів деяких художніх стилів елліністичної епохи — експресивно-гротескного та декоративно-вишуканого, експресивно-динамічного та натуралістичного.

Мистецтвознавчий аналіз зображень орла, що стоїть із розпростертими крилами на дельфінові, на противагу думці, що устоялася, показав таке: самотутність зображення полягає не в особливій «ольвійській позі» орла, а в оригінальному, у дусі елліністичного мистецтва,

трактуванні архаїчної композиції; уявляється, що перші емісії срібних статерів із зазначеним мотивом було випущено раніше асів з тим же типом.

На деяких монетних випусках Ольвії виявлено систему в чергуванні стилів і її збіжність зі структурою однієї з циклічних моделей еволюції художніх стилів в європейському образотворчому мистецтві: архаїчний — класичний — декоративний — натуралістичний — стилізація. Причина змін цих стилів пояснюється різним положенням стимулятора зображення та боротьбою наперемінно активних змісту та форми, канонічного та особистісного начал.

V.P. Alekseyev

«COMMON GREEK» AND «OLBIAN» IN THE COIN ART OF OLBIA OF CLASSICAL AND EARLY HELLENISTIC TIME

The drawings of Olbian coins of the studied period are divided according to the type of the art interpretations into two groups: with the traditional (A) and not traditional (innovatory) (B) interpretations of the images. Each of them is divided into two subgroups with the artisan and master execution according to the level of artistic mastery. The original masterpieces, which coordinate the principles of some artistic styles of the Hellenistic epoch-expressive-grotesque, decoratively graceful, expressively-dynamic and naturalistic.

The art critical analysis of the image of the eagle, standing on the dolphin with the extended wings, showed that: 1) its originality is not in the special «Olbian pose» of the eagle but in the original interpretation in the spirit of Hellenistic art, lying in the basis of its archaic composition. The first emissions of the silver staters with the mentioned image were minted earlier than the asses of the same type.

On the definite Olbian coin issues the system of alternations of styles and its coincidence with the structure of the one of the cyclical models of evolution of the artistic styles in the European fine art (archaic — classical — decorative — naturalistic — stylization) is found out. The reason of alternations of these styles is explained by the different position of the picture stimulator and by the fight of active contents and form of the canonical and private principles.

І.С. Піоро

ЕТНІЧНА ПРИНАЛЕЖНІСТЬ ПОХОВАНИХ У ПЛИТОВИХ МОГИЛАХ РИМСЬКОГО ЧАСУ В ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ КРИМУ У ЗВ'ЯЗКУ З ПРОНИКНЕННЯМ САРМАТІВ НА ТЕРИТОРІЮ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

На основі вивчення конструкції могил пізньоантичних некрополів Південно-Західного Криму, особливостей поховального обряду речей заупокійного вжитку та їх порівнянню з археологічними пам'ятками інших територій Південно-Східної Європи аргументовано гіпотезу про етнічну приналежність плитових могил Північного Причорномор'я аборигенам Північного Кавказу, які були асимільовані сарматами.

Плитові могили з тілопокладаннями в римський час використовували для поховання померлих від Скандинавії¹ до Середземномор'я², включаючи Північне Причорномор'я: як у некрополях пізньоантичного часу, так і пов'язаних з ними пам'ятках раннього середньовіччя, наприклад в Ілураті³, а також в черняхівських могильниках Північно-Західного Причорномор'я, де їх дослідники розглядають лише як вплив античного світу⁴. Такі поховання існували в Середземномор'ї до середньовіччя і знову з'явилися в Криму вже разом з переселеннями-

християнами у VIII—IX ст.⁵. Проте тип поховальної споруди можна вивчати лише в комплексі з особливостями поховального обряду та інвентарем, разом з іншими типами могил, що представлені в кожній конкретній пам'ятці.

Плитові могили в Південно-Західному Криму відкрито в кургані у Братсько-го цвинтаря⁶, у могильнику на території радгоспу «Севастопольський» (розкопки С.Ф. Стржелецького 1954, 1956, 1961, 1962, 1965 рр., Ю.О. Бабінова та С.Г. Рижова 1967, 1969 рр.), Бельбек I⁷, Бельбек II⁸, Терновка II⁹, Інкерманський¹⁰.

Три найбільш ранні плитові могили разом із трьома простими ґрунтовими й трьома типово сарматськими підбійними похованнями I ст. до н. е. — I ст. н. е. були впушені в курган Братського цвинтаря. У плитових могилах 2, 3, як і в простих ґрунтових 4, 5 та підбійній 8, кісті рук за сарматським обрядом були покладені на кістки тазу. У плитовій могилі 1 на дні простежено шар камки.

У могильнику другої половини III — початку V ст., що розташований на території радгоспу «Севастопольський», серед 295 типових для сармато-аланів підбійних могил — 20 склепів-катакомб, 35 ямних ґрунтових могил, у тому числі 5 — із заплічками, відкрито 20 поховань у плитових могилах (рис. 1, 1—А; рис. 2, 1). Одне плитове поховання звужувалось до ніг, одне було справлене під невеликим курганом із ровиком¹¹. Серед могил із тілопокладеннями, у спорудженні яких використано масивні плити, переважали кам'яні скрині. Траплялись також ґрунтові могили з плитами, що були встановлені на ребро вздовж довгих стінок, із кам'яними перекриттями на плитах та заплічках. Привертає увагу поєднання різних типів поховань в одній погребальній споруді — плитових та підбійних (поховання 38, 58, 81, 156, 177, 195).

Як і в ямних, підбійних могилах та склепах, померлі в плитових похованнях лежали, як правило, у витягнутому положенні, головою на південний схід. Як і в багатьох підбійних могилах, у чотирьох кам'яних скринях (56, 68, 81, 169) виявлено залишки курячих яєць, що характерно для сарматського обряду. Інвентар плитових могил нічим не відрізняється від одночасних знахідок в інших похованнях. Крім ліпної кераміки (горщики, кубки) сарматського обліку з могил 20, 38, 47, 81, 83, 193 (неопублікований матеріал Національного заповідника «Херсонес Тавричний») привертають увагу прогнуті підв'язні фібули — поховання 8а, 20, 34, 36, 55, 56, 68, 81, 253, 269, 273 (рис. 3, 1, 2, 7—9), а також бронзова підвіска у вигляді сокирки («молоточок Тора») зі скрині 38 (рис. 3, 10) та бурштинові грибоподібні підвіски з поховань 34 та 212 (рис. 3, 3, 17). Бурштинові грибоподібні підвіски, які, в основному, датуються III—IV ст.¹², у кількості від 1 до 19 відкрито у 12 різних за типом похованнях з тілопокладеннями (34, 36, 56, 68, 81, 155, 166, 168а, 177, 212, 220, 266) у могильнику на території радгоспу «Севастопольський» і зараховані дослідниками до східногерманських ознак¹³. При цьому зазначимо, що під час кремації небіжчиків бурштинові підвіски не зберігалися.

У синхронному могильнику Бельбек I досліджено 22 поховання, серед них: 3 ямні тілоспалення; 2 ґрунтові поховання, завалені камінням (2, 3), в яких померлі знаходились у положенні сидячи, ногами на південь (у кістяка з могили 3 череп деформований, що характеризує сармато-аланські звичаї¹⁴); 17 плитових могил (рис. 2, 2—6). Одна з них звужувалася до ніг, що притаманно некрополям Північного Кавказу¹⁵. Плити були встановлені вздовж довгих стінок та перекривали могилу зверху. Поховані лежали у витягнутому положенні, головою на південь. У голів та ніг покійних знаходились дерев'яні обрубки у вигляді «лав». Дно посипане піском, іноді — вугликами. Серед поховального інвентарю, представленого в основному цілими та фрагментованими глиняними та скляними посудинами другої половини III—IV ст., що здебільшого так і залишалися неопублікованими, привертають увагу вироби з металу: овално-рамчаста пряжка з великим язичком, лучкова підв'язна фібула із заворотом спинки на голівці (рис. 3, 21), а також бурштинова грибоподібна підвіска (рис. 3, 20) і т. ін. У трьох плитових могилах знайдено прямі мечі та залізні умбони римсько-германських типів. У похованнях спостерігалися кістки коня. Біля могили 13 було здійснено поховання коня. Наявність зброї в пізньосарматських похованнях, насамперед довгих і коротких мечів, кинджалів, є поширеною знахідкою¹⁶.

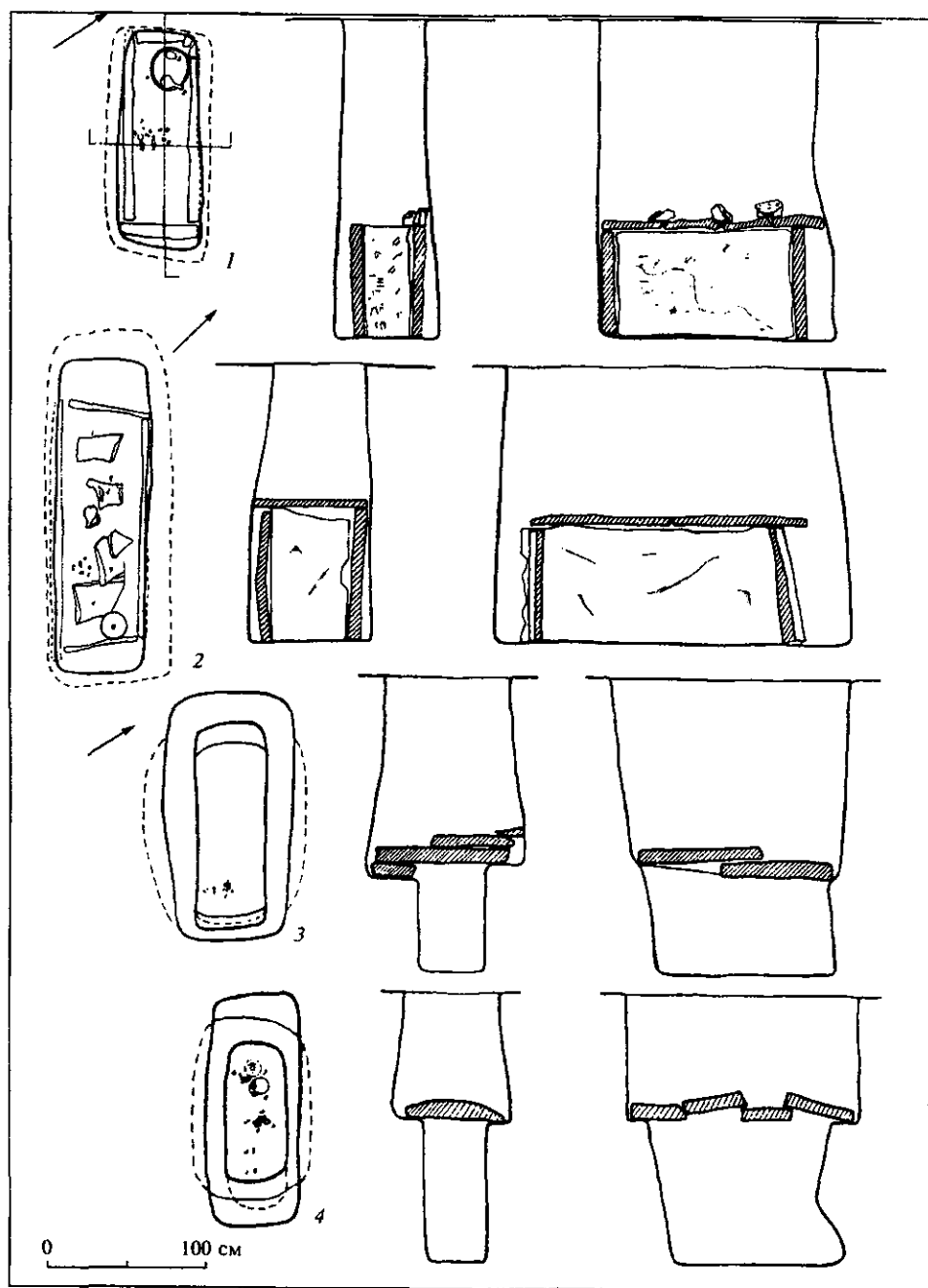

Рис. 1. Плитові могили римського часу у Південно-Західному Криму. Радгосп «Севастопольський»: 1 — пох. 34, 2 — пох. 193, 3 — пох. 211, 4 — пох. 212

На правому березі р. Бельбек досліджено могильник Бельбек II, який датується II ст. н. е. — серединою III ст. н. е. Одна могила (14) на цьому некрополі — плитова, одна (8) — із заплічками, перекрита плитами. Крім того, відкрито 6 простих ґрунтових (2 з них забиті камінням), 2 підбійні, й склеп та 1 поховання коня. У 2 небіжчиків у могилі були деформовані черепи.

На некрополі III—IV ст. Терновка II, де до початку археологічних робіт близько 20 поховань було зруйновано, досліджено 16 плитових, ґрунтових могил (рис. 2, 7, 8). Усі вони перекриті кам'яними плитами. Уздовж бокових довгих стінок ям були знайдені поставлені на ребро плити або ж викладене з плаского каміння мурування. Переважало витягнуте на спині положення померлих

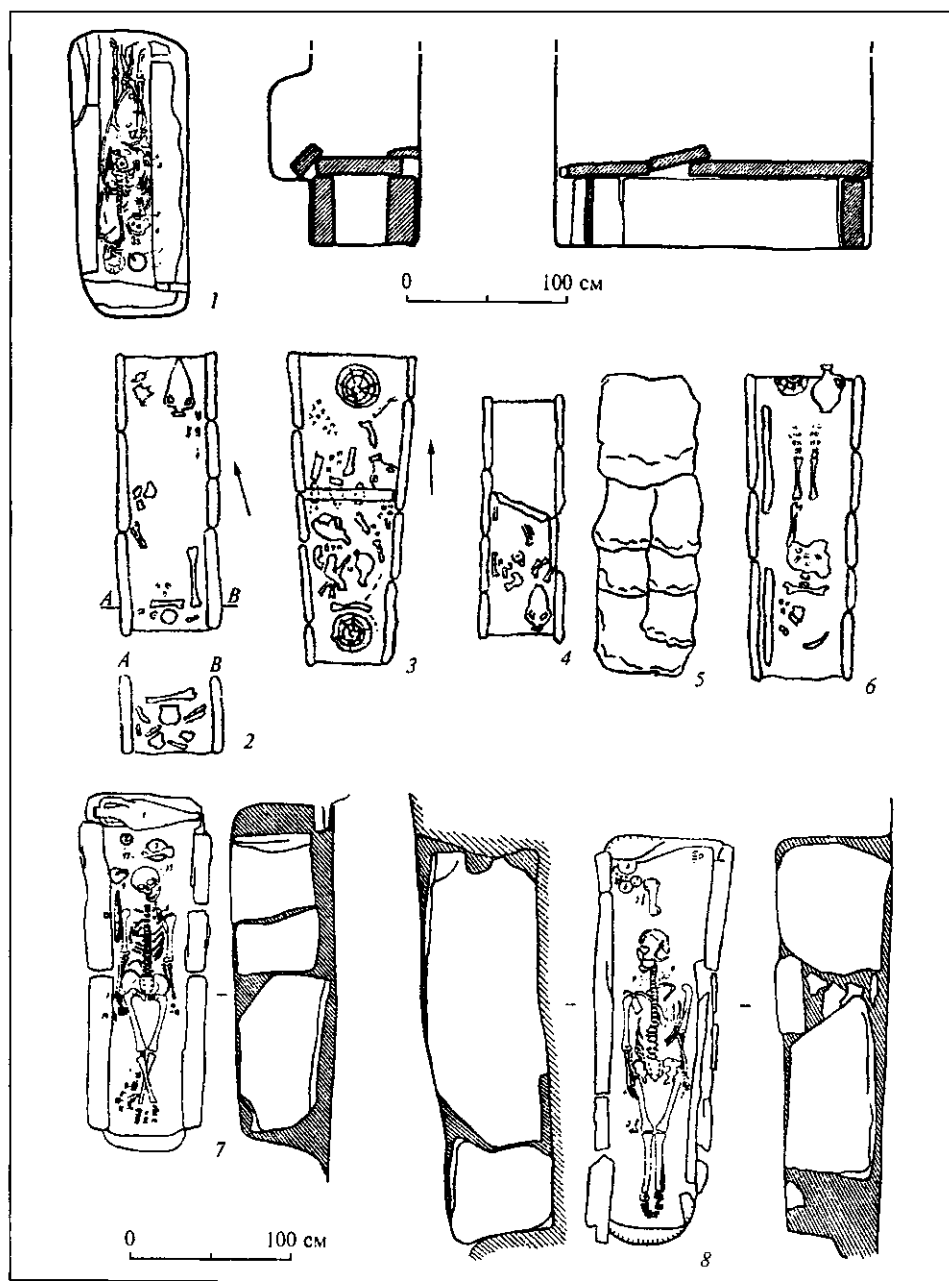

Рис. 2. Плитові могили римського часу у Південно-Західному Криму. 1 — поховання 217 на території радгоспу «Севастопольський»; 2—6 — Бельбек I; 7—8 — Терновка II

головами на південь чи північ. У похованні 6 скелет лежав на правому боці. У могилі 14 дно під кістяком викладено плоским камінням, тут відмічено типове для сарматів положення рук на таз. У могилах 4 і 15 ноги покійних були перехрещені в гомілках. Крім орієнтації та пози небіжчиків до елементів сарматського обряду може бути зарахована підсипка з вугликів та золи (поховання 1, 9, 10, 12), використання в заупокійній їжі, поряд із м'ясом різних тварин, у мисках та без них, м'яса птиці (поховання 14), курячих яєць (поховання 5, 6, 7, 11, 14), черепашок (поховання 14), положення кісток тварин на каміння (поховання 10).

Серед речей поховального інвентарю, датування яких у цілому вкладається в хронологічні межі другої половини III—IV ст., є ліпні сарматські посудини з похо-

вань 1, 2 та 10 (рис. 3, 26, 27), амфора інкерманського типу з поховання 4, прямі довгі та короткі мечі з поховань 1, 4, 6, 9, залізний наконечник стріли з поховання 9 та дзвіночок із поховання 14 (рис. 3, 24). Становить певний інтерес кістяний гребінь черняхівської культури з поховання 1 (рис. 3, 25)¹⁷, черняхівські біконічні миски на кільцевих піддонах із поховань 5 і 7 (рис. 3, 28, 29), бронзова лучкова підв'язна фібула із заворотом спинки на голівці та трикутною ніжкою з поховання 4 (рис. 3, 22) та типологічно близька до неї прогнута підв'язна фібула з таким самим заворотом спинки на голівці та трикутною ніжкою з поховання 6 (рис. 3, 23).

До цієї самої групи поховань, вірогідно, належать чотири великі ґрунтові могили із заплічками, що перекривалися плитами з Інкерманського некрополя IV ст. На цій пам'ятці досліджено також 26 підбійних могил та 7 склепів-катакомб. Сармато-аланський облік усіх зафіксованих поховань не викликає сумніву. Так, враховуючи могили, у спорудженні перекриття яких були використані кам'яні плити, зазначимо, що поховання із заплічками належать до одного з основних сарматських типів на різних територіях, зокрема, як на Поволжі, так і в Україні¹⁸. Інвентар могил, перекритих плитами, нічим не відрізнявся від комплексу речей з інших поховань згаданої пам'ятки. Привертають увагу короткі і довгі мечі з могил 1 (42), 2 (43), 3 (8), а також прогнута підв'язна фібула черняхівського типу та маленька срібна конічна відерцеподібна підвіска з могили 2 (43).

Підбираючи аналогії плитовим могилами римського часу з Південно-Західного Криму, слід звернути увагу на ідентичні поховальні споруди з пам'яток сармато-аланського кола на Північному Кавказі, Верхньому Прикубанні¹⁹. Як і в перелічених кримських пам'ятках, могили було споруджено із поставлених на ребро плит. Іноді плити вкладали на дно, із них споруджували перекриття (рис. 4, 1—3, 7). Часто, як і в некрополі Терновка II, стінки будували з покладеного плазом плоского каміння (рис. 4, 6). Обряд поховання та інвентар повністю сармато-аланські, наприклад дзеркала (рис. 4, 4, 9). Навіть відмічено типову для сарматських племен деформацію черепів²⁰.

Плитові могили у великій кількості представлені в могильнику поблизу с. Тарки у Північному Дагестані. Могили тут вузькі, іноді розширені в бік голови небіжчиків, яких укладали витягнутими на спині або ж у скорченому положенні та сидючи. Хоч інвентар і сарматський (I ст. до н. е. — III ст. н. е.), проте особливості цих поховальних споруд (що, безсумнівно, мають давні місцеві традиції) дозволяють припустити кавказьке походження похованих у них людей. На думку К.Ф. Смірнова, який розкопав Таркінський некрополь, це нащадки давнього автохтонного населення приморської частини Північного Дагестану, що змішалися з сарматами та сприйняли їх матеріальну культуру²¹. Погляд про місцеве, кавказьке, походження поховань у кам'яних скринях підтримує В.А. Кузнецов²².

Крім Таркінського могильника ями з кам'яними обкладками та плитовими перекриттями виявлено в ранньосередньовічних могильниках Інджур-Гага, Гіляч у верхів'ях Кубані, що зараховані Т.М. Мінаєвою до пам'яток аланської культури²³, а також у селищі Харачой у гірській Чечні. В останніх переважає інвентар, характерний для ранньосередньовічних аланських пам'яток Північного Кавказу²⁴. Кавказькі горці, що увійшли до аланського союзу племен, брали участь у походах сармато-аланів. Результатом одного з таких походів, на думку І. Алієва та В. Алієва, є могильник у с. Берюкдюз у колишній Нахичеванській АРСР, що складався з поховань у кам'яних скринях із сармато-аланським інвентарем перших віків нашої ери²⁵. Про участь у походах аланів різних північно-кавказьких та вейсько-дагестанських племен свідчать твори ранньосередньовічних авторів — Мовсеса Хоренаці, Леонтія Мровелі, а також літопис «Картліс Цховреба» та інші джерела²⁶.

Підхоплені рухом сармато-аланських племен на захід осармачені нащадки місцевого кавказького населення зберегли риси свого поховального обряду. Разом із різними сармато-аланськими підбійними та простими ґрунтовими могилами, склепами-катакомбами плитові поховання також наявні в черняхівських пам'ятках Північного Причорномор'я²⁷. У зоні поширення черняхівської культури, в декількох підкурганих підбійних могилах сарматського типу Кантемирівського могильника на Полтавщині, небіжчиків хоронили в положенні сидя-

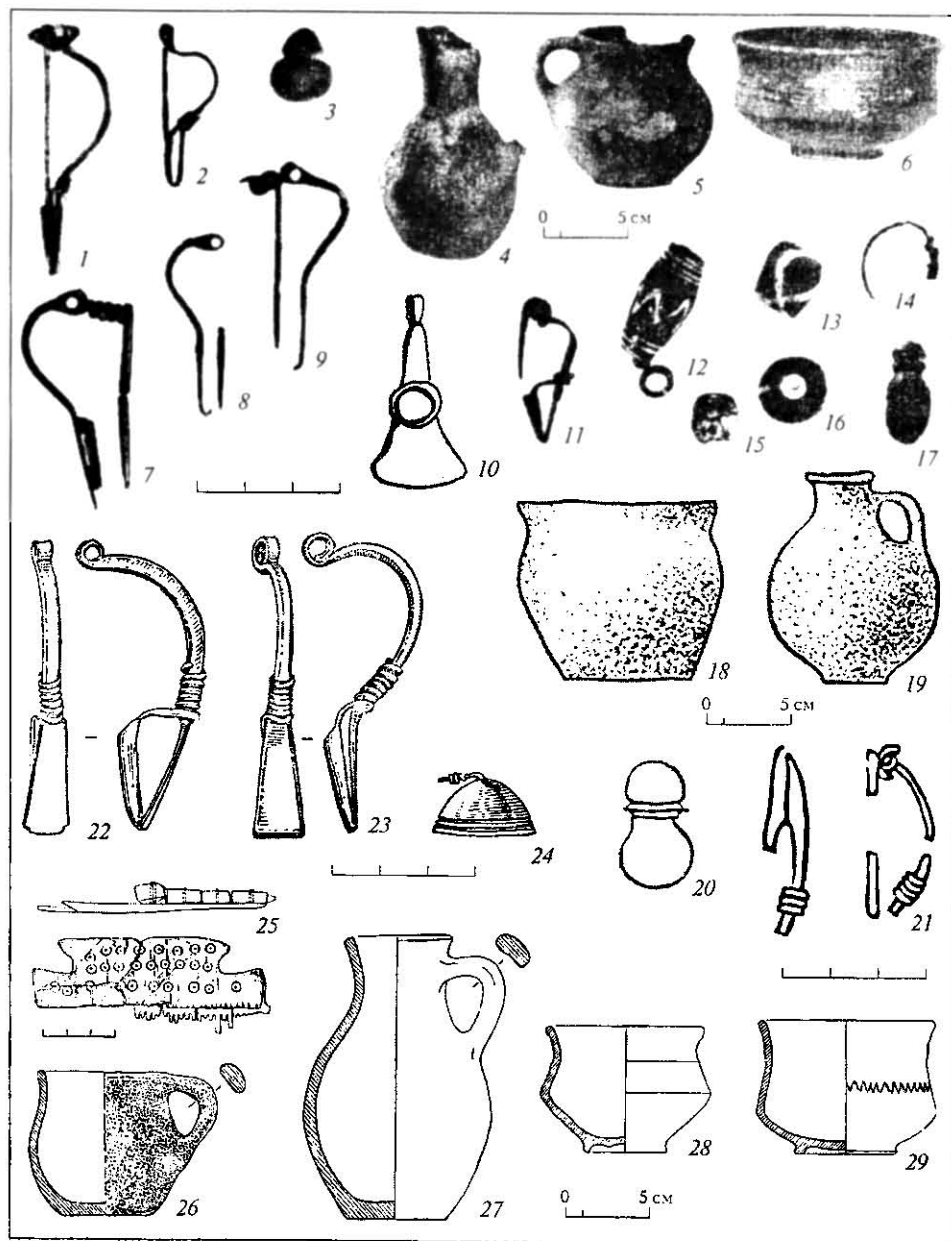

Рис. 3. Інвентар із плитових могил у Південно-Західному Криму. Радгосп «Севастопольський»: 1 — пох. 56, 2 — пох. 55, 3 — пох. 34, 4 — пох. 193, 5, 11, 17 — пох. 212, 6 — пох. 217, 7 — пох. 228, 8 — пох. 36, 9 — пох. 75, 10 — пох. 38; 18–21 — Бельбек I; Терновка II: 22 — пох. 4, 23 — пох. 6, 24 — пох. 14, 25 — пох. 1, 26 — пох. 2, 27 — пох. 10, 28 — пох. 7, 29 — пох. 5

чи²⁸. Серед сармато-аланських могил, відкритих у некрополі у м. Чонград в Угорщині, виділено групу поховань, здійснених у положенні сидячи навпочіпки. Ці поховання дали змогу М. Пардуцу висловити припущення щодо етнічної єдності частини населення Чонграда та Північного Кавказу²⁹. Поховання у положенні сидячи в сармато-аланських некрополях Північного Кавказу здійснювало місцеве населення, яке зберегло поховальні традиції від часів існування каякентсько-хорочоївської культури³⁰. Тому на особливу увагу заслуговують два поховання в могильнику Бельбек I, здійснені у положенні сидячи.

Отже, плитові могили в некрополях римського часу в Південно-Західному Криму залишені, на нашу думку, горцями Північного Кавказу, які були асимільовані сарматами та проникали до Північного Причорномор'я з різними сар-

мато-аланськими племенами. Цьому висновку не суперечать знахідки лучкових фібул північнокавказького типу, як правило, із заворотом спинки на голівці з могильника на території радгоспу «Севастопольський» (рис. 3, 11), Бельбек I (рис. 3, 21) та Терновка II (рис. 3, 22), які, наприклад, можна порівняти з екземплярами з поховання 6 (44) біля с. Брута (рис. 4, 10)³² та з інших пам'яток римського часу кавказького регіону. У зв'язку з цим певний інтерес становить також знахідка прогнутої підв'язної фібули з поховання 6 могильника Терновка II (рис. 3, 23), типологічно близької до виявленої на цій самій пам'ятці лучкової фібули (поховання 4). Причому на Північному Кавказі були наявні також поширені в черняхівській культурі прогнуті підв'язні фібули, наприклад на поселенні в межах річки Куми і Терек (рис. 4, 12)³³.

Одночасно наявність у плитових могилах Південно-Західного Криму, як і в інших похованнях, окремих речей черняхівської культури (сіроглиняні біконічні миски, кістяний гребінь, прогнуті підв'язні фібули) та інших знахідок північно-західного походження (умбони, підвіски), свідчить про те, що нащадки кавказьких горців разом з сармато-аланами входили до готського союзу племен і з його південної території потрапляли на півострів.

До речі, розглядаючи питання щодо входження сарматів до складу носіїв черняхівської культури, слід, на нашу думку, звернути увагу на поширені в могильниках тілопокладення у неглибоких ямах із західної орієнтацією похованих, що належали до одного з іранських антропологічних типів: середні розміри черепної коробки, мезокранія, середньовисоке та вузьке, на межі із середньошироким, обличчя, орбіти вузькі, середньовисокі, ніс середньовисокий вузький, добре профільоване в горизонтальній площині лице, виступання носа добре³⁴.

Такі поховання характерні для погребальних пам'яток сіраків³⁵ й, скоріш за все, належать до числа сарматських етнічних ознак. При цьому, безперечно, слід урахувувати розмаїття орієнтації померлих у похованнях різних сарматських племен Приуралля, Поволжя, Прикаспію, Передкавказзя, які активно проникали на територію України і в подальшому стали частиною носіїв черняхівської культури. Так, археологічними роботами, що проведені на території Середньої Наддністрянщини, досліджено значну кількість сарматських пам'яток перших століть нашої ери³⁶. Яскравим прикладом матеріального відображення процесу входження сарматів до складу черняхівської історико-культурної спільності є ґрунтове ямне поховання межі II—III ст. у с. Буряківка на Тернопільщині, в інвентарі якого (типово сарматського за формами речей) уже була кружална ребриста миска з темно-сірої глини³⁷.

Процес входження сарматських племен до носіїв черняхівської культури прослідковано дослідниками на пам'ятках так званих західних сарматів Дністро-Дунайського межиріччя, наприклад, за матеріалами межі II—III ст. великого могильника Бокани³⁸.

Розселення сарматських племен на території степового та лісостепового порубіжжя в басейні р. Дніпро в середині I тис. н. е. також зафіксовано дослідниками³⁹.

Ю.В. Кухаренко без достатньої аргументації висловив думку, що творцями черняхівської культури Наддніпрянщини були пізні скіфи⁴⁰. П.Н. Третьяков до основних творців черняхівської культури крім пізніх скіфів зараховував й гето-фракійців⁴¹. Вірогідно, саме під впливом поглядів деяких археологів склалася думка антрополога Т.С. Кондукторової про скіфський антропологічний тип носіїв черняхівської культури⁴². Щоправда, висновок дослідниці міг бути обумовлений і її переважним дослідженням антропологічних матеріалів із пам'яток степової території Південно-Східної Європи⁴³, у тому числі з контактної з пізніми скіфами зони⁴⁴. Саме у пізньоскіфському могильнику Миколаївка-Козацьке з незначною сарматською домішкою в деяких похованнях виявлено типово черняхівські речі (кістяні гребені, прогнуті підв'язні та маленькі двопластинчасті фібули, залізні відерцеподібні підвіски та ін.)⁴⁵.

Проте виділені в краніологічних серіях риси, властиві іранцям, могли належати не лише нащадкам скіфів, а й сарматам. Пізньоскіфські пам'ятки Нижньої Наддніпрянщини та Криму до середини III ст. н. е. протягом певного часу співіснували з черняхівською культурою. У досліджених пізньоскіфських некро-

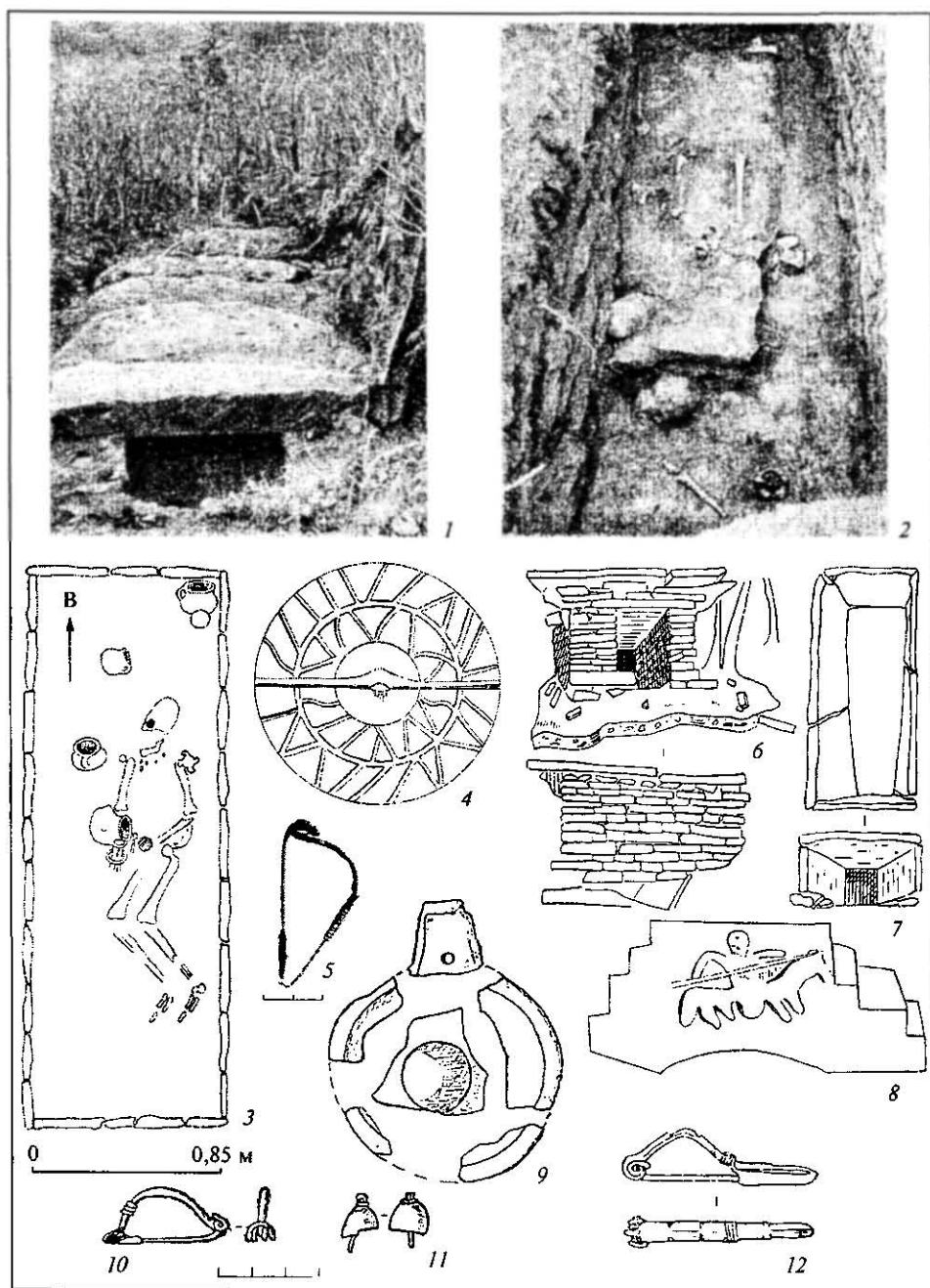

Рис. 4. Плитові могили та інвентар із могильників Північного Кавказу. Гіляч: 1 — пох. 29, 2 — пох. 26, 3, 4 — пох. 3; 5 — пох. 25 із могильника Тарки; 7 — Інджур-Гата; 9—11 — пох. 6 (44) біля с. Брута; 12 — поселення у межиріччі Куми та Тереку

полях (Золота балка, Неаполь Скіфський, Усть-Альма та багато інших)⁴⁶ домінують округлі в плані великі склепи-катакомби багаторазового використання, глибокі прості ґрунтові могили, які не мають нічого спільного з погребальними конструкціями черняхівської культури, у тому числі з її пам'ятками у Північному Причорномор'ї, із поширеними тут сармато-аланськими похованнями⁴⁷.

Узагалі питання стосовно входження сарматів до числа творців черняхівської культури, безумовно, заслуговує спеціального дослідження, тим більше що розселення сарматських племен у лісостеповій зоні України та Північної Молдови в перші віки нашої ери, процес їх осідання та змішання з осілими пле-

нами не викликають сумнівів⁴⁸. До речі, питання про входження сарматів до кола творців черняхівської культури на території на захід від Дністра вже розглядалось у спеціальній літературі⁴⁹.

Проникнення в Подоння, Наддністрянщину й далі на захід різних сарматських племен, що посилюлося ще в середньосарматський період, було відмічено давніми авторами: Страбоном (Strab. II, 5, 7; VII, 3, 17; XI, 2, 1), Плінієм Старшим (Plin. Nat. Hist., II, 246; IV, 80), Корнелієм Тацитом (Tacit. Ann., XII, 29; Hist., I, 2, 79; IV, 54; Germ., I, 46) та іншими, — і досліджено археологами на матеріалах поховальних пам'яток⁵⁰.

Брахікранність та широколицість, що характерна для похованих у пізньосарматських могильниках типу Бокани та сарматських пам'яток України⁵¹, які передували черняхівській культурі, простежені М.С. Великановою в черняхівських могильниках Прутьсько-Дністровського межиріччя. Причому черепи, практично, не відрізняються від краніологічних серій астраханських сарматів, що безсумнівно, свідчить про входження зазначених племен до складу носіїв черняхівської культури⁵².

Входження сармато-аланів до складу носіїв черняхівської культури, поліетнічного готського союзу, загони якого вторглися в пізньоримський час до Таврики, підтверджує, на нашу думку, викладений погляд про походження плитових могил Південно-Західного Криму.

¹ Могильников В.А. Погребальный обряд культур III в. до н. э. — III в. н. э. в западной части Балтийского региона // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н. э. — I тысячелетии н. э. — М., 1974. — С. 159—160; Могильников В.А. Сравнительный анализ погребального обряда племен черняховской культуры и населения Готланд // Могильники черняховской культуры. — М., 1979. — С. 150—162; Almgren O. Die klttere Eisenzeit Gothlands. — Stockholm, 1914. — S. 26—29, 45—48, textfigur 43—50, 83—86, 89, 90, 92, 95; Almgren O., Nerman B. Die klttere Eisenzeit Gothlands. — Stockholm, 1923. — S. 89—92, 122, 129, textfigur 156a—156d, 159a—159b, 160—164, 212, 221, 222.

² La nécropole romaine a Poetovio. Par Zorica Šubis // Union Internationale des sciences pré-et protohistoriques. Inventaria archaeologica. Corpus des ensembles archéologiques sous la direction de M. E. Marén. — Jugoslavija, 1972. — Fascicule 14 (Y 129 -- Y 138). — Y 137 (1).

³ Мастаная Е.Г. Грунтовые некрополи Боспорских городов // МИА. — 1959. — № 69. — С. 264—265; Хриановский В.А. Позднеантичные погребения на некрополе Илура-та // Научно-атеистические исследования в музеях. — Л., 1988. — С. 21—25.

⁴ Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1987. — С. 33. — Рис. 14, 2—4; Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса: Автореф. дис. ... д-ра истор. наук. — Киев, 1999.

⁵ Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). — Киев, 1990. — С. 108.

⁶ Гущина И.И. Население сарматского времени в долине реки Бельбек в Крыму (по материалам могильников) // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974. — С. 32—33, 48—50, 128. — Рис. 2, 1—4.

⁷ Печенкин Н.М. Раскопки в окрестностях г. Севастополя // ИТУАК. — 1905. — № 38. — С. 29—37; Висотська Т.М. Питання етнічного складу населення Південно-Західного Криму початку нашої ери // Археологія. — 1970. — № 23. — С. 95—97. — Рис. 5; Гущина И.И. Население сарматского времени... — С. 32, 46—48, 127, 128. — Рис. 1; 2, 5.

⁸ Гущина И.И. Население сарматского времени... — С. 33, 50—51.

⁹ Беляев С.А. Отчет о работе Херсонесского отряда ЛОИА АН СССР в 1972 году. — Науч. архив Ин-та археологии НАН Украины. — № 172/120. — С. 19—32.

¹⁰ Веймарн Є.В. Археологічні роботи в районі Інкермана // АП. — 1963. — 13. — С. 15—42.

¹¹ На могильниках пізніх (із II ст. н. е.) осілих сарматів курганні насипи поодинокі (див. Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., 1975. — С. 42).

¹² Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — 1978. — Вып. Г1-12. — С. 24—25. — Табл. 24, 1—10, 12—19.

¹³ Кропоткин В.В. Черняховская культура и Северное Причерноморье // Проблемы советской археологии. — М., 1978. — С. 151—152; Мастыкова А.В. О распространении янтарных грибовидных бус-подвесок позднеимского времени на юге Восточной Европы и в Закавказье // 100 лет черняховской культуре. — Киев, 1999. — С. 171—177.

- ¹⁴ Жиров Е.В. Об искусственной деформации головы // КСИИМК АН СССР. — 1940. — Вып. 8. — С. 85—87; Кузнецов В.А., Пудовин В.К. Аланы в Западной Европе в эпоху «великого переселения народов» // СА. — 1961. — № 2. — С. 90—91; Suliminski T. Sarmaci w Polsce // XII Rocznik Polskiego Towarzystwa na Obczyźnie. — London, 1961—1962. — S. 84. — Рис. 3; Рикман Э.А. Этническая история населения... — С. 48—49.
- ¹⁵ Смирнов К.Ф. Археологические исследования в районе дагестанского селения Тарки в 1948—1949 гг. // МИА. — 1951. — № 23. — С. 257.
- ¹⁶ Рикман Э.А. Этническая история населения... — С. 51.
- ¹⁷ Кістяні гребені належать до однієї з основних ознак черняхівської культури (див.: Никитина Г.Ф. Гребни черняховской культуры // СА. — 1961. — № 1. — С. 147—159), на території розповсюдження якої відкрито вже декілька центрів їх виготовлення (Магомедов Б.В. Велика Снітинка 2 — поселення гребінників III—IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України. — К., 1992. — С. 94—116).
- ¹⁸ Абрамова М.П. Сарматские погребения Дона и Украины II в. до н. э. — I в. н. э. // СА. — 1961. — № 1. — С. 102.
- ¹⁹ Смирнов К.Ф. Археологические исследования... — С. 257—272; Минаева Т.М. Археологические памятники на р. Гиляч в верховьях Кубани // МИА. — 1951. — № 23. — С. 277—301. — Рис. 5, 8, 10, 11, 15; Минаева Т.Н. К истории алан Верхнего Прикубанья по археологическим данным. — Ставрополь, 1971. — С. 58—63.
- ²⁰ Смирнов К.Ф. Археологические исследования... — С. 297.
- ²¹ Там же — С. 230—272. Риси сарматського поховального обряду та інвентарю в плитових могилах перемежувались з чисто гірськими кавказькими рисами. Наприклад, в Узун-Каї відкрито дзеркальце-підвіску із зображенням змії, що звернулася (див.: Минаева Т.Н. К истории алан Верхнего Прикубанья... — С. 60—63).
- ²² Кузнецов В.А. Аланские племена Северного Кавказа // МИА. — 1962. — № 106. — С. 102—103.
- ²³ Минаева Т.М. Археологические памятники на р. Гиляч... — С. 277—290.
- ²⁴ Виноградов В.Б. Раннесредневековый могильник у селения Харачой в горной Чечне // СА. — 1970. — № 2. — С. 244—251.
- ²⁵ Алиев Иггар, Алиев В.Г. О сармато-аланских памятниках на территории Нахичеванской АССР // СА. — 1976. — № 1. — С. 178—186.
- ²⁶ Алиев Иггар, Алиев В.Г. О сармато-аланских памятниках... — С. 186; Ковалевская В.Б. Кавказ и аланы: Века и народы. — М., 1984. — С. 85.
- ²⁷ Магомедов Б.В. Черняховская культура... — С. 31—33. — Рис. 14, 2, 3.
- ²⁸ Махно Є.В. Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань // АП. — Т. 3. — Ранні слов'яни і Київська Русь. Матеріали польових досліджень Інституту археології АН УРСР за 1947—1948 рр. — К., 1952. — С. 231—241; Кухаренко Ю.В. К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях // СА. — 1954. — № 19. — С. 118.
- ²⁹ Пудовин В.К. Датировка нижнего слоя могильника Суук-Су (550—650 гг.) // СА. — 1961. — № 1. — С. 181.
- ³⁰ Смирнов К.Ф. Археологические исследования... — С. 257.
- ³¹ Там же. — С. 261. — Рис. 17, 3.
- ³² Виноградов В.Б. Сарматы Северо-Восточного Кавказа // Тр. Чечено-Ингушского науч.-исслед. ин-та при Совете Министров ЧИАССР. — Грозный, 1963. — Т. 6. — С. 204. — Рис. 30.
- ³³ Виноградов В.Б. Указ. соч. — С. 216. — Рис. 43, 3.
- ³⁴ Рудич Т. К вопросу об ориентации погребенных на могильниках черняховской культуры (по материалам антропологии) // 100 лет черняховской культуре. — Киев, 1999. — С. 126—127.
- ³⁵ Виноградов В.Б. Указ. соч. — С. 105.
- ³⁶ Мелюкова А.И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре // КСИИМК. — 1953. — Вып. 51. — С. 65—67; Смішко М.Ю. Сарматські поховання біля с. Острівць Станіславської області // МДАПВ. — 1962. — Вип. 4. — С. 54—70; Винокур И.С., Вакуленко Л.В. Киселевский могильник I—II вв. н. э. // КСИИМК АН СССР. — 1967. — Вып. 112. — С. 126—131.
- ³⁷ Малєєв Ю.М., Піоро І.С. Сарматське поховання в с. Буряківка на Тернопільщині // Археологія. — 1973. — № 12. — С. 73—76.
- ³⁸ Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. // МИА. — 1960. — С. 86; Рикман Э.А. Этническая история... — С. 9—70.
- ³⁹ Рутківська Л.М. Кочовики та землероби на території степової України в середині I тисячоліття н. е. // Археологія. — 1969. — 22. — С. 149—150.
- ⁴⁰ Кухаренко Ю.В. Экономический строй и быт восточных славян в первой половине I тыс. н. э. // Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР. III—IX вв. — М., 1958. — С. 64, 82.
- ⁴¹ Третьяков П.Н. У истоков древнерусской народности. — М., 1970. — С. 48.
- ⁴² Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины (I тысячелетие до н. э. — середина I тысячелетия н. э.) — М., 1972.

⁴³ Кондукторова Т.С. Палеоантропологический материал из могильника полей погребальных урн Херсонской области (с. Гавриловка на Днепре) // Совет. антропология. — 1958. — 2, № 2. — С. 69—79.

⁴⁴ Кондукторова Т.С. Физический тип людей Нижнего Приднепровья на рубеже нашей эры (По материалам могильника Николаевка-Козацкое). — М., 1979.

⁴⁵ Ebert M. Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikolajewka» am Dnjepr, Gour. Cherson // Prehistorische Zeitschrift. — Berlin, 1913. — N 5. — Abb. 91, 96, 98, 100, 103, 105, 109.

⁴⁶ Вязьмитина М.И. Золотобалковский могильник. — Киев, 1972; Симонович Э.А. Население столицы позднескифского царства. — Киев, 1983; Высотская Т.Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — Киев, 1972. — С. 69—159.

⁴⁷ См.: Магомедов Б.В. Черняховская культура... — С. 29—44.

⁴⁸ Рикман Э.А. Этническая история... — С. 39—70.

⁴⁹ Там же. — С. 317—323.

⁵⁰ Абрамова М.П. Сарматские погребения Дона и Украины II в. н. э // СА. — 1961. — № 1. — С. 91—110.

⁵¹ Рикман Э.А. Этническая история... — С. 48.

⁵² Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975. — С. 80—90.

Одержано 12.02.2001

И.С. Пиоро

ЭТНИЧЕСКАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ ПОГРЕБЕННЫХ В ПЛИТОВЫХ МОГИЛАХ РИМСКОГО ВРЕМЕНИ В ЮГО-ЗАПАДНОМ КРЫМУ В СВЯЗИ С ПРОНИКНОВЕНИЕМ САРМАТОВ НА ТЕРРИТОРИЮ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЫ

Погребения, совершенные по обряду труположения, при совершении которых использовались каменные плиты, среди прочих разнообразных захоронений находятся в некрополях позднеримского времени Юго-Западного Крыма (в кургане около Братского кладбища, на территории совхоза «Севастопольский», в могильниках Бельбек I, Бельбек II, Трновка II, Инкерманский).

Во всех плитовых могилах зафиксированы основные черты сарматского обряда. В погребальном инвентаре распространены вещи, характерные как для сарматских памятников, так и для северо-западных территорий.

Наличие в некрополях римского времени в различных регионах Юго-Восточной Европы аналогичных плитовых захоронений с подобным погребальным обрядом и инвентарем позволяет предположить миграцию в Северное Причерноморье осарматченных аборигенов Северного Кавказа вместе с другими сармато-аланскими племенами. Обитание сарматов на территории Украины в первые века нашей эры подтверждает их вхождение в состав носителей черняховской культуры.

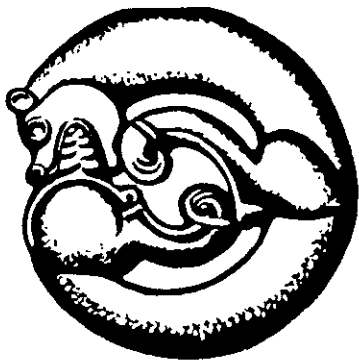
I.S. Pioro

ETHNICAL BELONGING OF THE DECEASED IN THE SLAB GRAVES OF THE ROMAN TIME IN THE SOUTH-WESTERN CRIMEA, IN CONNECTION WITH THE SARMATIAN INVASION ON THE TERRITORY OF THE MODERN UKRAINE

Inhumation burials with the stone slabs are situated in the necropolises of the Late Roman period in the South-Western Crimea (in the barrow near the Bratskoe cemetery on the territory of the State farm «Sevastopolsky», in the necropolises Belbek –I, Belbek-II, Temovka-II, Inkerman).

In all the slab burials the basic features of the Sarmatian ritual (inhumations, stretched on the back, sometimes with the legs crossed in shanks, wrists on the pelvis, deformation of skulls, coal-ashes additions, eggshell in the burials and so on) are fixed. Among the funeral objects the things, peculiar to the Sarmatian relics (moulded pottery, bells...) as well as to the North—Western territories (Cherniakhov wheel-made biconoidal shaped vessels, incaved garter-fibulas, bone-made comb, bronze axe-like and amber mushroom-like pendants) are met.

The presence of such slab burials with the same burial rite and accessories in the necropolises of the Roman time in the different regions of South-Eastern Europe gives the grounds to the suggestion about the penetration of the North Caucasian aborigines, who bore the Sarmatian influences, together with the other Sarmato-Alanian tribes into the Northern Black Sea area. The Sarmatian presence on the territory of Ukraine in the first centuries AD confirms their presence in the composition of the bearers of Chernyakhovskaya culture.

О.С. Ситник, К. Цирек

ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА ГАЛИЧ І (попередні результати досліджень)

Публікація містить інформацію про археологічні дослідження однієї з цікавих і перспективних пам'яток пізнього палеоліту Верхнього Подністров'я — стоянки Галич І. Подано узагальнений аналіз крем'яного матеріалу, зроблено припущення про належність пам'ятки до східнограветтської подністрівської традиції.

Стоянку відкрито у 1980-х роках під час земляних робіт у кар'єрі місцевої цегельні. У 1988 р. у галицькій газеті археолог М. Бандрівський публікує замітку про руйнування найдавнішої пам'ятки Галича¹ (Івано-Франківська обл.). Перші розвідкові розкопки здійснено одним із авторів лише у 1997 р.² У 2000 р. вони були продовжені спільною Українсько-Польською експедицією під керівництвом Олександра Ситника (Археологічний музей Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) та Кшиштофа Цирека (Інститут археології та етнології Торунського університету ім. М. Коперніка, Польща).

Наукове значення стоянки у м. Галич посилюється тим, що вона знаходиться на одній із найважливіших геологічних пам'яток Верхнього Придністров'я — реперному профілі відкладів середньо- і верхньоплейстоценової систем. Це висока V тераса правого берега Дністра, що складається з понад 50 метрових верств лесових порід, розділених комплексами викопних ґрунтів.

Стоянка розташована в південних околицях м. Галич, у верхній частині мисоподібного плато — найвищій точці навколишньої місцевості. Нині тут розміщується кар'єр Галицького цегельного заводу (рис. 1).

Геологічні дослідження здійснювали Андрій Богущкий та Петро Волошин, геоморфологічні — Андрій Яцишин, малакологічні — Роман Дмитрук (Львівський національний університет ім. І. Франка), датування за ТЛ-методом — Володимир Шелкопляс (Інститут геологічних наук НАН України). На пам'ятці проводили польові роботи і польські колеги: геологи Тереза Мадейська (Інститут геологічних наук ПАН, Варшава), Марія Ланчонт та Юзеф Войтанович (університет ім. М. Кюрі-Скловської, Люблін), палеонтологи Адам Надаховські, Гжегож Ліпецькі, Петро Войтала (Інститут систематики та еволюції тварин ПАН, Краків). Їх результати дослідження уже частково опубліковані³, частково знаходяться в процесі вивчення⁴.

Геологічна та геоморфологічна характеристика околиць стоянки. У геоструктурному відношенні досліджувана територія належить до Східноєвропейської платформи, фактично, до її поміжової смуги з Передкарпатським крайовим прогином — частини Карпатської складчастої зони. Це дуже мобільна територія, інтенсивно розчленована руслами Дністра та його численних ліво- і правобережних приток. Долини терасовані, подекуди мають вигляд улоговин. Виділяється Галицька улоговина шириною до 10 км, з абсолютними позначками поверхні +200—250 м. Уступ Придністровського Поділля (Опілля) над Галицькою улоговиною чіткий; досягає висоти 50—70 м, іноді більше.

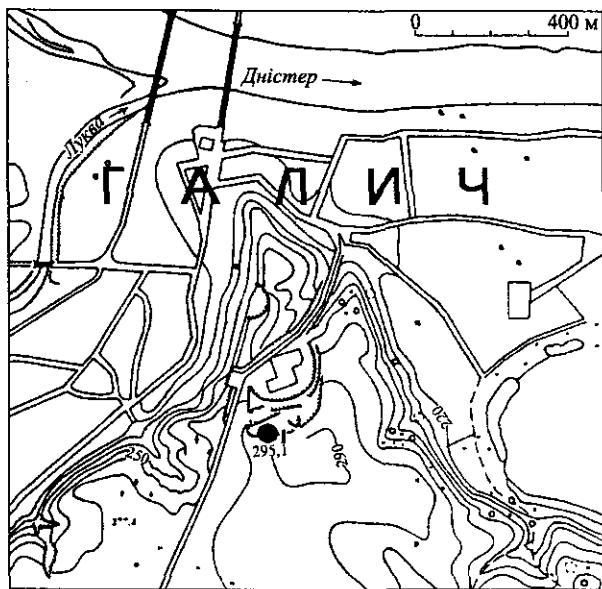

Рис. 1. Карта-схема розташування пізньопалеолітичної пам'ятки Галич I (1)

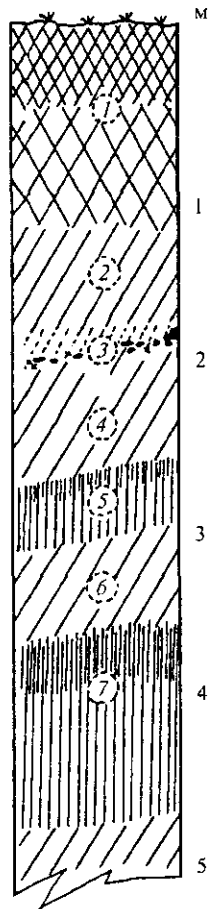

Рис. 2. Стратиграфічна колонка верхньоплейстоценових відкладів на стоянці. Цифри в кружечках відповідають послідовності опису нашарувань у тексті

За даними К.І. Геренчука⁵, висота IV надзаплавної тераси 30—40 м, III — 10—15 м (вона займає найширші площі Галицької улоговини); II — 8—10 м. Алювій терас — це головним чином валунно-гравійно-галечниковий матеріал товщиною до 10 м, іноді більше. Він відповідає русловим фаціям алювію, який перекритий переважно субаеральними еолово-делювіальними лесами — дуже характерними поверхневими відкладами Придністровського Поділля і Покуття.

На основі навіть загального огляду природних умов регіону можна однозначно стверджувати, що вони були досить сприятливими для розселення і міграцій давніх людей. Тут є численні терасовані річкові долини, зручні миси, велика кількість високоякісного туронського кременю та ін. Є всі підстави вважати, що в глибокій долині Дністра в плейстоцені був і дещо м'якший клімат. Тут, принаймні, значно менше, ніж на Волині і Північному Поділлі, відкладів, порушених криогенними процесами. Зауважимо, що це був дуже зручний шлях до Карпат і назад.

Отже, ділянка Старого Світу є достатньо перспективною щодо проведення комплексного вивчення поселенських структур та природного оточення палеолітичного населення. Одна з перших таких спроб — археологічні розкопки стоянки Галич I.

Стратиграфія відкладів. Опис проведено геологом Андрієм Богуцьким на місці розкопу⁶ (рис. 2).

1. 0,0—1,2 м. Сучасний ґрунт, антропогенно порушений.

0—0,4 м — гумусний горизонт, складений супісками темно-сірими, безструктурними.

0,4—1,2 м — горизонт В лесового типу. Морфологічно виділено дві частини. У верхній половині (0,4—0,8 м) супіски призматичні, червонуватого кольору, з білою підзолистою присипкою, у нижній — сулинки некарбонатні, темно-жовті.

2. 1,2—1,7 м. Надрівненський лес, карбонатний однорідний, із псевдо-міцелієм, окремими плямами оглеєння та озалізнєння.

3. 1,7—1,9 м. *Культурний горизонт палеолітичної стоянки*. Лес «рівненського рівня», загалом аналогічний вищеописаному, але вміщує артефакти (крем'яні, кістки тварин, залишки вогнищ). Відклади дещо темніші, інтенсивніше перероблені червоточинами.

4. 1,9—2,5 м. Підрівненський лес, пальового кольору, у нижній частині з блакитним відтінком, опіщаний, карбонатний, досить однорідний.

5. 2,5—3,0 м. Дубнівський ґрунт. Суглинки червонувато-коричневі, макропористі, із вторинними карбонатами, плямами оглеєння.

6. 3,0—3,4 м. Піддубнівський лес — супіщаний, макропористий, однорідний.

7. 3,4—4,8 м. Горохівський викопний ґрунтовий комплекс.

Отже, культурний шар (інтенсивністю 10—20 см) палеолітичної пам'ятки пов'язаний із відкладами «рівненського рівня» (за А. Богучьким) ⁷, що відповідає періоду незначного потепління другої половини пізнього плейстоцену (аналог Ляска). У подібній геологічній ситуації залягає культурний горизонт стоянки Межигір'я I, яка знаходиться на правому березі Дністра — 7—8 км на схід від поселення Галич I ⁸.

Планіграфія. Культурні рештки на дослідженій ділянці (75 м²) мали вигляд двох інтенсивних скупчень фауністичних решток, поміж якими зафіксовано залишки від 4—5 розмітих невеликих вогнищ. Кістковища не мали ніяких ознак анатомічного викладу; це переважно одношарове звалище різних фрагментів і цілих кісток мамонта (рис. 3). Залишки вогнищ не мали різко окреслених контурів заповнення. Одне з таких вуглистих утворень простежено під і над великою лопаткою мамонта (кв. 5В), що може свідчити про довготривале існування поселення.

Крем'яні вироби на розкопаній поверхні траплялися спорадично, поодинокі, але в одному зі скупчень лежало 27 кременів (серед них 2 залишкові нуклеуси, пластини й мікропластини, відщепи та уламки). Більшість із цих предметів — технічні відходи розщеплення ядрищ на місці поселення. Досить значна площа була повністю «чистою», без жодних культурних решток (рис. 3). У попередньому плані можна вважати, що розкопана ділянка була периферійною частиною стійбища, куди зваливали кухонні рештки — обглодані та розбиті кістки основної промислової тварини (мамонта). Сюди ж випадково потрапили продукти місцевого розщеплення сировини, поодинокі знаряддя праці.

Фауна. За час досліджень на розкритій площі виявлено 780 фрагментів та окремих цілих кісток викопних тварин. За попереднім визначенням П. Войтала (Краків), ці рештки належали мінімум п'яти особинам молодих мамонтів. Траплялися також окремі кістки первісного коня (зуби) та північного оленя.

За нашими підрахунками, у «мамонтовій колекції» є трубчасті кістки (великі фрагменти — 19, малі — 12, невизначені — 25 екз.), лопатки (великі фрагменти — 6, малі — 25), ребра (великі фрагменти — 51, малі — 82, дуже дрібні — 64), епіфізи (цілі — 12, фрагменти — 199), фаланги (цілі — 11, фрагменти — 10), зуби (цілі — 3, фрагменти — 28), ключиці (цілі — 2, фрагменти — 2 екз.), одна нижня щелепа і один бивень (середня частина), а також 267 невизначених фрагментів кісток.

Крем'яний комплекс. На розкопаній ділянці знайдено порівняно дуже мало крем'яних решток. Разом із підйомними матеріалами загальну колекцію складають 236 кам'яних предметів. У розкопі зафіксовано 150 екз.

Нуклеусоподібні вироби (13 екз. — 5,5 %) поділяють на пренуклеус, нуклеуси (8 екз.) і нуклеусоподібні уламки (4 екз.). Знаряддя праці (26 екз. — 11 %) досить невиразні. Лише окремі типи скребачок чи різців мають типологічно завершену форму.

Крім того, в колекції є 82 пластинки та їх фрагменти, 52 різноманітні відщепи, 33 природні уламки, 30 дрібних скалок-лусок, один крем'яний відбійник.

Більшість нуклеусів — типові призматичні клиноподібні одноплощинкові форми (рис. 4). Три нуклеуси можна інтерпретувати як торцеві для знять

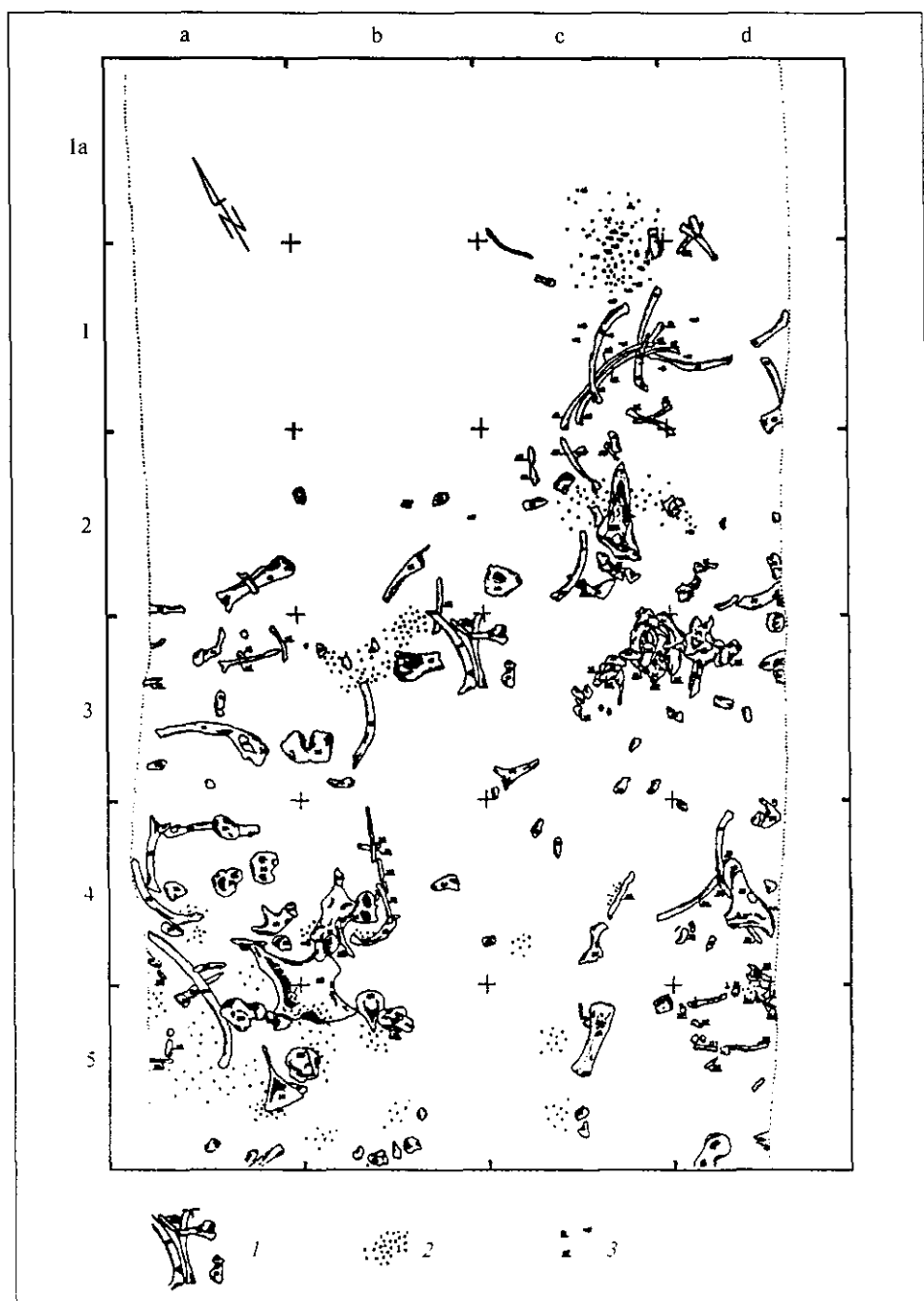

Рис. 3. План розміщення культурних решток у західній ділянці розкопу 2000 р.: 1 — кістки викопних тварин; 2 — вуглики і зола від вогнищ; 3 — крем'яні вироби

мікропластинок. Цікавий торцевий нуклеус на плоскому уламку сировини (рис. 5.1). Вузькі робочі ділянки знаходяться під гострим кутом один до другого, нагадуючи масивний серединний різець. Одна із поздовжніх робочих стрічок підправлена дрібними поперечними фасетками у вигляді робочого краю скребла. Таким чином сформовано однобічне ребро (яке практично не було реалізовано у пластину).

У загальних рисах нуклеуси демонструють досить розвинену призматичну індустрію пізнього палеоліту на межі переходу до суцільної мікролітизації. Майже половина ядрищ націлена на продукування мікропластинок з торцевих

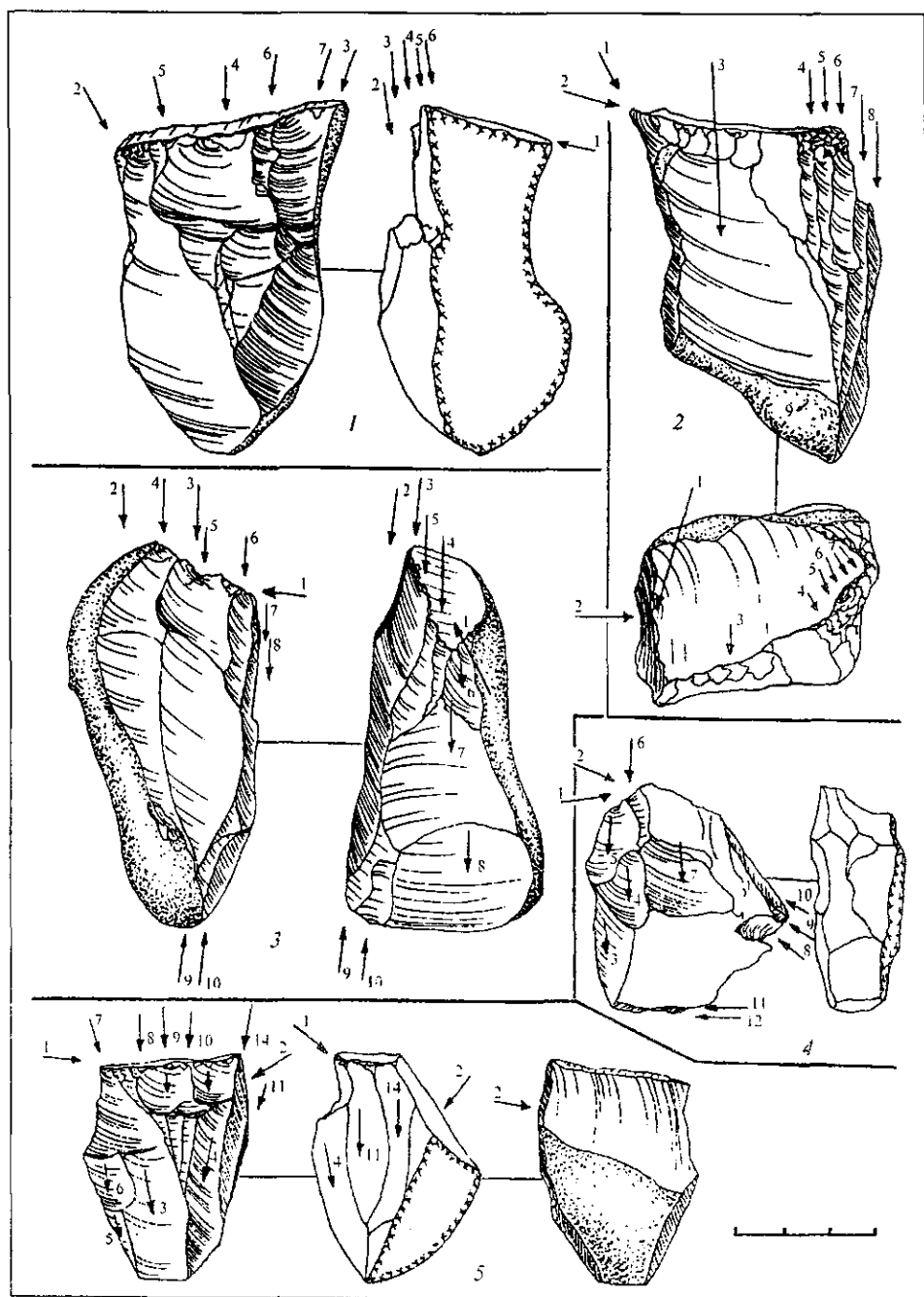

Рис. 4. Галч І. Нуклеуси

ділянок (рис. 4, 2, 3). Останні створювали спеціальною технікою бокового підтісування або ж підбирали плоскі шматки сировини, що мали природне бокове обмеження поздовжніх країв. Ударні площадки майже всіх нуклеусів мають виразні сліди «перебору» і горизонтального вирівнювання країв ударних площадок⁹. У двох випадках зафіксовано сліди пришліфування.

Викладене підтверджується морфологічними особливостями сколів — пластин та відщепів. Із загальної кількості пластинчастих сколів 82 (34,7 % загальної колекції) близько 12 % можна зарахувати до типу мікропластинок (ширина їх менше 1,2 см). Більшість пластинок збереглися у фрагментованому вигляді; іноді простежуються сліди навмисної поперечної фрагментації. Майже половина цих

сколів має на спинках різні ділянки конкреційної кірки, що безперечно свідчить про «місцеве» розщеплення високоякісної тулонської сировини. Ударні площадки їх переважно мініатюрні; майже всі базальні частини — «із перебором».

Відщепи (22 %) — типовий продукт відходів виробництва. Усі вони дрібні, гострокутні, різні за формою і масивністю. Серед них також більшу частину складають сколи підправлення та оформлення площадок нуклеусів (із різними ділянками кіркового покриття).

Знаряддя праці, як уже зазначалося, несерійні. Найбільша кількість різців — кутові (2), кутові подвійні (1), серединні (2), бокові (2), бокові з ретушню (1). Усі вони виготовлені на пластинах, як і переважна більшість різців на молододовських пізньопалеолітичних стоянках¹⁰ (рис. 5, 4—6). Один різець — подвійний боковий поздовжньо-паралельний. Він сформований на поздовжньо-крайовій пластині (термінальна частина) способом спеціальної фрагментації і підправлення торця розколу (рис. 6, 1). Інший різець кутовий, термінально-двофасетковий. Два зразки можна зарахувати до серединних (рис. 5, 6). Показово, що в такому невеличкому комплексі трапились дві пластинки — різцеві сколи від знарядь. Один скол належав подвійному полюсному різцю багатофасеткового типу (рис. 6, 2), інший — це круторетушована ребриста пластинка (рис. 5, 7).

Знайдено кілька скребачок: одна — майже кругова; друга — кінцева на пластині; ще одна — високого типу мікроскребачка. У колекції є також скребельце на видовженій пластині, три пластинки з обламаним кінцем і ретушованим торцем, пластинка із зубчастою ретушню, дві пластини з виїмками і шість пластин із мікроретушню.

Цікава півкругла скребачка досить пізнього типу (рис. 5, 2). Її виготовлено на фрагменті двосхилої пластини високою форми. Три бокові сторони оброблено круговою крутою і напівкрутою ретушню. Кінцеву скребачку сформовано також на двосхилій пластині, і належить вона до типу випуклих із розширеним робочим краєм (рис. 5, 3).

Серед предметів з виразною вторинною обробкою виділяється ніж-скребельце (?) поздовжньо-випуклого характеру на радіально-крайовій, вигнутій у профіль пластині (рис. 6, 6). Ретуш регулярна, але різнофасеткова, напівкрута.

Інструментарій, як видно, різноманітний і різноплановий, хоч загалом провідними є лише різці та скребачки, що трапляються на пізньопалеолітичних поселеннях у досить широкому часовому діапазоні. Відсутні типові пластинки з притупленим краєм, граветтські вістря. Лише одна пластинка з притупленою спинкою і кругова скребачка високої форми можуть частково свідчити про епіграветтські культурні впливи.

Аналоги. Культурна позиція. Останніми роками отримало «друге дихання» питання «подністровського граветту»¹¹, яке входить складовою частиною в проблему «східного граветту»¹². І. Борзіак та Л. Кулаковська пропонують такі культуровизначальні ознаки граветту кам'яних індустрій пізньопалеолітичних пам'яток у долині Дністра: «це переважно кінцеві скребки на видовжених пластинах... бокові різці, прості серединні різці... ординарні та двокінцеві вістря на великих пластинах і як головний компонент різноманітні пластини і пластиночки з притупленим краєм чи краями (вістря граветт і мікрограветт, голчасті вістря, «пилочки»). Зрідка трапляються кременеві проколки і знаряддя, оброблені пласкою підтескою, крупні рубаючі знаряддя... На всіх граветтських пам'ятках переважають різці, серед них — бокові, у ранніх пам'ятках за ними слідують скребки на пластинах, у пізніших — різноманітні пластинки з притупленим краєм»¹³. Усі ці риси інвентарю, що визначені для басейну середнього Дністра, характерні і для пам'яток Галицького Подністров'я, зокрема для відомої стоянки Межигірці I¹⁴. Л. Кулаковська зазначає, що у цьому комплексі серед знарядь переважають різці, хоч значну роль відіграють і скребачки, найчастіше кінцеві; трапляються подвійні скребачки і скребачки-різці. Виразну серію репрезентують пластинки з притупленим краєм, пилочки, граветтські вістря та їх фрагменти¹⁵. Услід за Г.В. Григор'євою та М.М. Клапчуком¹⁶, Л.В. Кулаковська також вбачає подібність індустрії Межигірців I до матеріалів сьомого шару Молодого V.

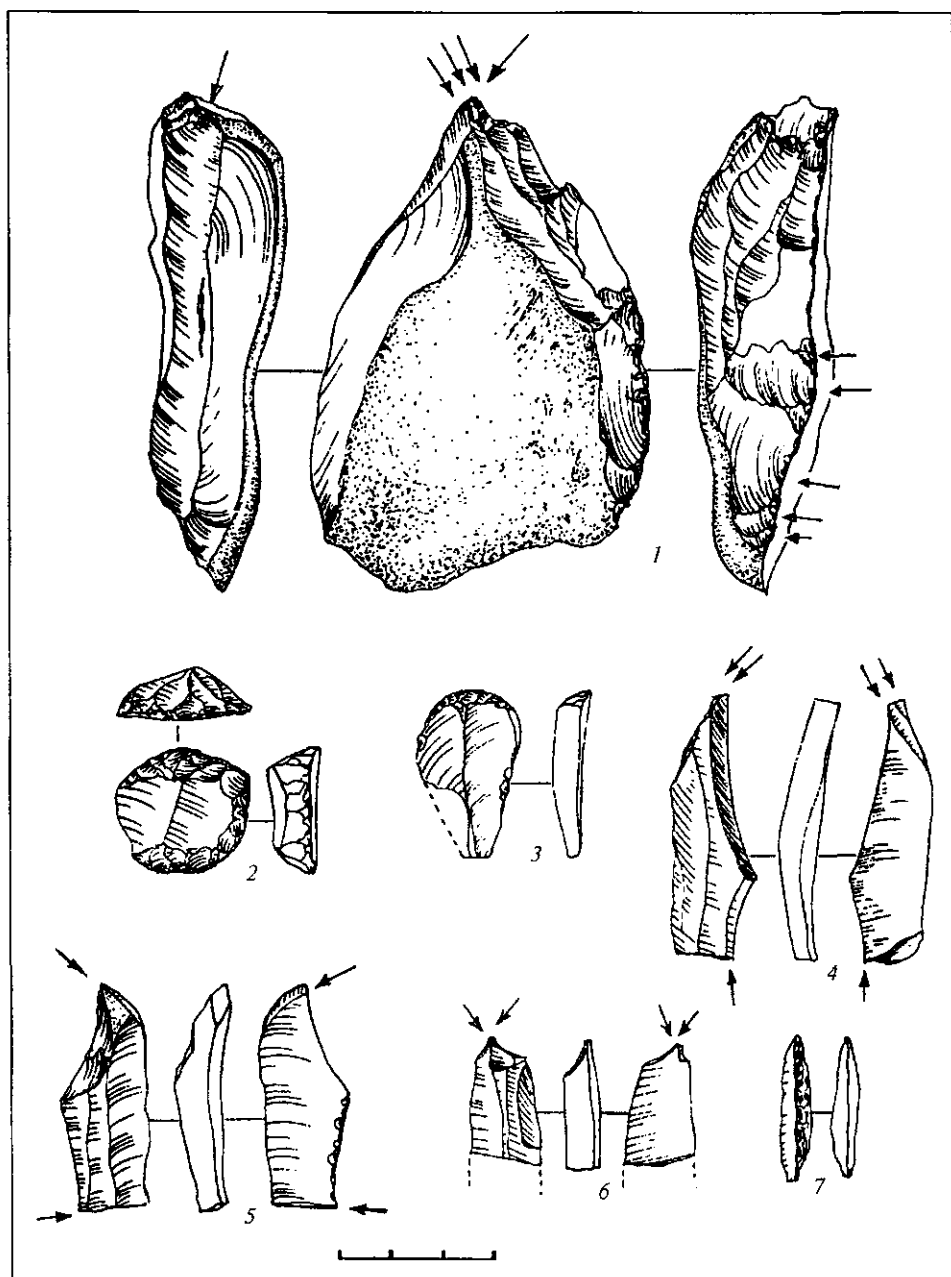

Рис. 5. Галич I: 1 — нуклеус; 2—7 — знаряддя праці

Уже зазначалося, що культурні горизонти Галича I та Межигірців I залягають на одному й тому самому геологічному рівні — у стратиграфічній позиції відкладів рівненського горизонту (потепління Ляска). Для Межигірців I існують радіовуглецеві дати — Ki-5605 = 17 650 (270) і Ki-5606 = 17 200 (250). Останнім часом з'явилась ще одна дата, що значно розходиться з двома попередніми, — OxA — 7429 = 20 360 (200)¹⁷. Однак навіть у такому «задавньому варіанті» між сьомим шаром Молодового V і Межигірцями I існує хронологічна лакуна у 2—3 тисячоліття. Можливо, «ми маємо справу з розширенням молодовського феномену як у просторі, так і в часі»¹⁸. Різку невідповідність, однак, виявлено в складі фауністичного комплексу: у Межигірцях I переважає північний олень (хоч значну долю складає і мамонт), у Галичі I майже на 90 % — мамонт. Згадаймо, що «головними об'єктами полювання для гравет-

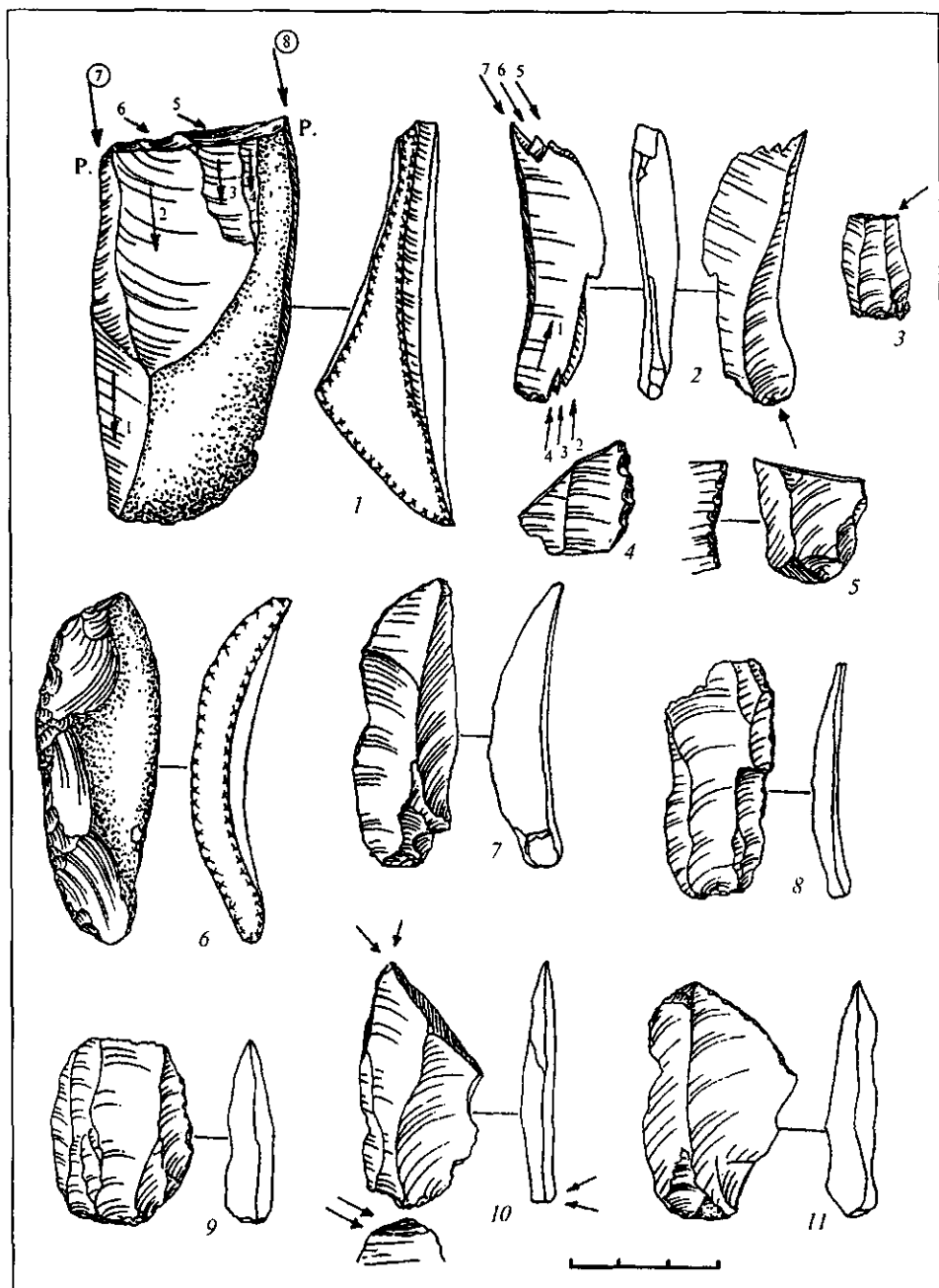

Рис. 6. Галич I. Знаряддя праці та заготовки

тського населення Подністров'я були здебільшого північний олень, кінь, бізон, зрідка мамонт»¹⁹.

Невелика поки що кількість крем'яних артефактів із Галича I і відсутність яскравої серії культуровизначальних елементів (вістря граветт, проколки тощо) не дають змоги однозначно визначити культурну приналежність пам'ятки. Між тим автори не мають сумніву, що досліджувана стоянка входить до кола граветської культури Подністров'я — очевидно, п'ятої стадії розвитку граветту долини Дністра²⁰ (хронологічно це такі пам'ятки, як Кормань IV — пізньопалеолітичні шари 5—1, Молодове V — шари 6—2, Косоуши — шари 21—1). За іншою термінологією, стоянка належить до епіграветської традиції другої половини пізнього палеоліту Подністров'я²¹.

¹ Бандрівський М. Найдавніша пам'ятка Галича // Комсомол. прапор (Івано-Франківськ). — 1988. — 18 лист.

² Ситник О.С. Галич та його околиці в стародавню кам'яну добу // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України. — Івано-Франківськ; Галич, 1998. — С. 8—12; Sytnik A., Bogucki A., Lanchont M., Madeyska T. Stanowisko górnopalcologiczne Halicz I // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. — Rzeszów, 1999. — T. 20. — S. 15—21.

³ Bogutskij A., Lanchont M., Wojtanowicz J. Dolnopleistocenijskie gleby kopalne w pokrywie lessowej Halickiego Podkarpacia // III Sevnarium lessowe «Geneza i wiek pokrywowych utworów pylastych południowo-zachodniej Polski. — Wrocław; Bożków: Uniwersytet Wrocławski, 1999. — S. 5—7; Bogutskij A., Lanchont M., Racinowski R. Conditions and course of sedimentation of the Middle and Upper Pleistocene loesses in the Halic profile (NW Ukraine) // Studia Quaternaria. — 2000. — 17. — S. 3—17.

⁴ Археологічні розкопки проведено за фінансового сприяння геологічного гранта КВН 6 РО4Е 031 15 (керівник проекту проф. Марія Ланчонт, Люблінський університет ім. М. Кюрі-Скловської, Польща).

⁵ Геренчук К.І. Геоморфологія // Природа Івано-Франківської області. — Львів: Вища шк., 1973. — С. 39—50.

⁶ Bogutskij A., Lanchont M., Racinowski R. Conditions and course of sedimentation... — S. 10.

⁷ Богуцький А.Б. Антропогенные покровные отложения Волино-Подоллии // Антропогенные отложения Украины. — Киев: Наук. думка, 1986. — С. 121—132.

⁸ Григорьева Г.В., Кланчук М.Н. Позднепалеолитическая стоянка Межигорцы I в Ивано-Франковской области // КСИА. — 1981. — Вып. 165. — С. 58—63; Kulakovska L. et Otte M. Mezigirzi // Préhistoire Européenne. — Liege, 1999. — Vol. 13. — P. 149—166.

⁹ Гиря Е.Ю., Нехорошев П.Е. Некоторые технологические критерии археологической периодизации каменных индустрий // Российская археология. — 1993. — № 4. — С. 5—24.

¹⁰ Черныш А.П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда. — М.: Наука, 1987. — С. 7—93.

¹¹ Borziac I. Paleoliticul si mezoliticul in spatiul dintre Nistru si Prut // Thraco-Dacico. — Bucuresti, 1994. — Vol. 15, N 1—2. — P. 19—41; Otte V., Noiret P., Chirica V., Borziac I. Rythme evolutiv du Gravettien Oriental // The Upper Palaeolithic. XIII Inter. Congr. of Prehistoric and Protohistoric Sciences. — Forli, 1996. — P. 213—226; Борзіяк І.О., Кулаковська Л.В. Гравет Подністров'я. Загальний огляд // Археологія. — 1998. — № 4. — С. 55—64.

¹² Восточный гравет. — М., 1997.

¹³ Борзіяк І.О., Кулаковська Л.В. Гравет Подністров'я ... — С. 56.

¹⁴ Ситник О.С., Богуцький А.Б., Кулаковська Л.В. Стратифіковані пам'ятки палеоліту в околицях Галича // Археологія — 1996. — № 3. — С. 86—97; Kulakovska L. et Otte Marsel Mezigirzi... — P. 149—166.

¹⁵ Ситник О.С., Богуцький А.Б., Кулаковська Л.В. Стратифіковані пам'ятки... — С. 95.

¹⁶ Григорьева Г.В., Кланчук М.Н. Позднепалеолитическая стоянка Межигорцы I... — С. 58—63.

¹⁷ Kulakovska Larisa et Otte Marsel Mezigirzi... — S. 150.

¹⁸ Ситник О.С., Богуцький А.Б., Кулаковська Л.В. Стратифіковані пам'ятки... — С. 96.

¹⁹ Борзіяк І.О., Кулаковська Л.В. Гравет Подністров'я ... — С. 56.

¹⁹ Там же. — С. 60.

²⁰ Djindjian F., Kozłowski J., Otte M. La paleolithic superieur en Europe. — Paris, 1999.

Одержано 28.04.2001

А.С. Ситник, К. Цырек

ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКАЯ СТОЯНКА ГАЛИЧ I (предварительные результаты исследований)

В 2000 г. начаты археологические раскопки позднепалеолитической стоянки Галич I (правый берег Днестра), которые проводятся совместной Украинско-Польской экспедицией. Культурный слой залегает в верхней части ллейстоценовых лессов («ровенский горизонт» — аналог Ляска). Исследовано 75 м² площади, на которой зафиксировано два интенсивных скопления костей мамонта (более 90 % всех фаунистических остатков). Кремневых изделий мало — 236 экз. Имеются призматические пирамидальные, торцевые нуклеусы, орудия труда (резцы, скребки). В предварительном плане эти материалы сравниваются с инвентарем Межигорцев I и относятся к «днестровской традиции» восточного граветта (эпиграветта).

THE UPPER PALEOLITHIC SITE HALYCH-I
(preliminary results of the researches)

In 2000 the joint Ukraino-Polish expedition started the archaeological excavations of the Late Paleolithic site Halych-I (the right bank of the Dniester river). The cultural layer is localized in the upper part of Pleistocene loesses («Rivne horizon» analogical to Lasco). On the explored area of 75 m², two intensive accumulations of mammoth bones (more than 90 % of all the faunal remains) were fixed. The layer is very poor. The total number of flint articles is 236.

The collection consists of prismatic and pyramidal cores, cores for bladelets, and tools (burins, scrapers). In the preliminary plan, these materials are chronologically close to the accessory of the Upper Paleolithic horizon of Mezhygortsy-I (the left Dniester bank) and belong to the «Dniester tradition» of the Eastern Gravette (Epi-Gravette).

В.І. Ткаченко

ПРО ДЕЯКІ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ КЛЮСИ

На основі попереднього аналізу пізньопалеолітичного матеріалу Ключів зроблено спробу культурно-історичної реконструкції носіїв прадавніх традицій, що вписуються в коло конкретної пізньопалеолітичної культурно-історичної спільноти -- радомишльсько-пушкарівської.

У межах Українського Полісся відомо декілька особливо яскравих пізньопалеолітичних пам'яток, досліджених у різні роки ХХ ст. Федором Вовком, Михайлом Рудинським, Павлом Борисковським, Іваном Підоплічком, Дмитром Телегіним та іншими визнаними фахівцями з проблем кам'яного віку. Окремі з них вивчав упродовж багатьох років і визначний український археолог Іван Гаврилович Шовкопляс (Мізин, Радомишль, Фастів, Ключи, Добранічівка тощо), 80-річний ювілей якого ми відзначили у квітневі дні першого року нового тисячоліття.

Отже, розглянемо деякі пізньопалеолітичні матеріали з погляду їх культурно-історичної інтерпретації, зокрема численну крем'яну колекцію Ключів¹. Стоянка-майстерня відома ще з 1964 р. і розташована на лівому 8—10-метровому краю стародавньої балки². Культурні рештки пам'ятки залягали у верхах потужного шару щільної темно-брунатної глини, перекритої здебільшого шаром світлого та жовтого стерильного піску, а також сірим (місцевим підзолистим) ґрунтом, характерним для районів Полісся. На окремих ділянках, особливо ближче до краю балки, піски, що перекривають глину, і верхня частина самої глини розмиті. Культурний шар — крем'яні артефакти, дрібні уламки кісток тварин, кісткове вугілля та вохра — розташований як у верхах ґрунту, так і на сучасній поверхні³. Вище по схилу глибина залягання знахідок поступово збільшується, досягаючи місцями 2—2,5 м від сучасної поверхні. На окремих, краще збережених ділянках інколи поряд зі зкупченнями кісткового вугілля та попелу в місцях давніх вогнищ, а також досить значної кількості крем'яних виробів (до кількох тисяч екземплярів) траплялися великі уламки кісток мамонта. Подібне зкупчення зафіксовано на відносно невеликій площі — близько 40 м², де поетапно простежено весь процес розщеплювання та вторинної обробки кременю, який можна одночасно розглядати як специфічне місце обробки каменю, тобто як

конкретну каменеоброблювальну майстерню⁴. На превеликий жаль, стратиграфічні й планіграфічні дані документально не підтверджені з невідомих для нас причин, що унеможлиблює, ясна річ, детальніше уявити реальну картину залягання знахідок.

За свідченнями І.Г. Шовкопляса розкопана площа стоянки-майстерні становила близько 1,3 тис. м², на якій було зібрано понад 10 тис. знахідок (рис. 1). Численні різноманітні серії репрезентують нуклеуси, частина яких здебільшого є залишковими формами, що не дає змоги їх визначити. Морфологічно стійку групу нуклеусів складають лише таксономічно визначені зразки — 109 екз. Судячи з аналізу нуклеусів, тут існувала паралельна пластинчаста техніка первинного розколювання. Превалюють паралельні поздовжні, біпоздовжні, ортогональні зразки середніх розмірів (5—7 см), натомість нерідко заготовки для знарядь слугували пластини 8—10 см, а інколи — і значно більші.

Знаряддя праці налічують близько 500 різноманітних виробів (4,6 % усіх крем'яних артефактів)⁵. Серед них превалюють репрезентовані серійно *різці* — 181 екз. (37 %): звичайні серединні двофасеточні, багатофасеточні, а також подвійні — на протилежних кінцях заготовок (рис. 2, 10, 14, 15). Є комбінації

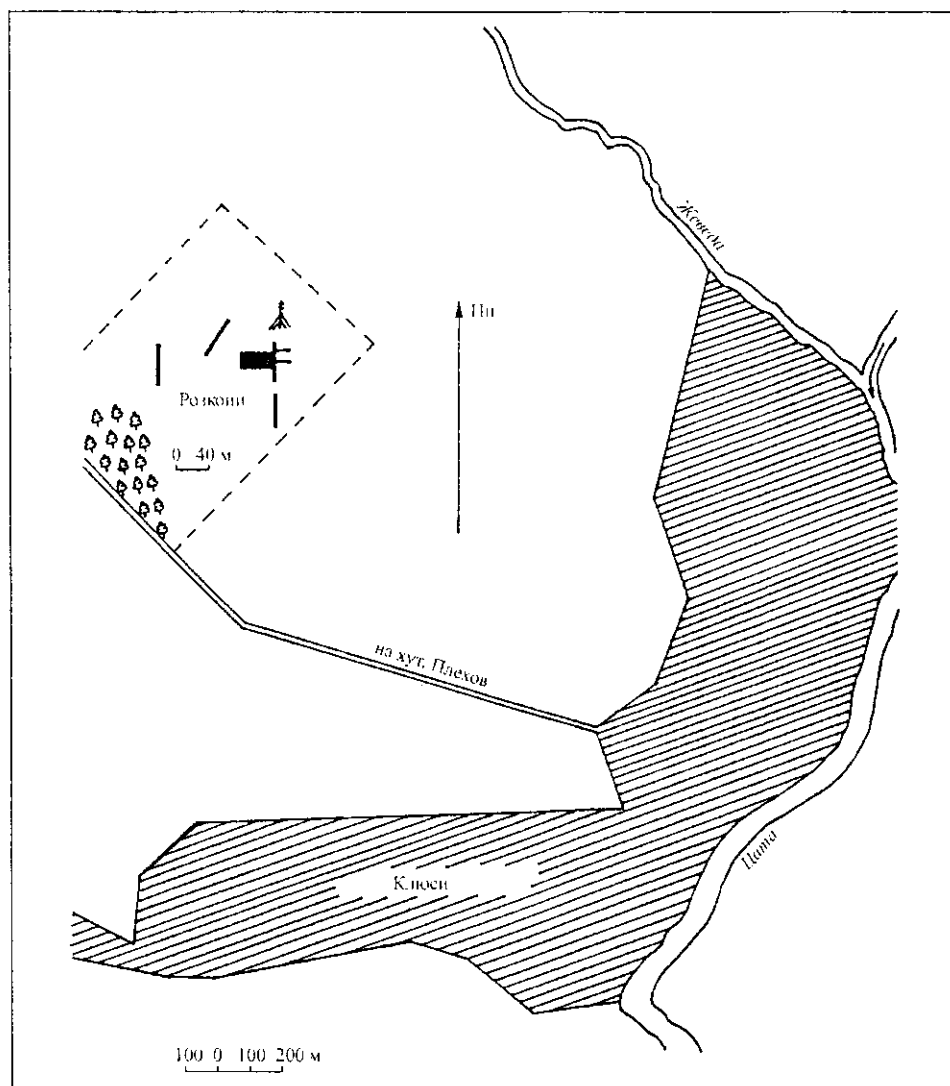

Рис. 1. Карта-схема розташування пізньопалеолітичної пам'ятки Ключі (за І.Г. Шовкоплясом)

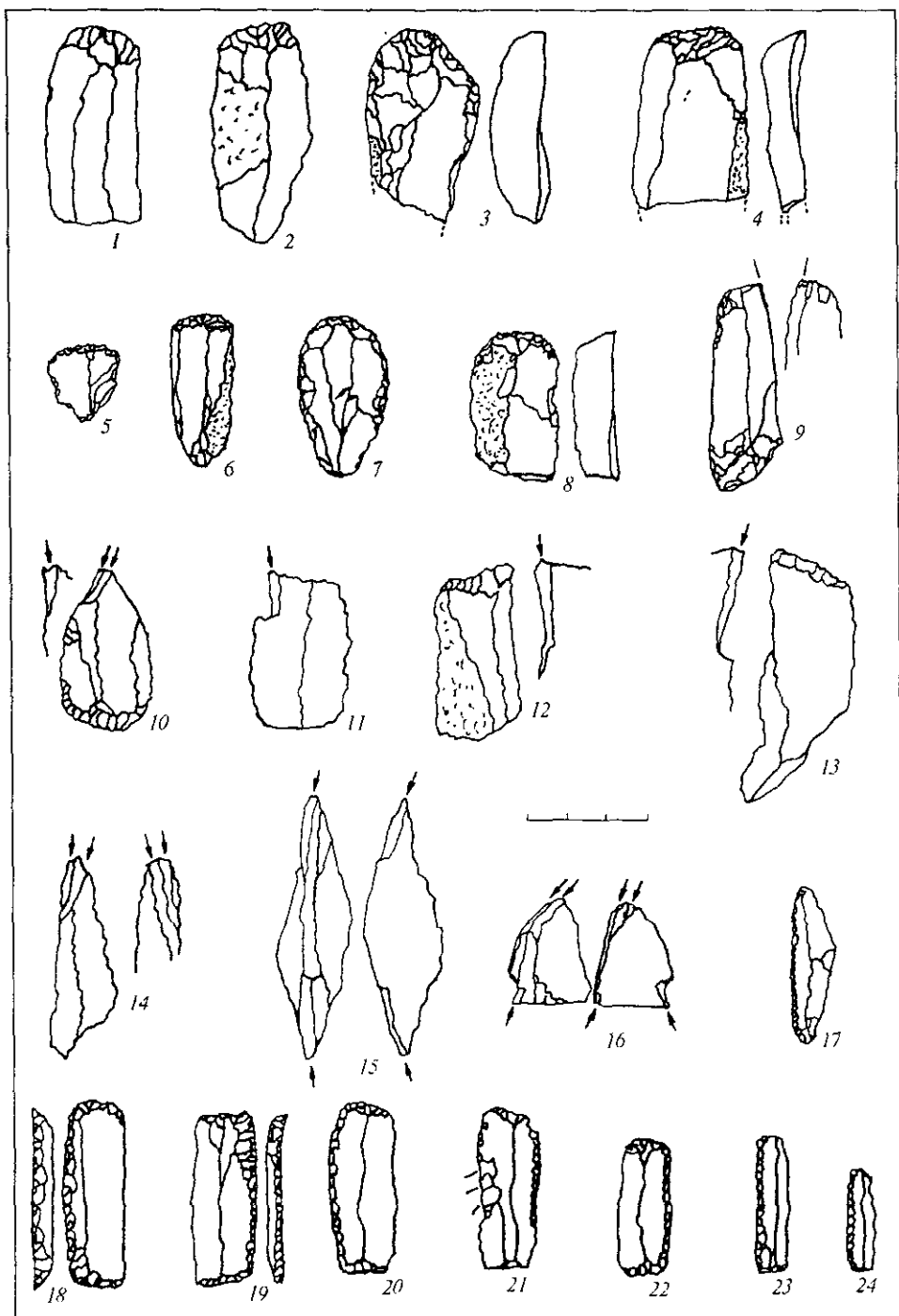

Рис. 2. Знаряддя праці з колекції пізньопалеолітичних Ключів: 1—8 — скребачки; 9—16 — різці; 17 — вістря граветтського типу; 18—22 — «прямокутники»; 23—24 — мікропластинки

серединних та біпрямокутних (негативи різцевих сколів розміщені тут на протилежних кутах зламаного кінця заготовки; рис. 2, 16). Трапляється багато зразків косокутних фасеточних, двофасеточних та багатофасеточних (різцеві негативи утворені як по краю з природно скошеним кінцем заготовки, так і штучно виготовленим притуплювальною ретушшю або ж косоусіченим; рис. 2, 11—13). Представлені також прямокутні, біпрямокутні вироби (різцеві негативи простежуються також по краях і природно прямокутних кінців заготовок, і штучно ут-

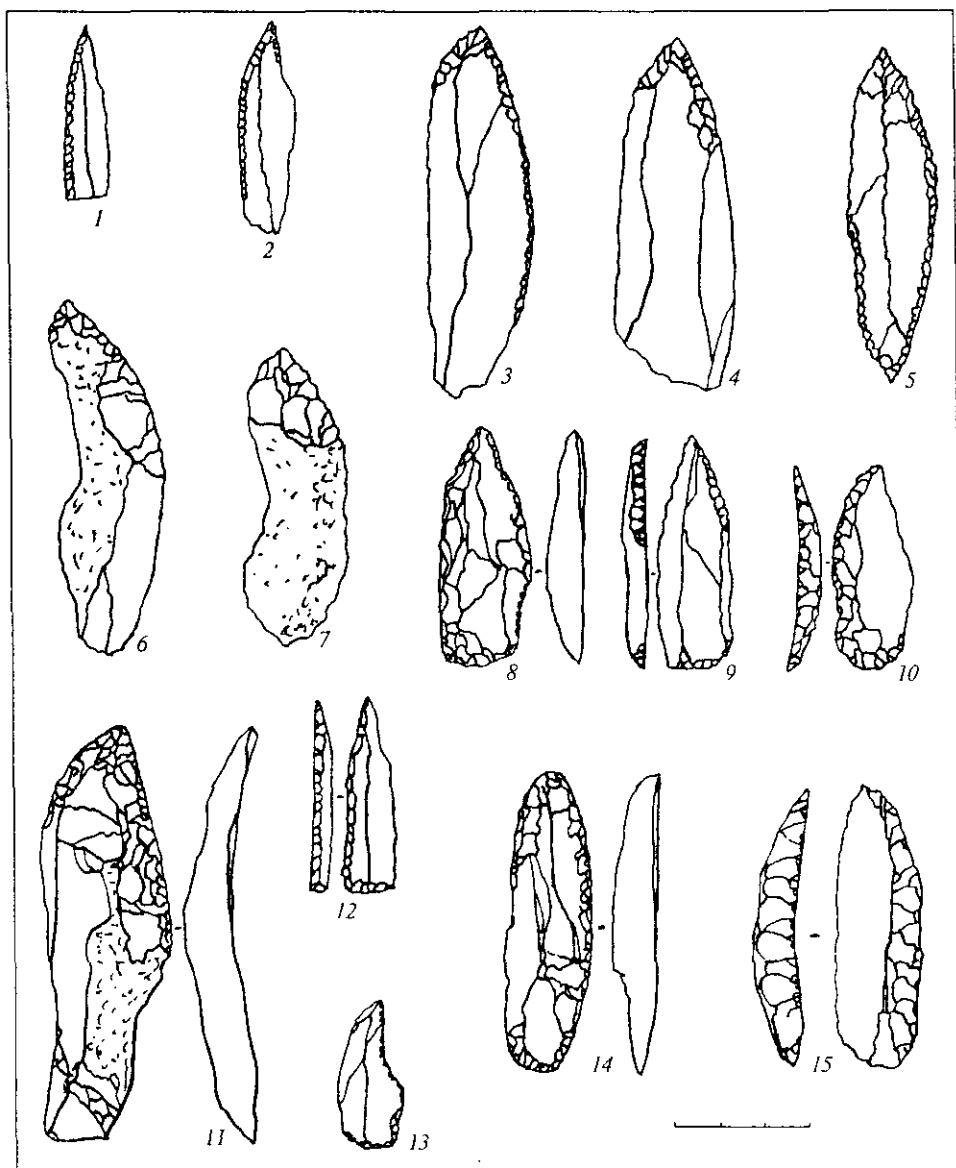

Рис. 3. Знаряддя праці з колекції пізньопалеолітичних Ключів: 1–15 — вістря

ворених — притуплювальною ретушшю чи усічених, рис. 2, 9). Наявні двояко-косокутні суміжно-площадкові та альтернативні бітермінально-площадкові або ж бітермінально-притуплені вироби тощо.

Друге місце займають різноманітні *вістря* — 102 екз., або майже 21 %. За визначенням Д. Нужного, такі вироби слід зараховувати до так званих мікролітів⁶. Вони також репрезентовані низкою специфічних серій виробів. Підкреслимо, що базальну частину цих виробів нерідко зрізано з боку спинки ретушшю. Це зразки підтрикутної форми з природною або штучною загостреністю кінців та з опуклим чи прямим притупленням довгим краєм із боку спинки пластини (підтрикутні латерально-притуплені базально-зрізані, рис. 3, 12; та підтрикутні латерально-притуплені звичайні — рис. 3, 1); з опуклими поздовжніми краями, один з яких оформлений притуплювальною ретушшю, а протилежний — пригострювальною (листоподібні конвергентні звичайні; рис. 3, 2–4, 11); з опуклим гостроскошено притупленим термінальним або базальним кінцем та необробленим протилежним поздовжнім краєм (листоподібні латерально-при-

туплені базально-зрізані чи термінально-зрізані; рис. 3, 9); з обробленим під тупим кутом поздовжнім краєм притуплювальною ретушшю (дугоподібні латерально-притуплені звичайні або базально-зрізані; рис. 3, 10, 15); із загостреним кінцем та природно ввігнутих поздовжнім краєм (опукло-ввігнуті конвергентні звичайні; рис. 3, 6—7, 13); із загостреними протилежними кінцями та обробленими поздовжніми краями як притуплювальною ретушшю, так і загострювальною (двоєко-опуклі біконвергентні звичайні; рис. 3, 5).

Підпорядковані позиції займають і так звані *прямокутники* — специфічний клас мікролітів — 56 екз., або 11,5 %. До них зараховані вироби, виготовлені на пластинах великих та здебільше середніх розмірів, що також представлені окремими серіями. Сталі форми серед них мають зразки з притупленням поздовжнім краєм та зрізаними ретушшю кінцями (подвійні прямокутні латерально-притуплені бітермінально-зрізані; рис. 2, 18—20, 22). Тут є також напівфабрикати з необробленими боками та зрізаними ретушшю кінцями (подвійні прямокутні неретушовані бітермінально-зрізані) або зрізаним ретушшю одним кінцем (прямокутні неретушовані термінально-зрізані чи базально-зрізані). Сталу серію репрезентують зразки, що нагадують пласкі різці — прямокутні за формою з притупленням поздовжнім краєм та обробленими кінцями, на кутах одного з будь-яких кінців обов'язково спостерігаються чіткі сліди пласких негативів фасеток із боку брюшка (біпрямокутні латерально-притуплені термінально-фасеточні чи базально-фасеточні). Один подібний виріб відрізняється від інших лише стесаним підпаралельною ретушшю з боку спинки термінальним кінцем.

У колекції також є різноманітні *мікропластинки* — 28 екз., або 6,2 % загальної кількості знарядь. Досить близьку до прямокутників групу складають мікропрямокутники з притупленням поздовжнім краєм та зрізаними ретушшю протилежними кінцями (біпрямокутні латерально-притуплені бітермінально-зрізані). Найчисленнішою серією представлені фрагменти мікропластинок із притупленням поздовжнім краєм (рис. 2, 23, 24). Також обов'язково трапляються фрагменти мікропластинок з обробленими боками як притуплювальною ретушшю, так і пригострювальною. Декілька екземплярів репрезентують здебільшого фрагменти мікропластинок зі слідами використання. Граветоїдним зразком представлена одна пластинка — із прямим притупленням поздовжнім краєм та опуклим необробленим протилежним (опукло-прямі латерально-притуплені звичайні рис. 2, 17). Скребачки налічують всього 25 екз. або 5,1 % усіх знарядь. Це здебільшого так звані кінцеві скребачки на пластинах, хоча й трапляються на відщеплах (опуклі дорсальні звичайні, невизначені; косоопуклі дорсальні звичайні та білатерально-ретушні; косокутно-опуклі дорсальні звичайні; рис. 2, 1—6, 8). Виразним досконально виготовленим зразком представлена кінцева скребачка, оброблена майже по всьому периметру (віялоподібні дорсальні білатерально-ретушні, рис. 2, 7). Інші класи знарядь праці складають нечисленні зібрання. Серед них ретушовані пластини — 15 екз., ретушовані відщепи — 6, скобелі — 5, проколки — 10, «долотця» — 2 екз., один з яких нагадує костьонківські зразки, поодинокі комбіновані — скребачка-різець та вістря-різець. Відбійників налічується 5 екз.

Отже, за характером крем'яного інвентарю індустрія цілком розвинена і тяжіє до індустрій середнього етапу пізнього палеоліту. Певні аналогії простежуються насамперед серед радомишльської індустрії. З одного боку, й пушкарівської — з іншого. На цьому наголошували ще І.Г. Шовкопляс⁷ та Д.Ю. Нужний⁸. До того ж, на думку М.І. Гладких, пушкарівські та клюсівські матеріали генетично пов'язані з межирицько-добранічівською культурою⁹. Розглянемо дещо детальніше клюсівську індустрію з погляду ймовірного підтвердження чи заперечення аналогій.

Як відомо, серед матеріалів радомишльської індустрії трапляються вістря, а також вироби, що нагадують проколки, із загостреним термінальним кінцем або з виділеним «плечем» та притупленням поздовжнім краєм, а протилежним — почасти обробленим пригострювальною ретушшю, що інтерпретовані нами як

вістря дугоподібні латерально-притуплені звичайні чи базально-зрізані листо-подібні конвергентні звичайні або базально-зрізані тощо чи опукло-ввігнуті конвергентні звичайні тощо ¹⁰. Подібні вироби відомі й у Пушкарях, і в Ключах, хоча, звичайно, є й певні незначні розбіжності. Можна провести аналогії й серед різців. Так, у радомишльському зібранні різців є так звані косокутні фасеточні косопритуплені, притаманні як для пушкарівських, так і ключівських виробів. Натомість прямокутники в радомишльській індустрії відсутні, що свідчить скоріше про хронологічні, а не культурні розбіжності. І навпаки, аналогічні мікроліти репрезентовані декількома серіями в пушкарівській індустрії ¹¹. Прямі аналогії мікропластинок простежуються серед ключівських зразків. Таким чином, попередні висновки І.Г. Шовкопляса, підтверджені частково Д.Ю. Нужним, виявилися загалом правильними, хіба що не можна повністю погодитися з обережними висновками І.Г. Шовкопляса щодо хронологічних меж та місця Ключів у колі пізньопалеолітичних пам'яток Українського Полісся. Слід зазначити, що ані техніка первинного розщеплювання, ані типологічний склад інвентарю Ключів не дають достатніх підстав стосовно раннього етапу пізнього палеоліту. Це стосується і таких індустрій, як радомишльська та пушкарівська. Докладніше про технічні й хронологічні аспекти в розвитку радомишльської індустрії йдеться в статтях Ю. Демиденка ¹² та В. Усика ¹³, де наголошується, що індустрія належить до розвинених пізньопалеолітичних комплексів без ані найменших натяків на муст'єрські риси й цілком органічно вписується в коло пам'яток початку середнього етапу пізнього палеоліту. Немає достатніх доказів і на користь дещо архаїчного характеру пушкарівської індустрії, порівняно з ключівською, на чому наголошував І.Г. Шовкопляс ¹⁴. Як видно з наведеного аналізу, ніщо не суперечить нашим висновкам. Ключівський матеріал у техніко-типологічному відношенні цілком і повністю відповідає пушкарівському й суттєвих розбіжностей не існує. Отож, висока подібність у техніці як паралельного розколювання, так і вторинної обробки, прямі аналогії серед провідних знарядь праці, близький склад палеонтологічного матеріалу, кісткового вугілля, подібних залишків давніх вогнищ та вохри і, нарешті, сировини та територіальна близькість — усе свідчить про значну подібність між індустріями.

М.І. Гладких стверджує, що між межиріцько-добранічівськими зібраннями, зокрема Добранічівки і Ключами, існує генетична спорідненість. Дійсно, певні аналогії простежуються передусім поміж деяких вістер, «прямокутників» та мікропластинок ¹⁵. Проте, як на нашу думку, для остаточного висновку потрібні детальніші зіставлення, які б і розставили врешті-решт всі крапки над «і».

Між іншим, які ж основні висновки поки що можна зробити? По-перше, комплекс архаїчних мікролітів Ключів тісно пов'язаний з пушкарівським. По-друге, у культурно-історичному відношенні індустрія цілком логічно вписується в коло радомишльсько-пушкарівської культурної спільноти й складає єдине ціле. По-третє, це ще одна община первісних мисливців на мамонтів із притаманними їм культурними традиціями та соціальним устроєм, спільними для цілої низки пам'яток середнього етапу пізнього палеоліту, таких як Радомишль, Пушкарі, Новгород-Сіверський, Погон.

¹ Шовкопляс І.Г. Палеолитическая экспедиция в 1965—1966 гг. // Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг.: Информ. сообщ. — Киев, 1967. — Вып. 1. — С. 56—61.

² Гладких М.И., Толочко П.И., Шовкопляс И.Г. Археологические разведки на Черниговщине // Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг.: Информ. сообщ. — Киев, 1967. — С. 205—206.

³ Значну частину знахідок із кременю було піддано процесу люстрації, що вочевидь слугує свідченням руйнування первинного залягання та переміщення культурних решток.

⁴ Шовкопляс І.Г. Зазн. праця. — С. 57—58.

⁵ Тут узято до уваги знахідки, що зберігаються в Археологічному музеї Інституту археології НАН України, які лише частково нами проаналізовані (відходи виробництва тут не розглянуто).

⁶ Нужный Д.Ю. Развитие микролитичной техники в кам'яному віці. — К., 1992. — С. 16—18, 21—23, 27.

⁷ Шовкопляс И.Г. — Зазн. праця. — С. 61.

⁸ Нужный Д.Ю. — Зазн. праця. — С. 22—23.

⁹ Рогачев А.Н., Аникович М.В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. — М., 1984. — С. 199, 201.

¹⁰ Там же. — С. 176, 240. — Рис. 76, 13, 18, 21—22.

¹¹ Там же. — С. 241. — Рис. 77, 7—8, 13—16; Нужный Д.Ю. — Зазн. праця. — С. 21. — Рис. 3, 24—27; Рис. 4, 5—7.

¹² Демиденко Ю.Э. Некоторые вопросы классификации каменной индустрии и хронологии Радомышльского позднепалеолитического поселения // Актуальные проблемы историко-археологических исследований (тез. докл. конф.). — Киев, 1987. — С. 43—44.

¹³ Усик В.І. До питання про «гігантоліти», «сокири», мустьєрські «дискки» та походження середньопалеолітичних знарядь у пізньопалеолітичних комплексах (за матеріалами ремонту комплексу 2 Королево II та стоянки Радомышль). — У друку.

¹⁴ Шовкопляс И.Г. — Зазн. праця. — С. 61.

¹⁵ Рогачев А.Н., Аникович М.В. — Зазн. праця. — С. 254; Рис. 92, 27—31, 39.

Одержано 28.04.2001

В.И. Ткаченко

О НЕКОТОРЫХ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОГО ПАМЯТНИКА КЛЮСЫ

В статье осуществлена попытка на основе подробного анализа позднепалеолитических материалов известной стоянки Ключи, исследовавшейся видным украинским археологом И.Г. Шовкоплясом, установить генетические связи с некоторыми памятниками Украинского Полесья. Характеристика инвентаря ключевской кремневой индустрии показала, что ведущие типы орудий весьма близки к таковым прежде всего микролитического комплекса Пушкарки I: наблюдается высокое совпадение между острьями, представленными рядом серий, так называемыми прямоугольниками, резцами, пластинками с притупленным краем и другими изделиями. Встречаются прямые аналоги и в комплексе архаических микролитов Радомышля, хотя в данном случае имеют место некоторые различия, которые следует рассматривать, на наш взгляд, в хронологическом срезе. Указанный комплекс архаических микролитов Ключев органически вписывается в круг позднепалеолитических индустрий радомышльско-пушкаревской культурно-исторической общности и представляет собой не что иное, как конкретный коллектив первобытных охотников на мамонтов, существовавший, вероятнее всего, на среднем этапе позднего палеолита.

В. Ткаченко

CONCERNING SOME CULTURAL AND HISTORICAL PECULIARITIES OF THE LATE PALEOLITHIC SITE KLIUSY

On the basis of detailed analysis of the late Paleolithic materials of the site Kliusy, studied by a well-known Ukrainian archaeologist I. G. Shovkoplyas, an attempt to reconstruct the genetic connections with some sites of the Ukrainian Polesie (the forest zone) is made in the paper. The description of the implements of Kliusy flint industry showed that the leading types of tools are close enough to the microlithic complex of Pushkari I. The coincidence is retraced between the spikes, represented by a number of series of so called «rectangles», burins, plates with the blunted edges, and other articles. The direct analogies are also met in the complex of archaic microlithics of Radomyshl', though in this case there are some differences, which, in our point of view, should be considered in the chronological aspect. Thus, we may establish that the complex of the archaic microlithics of Kliusy is consequently blend with the circle of the late Paleolithic industries of Radomyshl' — Pushkari cultural and historical community, and is the community of mammoth hunters, which existed during the middle stage of the Late Paleolithic.

ЕНЕОЛІТИЧНИЙ КОМПЛЕКС ІЗ с. ХРІННИКИ ДЕМИДІВСЬКОГО РАЙОНУ НА РІВНЕНЩИНІ

У статті вперше повно публікується унікальний рисунок рала, виявлений в одній із споруд енеолітичного часу на березі Хрінницького водоймища в Рівненській області на Демидівщині.

У процесі рятівних археологічних досліджень на багатошаровій пам'ятці біля с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської області у 2000 р. виявлено господарську споруду XXVIII, яка належить до енеолітичної доби. Це перший об'єкт того часу, що трапився на пам'ятці, практично повністю дослідженої протягом 1993—2001 р.

Споруду виявлено приблизно в 20 м від берега річки на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Вона має фасолеподібну форму й орієнтована кутами за сторонами світу (рис. 1). Південна частина споруди дещо розширена. Стіни будівлі глиняні вертикальні, дно рівне, дещо витоптане. Її розмір $1,4 \times 3,2$ м, висота земляних стін 0,7 м від рівня дна.

Північну частину будівлі займала підвальна яма овальної в плані форми розміром $1,2 \times 1,6$ м та глибиною 0,83 м від рівня дна споруди. Із північного боку в стіні вибрано сходінку шириною 0,2 м, яка піднімається на 0,37 м над рівнем дна ями. На борту підвальної ями була невелика стовпова ямка діаметром 0,2 м і глибиною 0,4 м від рівня дна споруди.

Заповнення будівлі мало стандартний характер і складалося з темного гумусу з домішками вугликів та попелу. У заповненні виявлено кілька кісток тварин та дрібних уламків ліпної кераміки. На долівці споруди лежав керамічний ніж. Поряд, ближче до стіни, розміщалися уламки великої керамічної посудини (рис. 2). Посудина мала амфороподібну форму з високою конічною вузькою шийкою і ледь розхиленими вінцями, сильно роздутими бочками з конічною нижньою частиною та малим дном (рис. 3). На переломі плечиків у бочки знаходилися вертикальні товстостінні прямокутні вушка із загостренням зверху виступом.

Під шийкою посудина прикрашена горизонтальним рядом ямкового орнаменту. На верхній частині плечиків — малюнок, здійснений гострим різальним предметом по сухій глині, на якому зображено орне знаряддя праці — рало, перевернуто на 90° угору. Виразно передано ральне лезо (полоз), гряділь із шнурком, чепіги.

Аналогію посудині, у тому числі й орнаменту у вигляді горизонтальних ямок або насічок в основі шийки, формі вушок, знаходимо в костянецькій групі лендельсько-полгарської культурно-історичної спільності¹.

Найраніші лендельські общини з'явилися, на думку М.А. Пелишишина, у середині IV тис. до н. е. спочатку на Західному Побужжі. Згодом вони розселилися далі на схід, у межиріччя Стиру й Горині, де прожили до кінця IV тис. до н. е., а можливо, дещо пізніше. Їх змінили в межиріччі Стиру й Горині пізньотрипільські племена, а в Західному Побужжі і Верхньому Подністров'ї — племена культури лійчастого посуду².

Лендельська культура за своїм походженням пов'язана з великим етнокультурним ареалом, що склався у Середньому Подунав'ї. У науці він отримав назву лендельського комплексу. У Центральну Європу частина лендельського поселення потрапила через Західні Карпати. Пам'ятки цієї культури у Західній Україні мають багато спільних рис із різними групами пам'яток лендельського типу на території Польщі, що свідчить про їх спорідненість³.

Розглянемо в загальних рисах малюнок, зображений на лендельській амфорі (рис. 4). Незважаючи на схематичність, давній землероб досить виразно накрес-

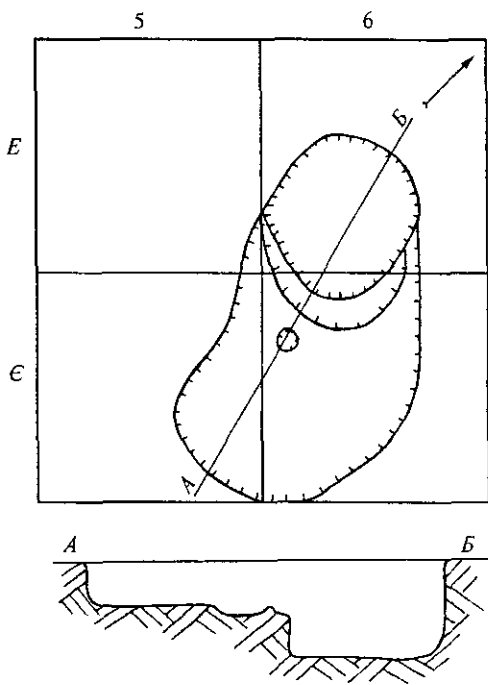

Рис. 1. План та розрізи споруди XXVIII

полоса рала з ґрунту можна було лише постійним чималим тиском орача зверху. Можливо, тому в цьому знарядді досить велику роль відігравали так звані чепіги — дві ручки-держакі, прикріплені до верхньої частини ральника в стані, паралельному до грядільної палиці. Саме вони, як у сучасного плуга, допомагали орачу управляти ралом (рис. 5).

Наявність у цьому знарядді досить потужного полоза давала змогу обробляти ґрунт порівняно широким пасмом і на значну глибину. Проте відсутність відвального пристрою дозволяє з функціональної сторони розглядати цей інструмент як борознувальне, а не плуг.

Аналогії цієї знахідки невідомі в європейських синхронних культурах.

З одного боку, об'єднання в одне ціле гряділя і ральника, відсутність отвору в грядільній палиці для кріплення до ярма дають змогу віднести наше рало до глибокої давнини⁴. З іншого — трискладова і досить ефективна, з погляду функціональності, конструкція кожної частини ставить це знаряддя праці у ряд феноменів давніх землеробських культур Європи.

Археологічні знахідки рал або їхнє зображення на предметах одиничні. До таких можна зарахувати зображення на симферопольській стелі, що була у кургані кемі-обинської культури (кінець III — перша половина II тис. до н. е.)⁵.

На відміну від нашого рала, основу якого складала цільна конструкція гряділь — полоз-ральник, симферопольські рала мали в основі іншу конструкцію: ручка-ральник-полоз. На одному із рал, як і на демидівському, є дві ручки, але у вигляді планки, прикріпленої до ральника перпендикулярно до руху знаряддя. Полоз клиноподібний і короткий. Короткий прямий гряділь вставлявся в отвір, просвердлений посередині конструкції ручка-ральник⁶. У цілому це орне знаряддя у багатьох відношеннях примітивніше від демидівського. Воно, на думку Ю.А. Краснова, мало невеликі розміри. Невеликий полоз давав змогу обробляти землю лише на мінімальну глибину, потрібну для закладки насіння⁷.

Залишки найдавнішого рала відомі також із кургану «Висока могила» біля с. Валки на Запоріжжі із поховання, що належить до пізнього етапу ямної культури і датується авторами досліджень В.І. Бідзилю та Е.В. Яковенко кінцем III — початком II тис. до н. е.⁸.

Незважаючи на фрагментарність знахідки (масивне округле поліно завдовжки 0,82 м і діаметром 6—7 см з муфтоподібним стовщенням посередині і от-

лив основні деталі орного знаряддя праці — рала, названого нами «демидівським». Воно має, судячи з рисунку, триелементну конструкцію, тобто складається з трьох частин: кривого гряділя, який, S-подібно загинаючись, творить полоз рала і переходить у ральник вигнутої форми; держака чи чепіг, які кріпилися у верхній частині ральника, та клина стояка, що з'єднував гряділь із ральником.

До краю гряділя, який має округлу форму, прикріплений шнурок, що вільно спадає вниз. Очевидно, шнур символізує упряж, за шнур рала могла тягнути худоба або людина. Полоз рала був, вірогідно, дерев'яним і мав трикутну форму з дещо виступаючим робочим кутом. Робоча частина полоза поставлена дещо невідповідно до гряділя і не горизонтально до ґрунту. Чи це хибна авторів рисунка, чи конструктивна особливість рала — відповісти важко. Якщо це особливість конструкції одного знаряддя праці, то запобігати самовільному виходу по-

Рис. 2. Споруда XXVIII (вигляд із півночі)

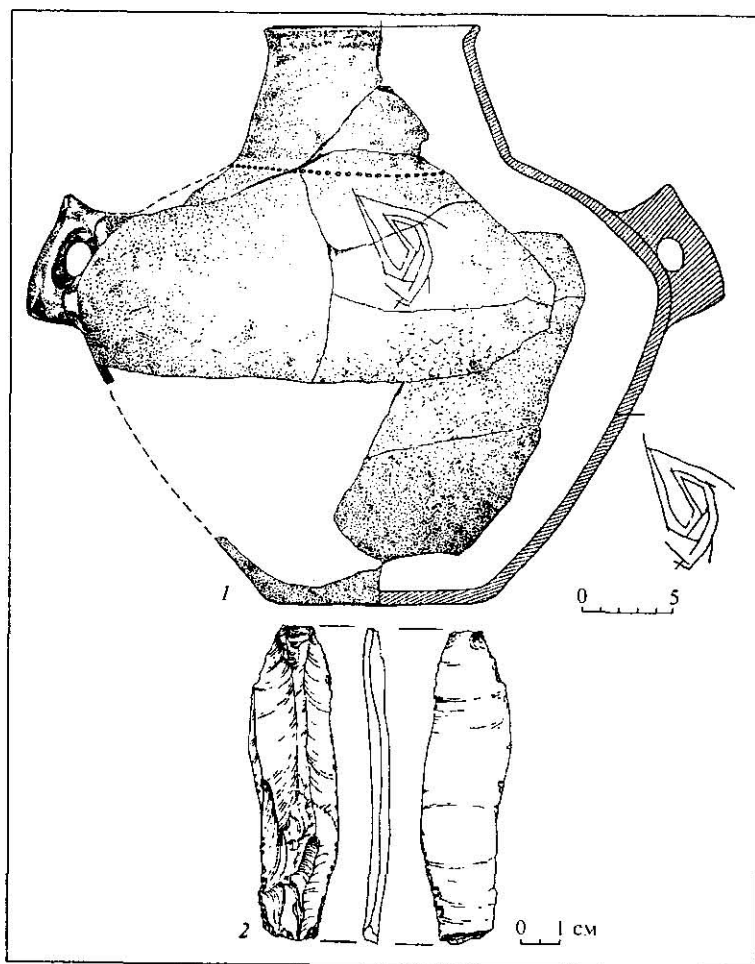

Рис. 3. Знахідки зі споруди XXVIII: 1 — уламки керамічної посудини, 2 — знаряддя праці з кременю

вором біля нього), Ю.А. Краснов установив, що це — залишки ручки-ральника легкого одноручного прямоградільного рала ⁹.

Воно також є примітивним борознувальним знаряддям орного землеробства. За відсутності скріплювального клина (стояка) це рало не могло бути міцним, і його використовували лише на м'яких, помірно зволжених ґрунтах із рідким трав'яним покриттям. Для застосування такого інструмента на інших землях була потрібна їхня попередня обробка ручними знаряддями ¹⁰.

Ще одне рало, відносно добре збережене, було виявлено на дні торфовища у с. Полісся Чернігівської області, яке, за результатами радіокарбонного аналізу зразків торфу, можна датувати XIV—XIII ст. до н. е. ¹¹.

За конструктивними особливостями воно повністю відрізняється від демидівської знахідки. Об'єднує їх лише один елемент — відсутність у кінці ґрядільного отвору для кріплення до ярма. Очевидно, це рало, як і демидівське, просто прив'язували до ярма.

Інші знахідки рал, виявлених на території України, належать до пізнішого часу і мало пов'язані з нашою темою.

Отже, найраніші рала датуються кінцем III—II тис. до н. е. Це може свідчити, на думку фахівців, що саме в той час орне землеробство вже поширилося в деяких регіонах півдня Східної Європи. Усі ці рала примітивніші, ніж демидівське, що належить, вирогідно, до кінця IV тис. до н. е.

Це дає підстави для висновку, що орне землеробство на землях України, зокрема на Волині, поширилося принаймні на одне тисячоліття раніше прийнятого в науковому світі часу.

Згідно з класифікацією Ю.А. Краснова, демидівське рало можна наближено зарахувати до типу кривоградільних ¹². На думку цього дослідника, ґрядільні

Рис. 4. Малюнок рала на амфорі

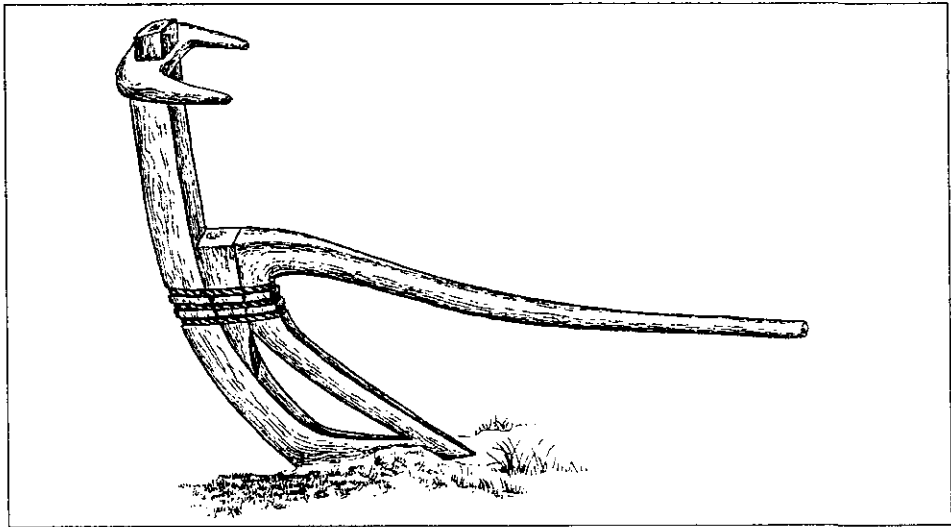

Рис. 5. Реконструкція «деמידівського рала» (Д. Козак, І. Ковтун). Малюнок художника І. Ковтун

кивогрядільні рала з'явилися в Європі не пізніше III тис. до н. е.¹³, їх широко застосовували в ранньому залізному віці та пізніше¹⁴. Їхню генезу, з погляду дослідників, треба шукати в областях Східного Середземномор'я, а часом формування уважати кінець III тис. до н. е. На територію Східної Європи вони могли потрапити або із заходу, або, як свідчать етнографічні матеріали Кавказу, із південного сходу за посередництвом племен пізньоямної та катакомбної культур¹⁵.

Значно ранішими є прямогрядільні рала з однією ручкою, які виникли у районах південного заходу Середньої Азії, долини Інду, приблизно наприкінці IV — початку III тис. до н. е. і проникли у Східну Європу через північнопричорноморські степи¹⁶.

Отже, час існування обох відомих типів найдавніших рал набагато пізніший, ніж дата рала, зображеного на лендельській амфорі з нашого поселення.

Значення знахідки демидівського рала є неоцінним для вивчення проблем господарства лендельських племен. Усталений погляд польських дослідників на господарство цих племен слід переглянути. Тепер уже очевидно, що поряд із мотичним землеробством, розведенням великої й дрібної рогатої худоби лендельські общини займалися орним землеробством. Це підтверджують знахідки на деяких поселеннях Волині (Листвин, Голишів) відбитків зерна і половин на шматках глиняної обмазки, а також знахідки крем'яних ножів для жнив із відполірованою робочою частиною¹⁷.

Значення знахідки демидівського рала значно зростає, коли розглянути його в контексті зв'язків лендельської та трипільської культур. Відомо, що пам'ятки костянецької групи лендельсько-полгарської культури є синхронними середньому етапу трипільської культури.

Дослідники підкреслюють наявність тісних культурних контактів між лендельськими та трипільськими племенами, що привели до проникнення трипільців на північ і, зрештою, повне поглинання трипільцями лендельського населення на території Західної Волині¹⁸.

За такого характеру взаємовідносин двох груп осілого землеробського населення неможливо не перейняти один у одного прогресивних засобів господарювання, зокрема у веденні землеробства. Тому цілком виправданим є припущення про наявність у трипільських племен аналогічного чи близького до демидівського орного знаряддя.

Тривалий час уважали, беручи до уваги наявні археологічні джерела, що землеробство трипільців, як й інших груп населення енеолітичної доби, було мотичним. Проте палеодемографічні дослідження трипільської культури привели науковців до іншої думки¹⁹. С.М. Бібіков довів, що виходячи з біологічної норми живання рослинної їжі, врожайності злаків для забезпечення однієї людини три-

пільського суспільства рослинною їжею треба засіяти приблизно 0,3 га, а на сім'ю — 2 га²⁰. Зрозуміло, що такі площі неможливо засіяти, застосовуючи тільки мотики чи суковатки. Тому дослідник уважав, що жителі трипільських селищ застосовували принаймні примітивні рала, очевидно рогові, хоча є припущення про можливість наявності дерев'яних рал і використання биків як тягової сили.

Проте ці висловлювання мали всього лише теоретичний характер, оскільки прямих доказів існування у трипільців досконаліших, ніж рогова мотика, знарядь обробки ґрунту не було.

Зі знахідкою демидівського рала, яке за часом синхронне періоду розвинутого Трипілля, прямий доказ уже існує. Наявність у енеолітичного населення України такого досконалого інструмента обробки землі, як демидівське рало, блискуче підтверджує припущення С.М. Бібікова і розкриває великі потенційні можливості господарсько-економічного комплексу трипільського суспільства, який був основною базою існування знаменитих трипільських протоміст.

¹ Пелицишин М.А. Пізньотрипільське поселення біля села Костянєць і Листвин на Волині // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1988. — Рис. 9, 7, 9; 11, 3.

² Пелицишин М.А. Поселення та могильник в Голишіві і деякі проблеми періодизації лендельської культури на Західній Волині // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1998. — С. 78.

³ Пелицишин М.А. Неолитические культуры Волини и Подолы // Археология Украинской ССР. — Киев, 1985. — Ч. 1.

⁴ Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987. — С. 81–82.

⁵ Краснов Ю.А. Указ. соч. — С. 79–81.

⁶ Краснов Ю.А. Там же. — Рис. 46, 1, 2.

⁷ Краснов Ю.А. Там же. — С. 81.

⁸ Бидзля В.И., Яковенко Э.В. Рало из позднемного погребения конца III — начала II тысячелетия до н. э. // СА. — 1973. — № 3.

⁹ Краснов Ю.А. Указ. соч. — С. 81.

¹⁰ Там же. — С. 82.

¹¹ Шрамко Б.А. Найдавніші орні знаряддя на території України // Питання історії народів СРСР. — Харків, 1968. — Вип. 6. — С. 144.

¹² Краснов Ю.А. Указ. соч. — С. 94.

¹³ Краснов Ю.А. Древнейшие упряжные пахотные орудия. — М., 1975. — С. 112.

¹⁴ Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия... — С. 94.

¹⁵ Там же. — С. 96.

¹⁶ Краснов Ю.А. Древнейшие упряжные пахотные орудия. — С. 84–88.

¹⁷ Пелицишин М.А. Поселення та могильник у Голишіві... — С. 272.

¹⁸ Захарук Ю.М. Вопросы хронологии культур энеолита и ранней бронзы Прикарпатья и Волины // КСИА АН УССР. — 1962. — Вып. 12. — С. 48–52; Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 239–240.

¹⁹ Биби́ков С.Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА. — 1965. — № 1. — С. 52).

²⁰ Давня історія України. — К., 1987. — Т. 1.

Одержано 10.06.2001

Д.Н. Козак

ЭНЕОЛИТИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС ИЗ с. ХРЕННИКИ ДЕМИДОВСКОГО РАЙОНА НА РИВНЕНЩИНЕ

Во время раскопок многослойного поселения в урочище Шанкив Яр на берегу Хрениковского водохранилища в 2000 г. обнаружен комплекс энеолитического времени. Это было полуземляночное сооружение со сложным внутренним интерьером, относящееся к костянцевской группе лендельско-полгарской этнокультурной общности (середина IV—начало III тыс. до н. э.). В сооружении находились обломки амфоры, на плечиках которой помещен рисунок орудия земледелия — рала («демидовское рало»). Рало имеет трехэлементную структуру и состоит из кривого грядиля, держака («чепиги») и клина, соединяющего ральник и грядиль. К краю грядиля прикреплен шиур, свободно свисающий вниз. Наличие в этом орудии земле-

делия довольно мощного полоза позволяло обрабатывать землю широкой полосой и на значительную глубину. Однако отсутствие отвального устройства дает возможность рассматривать инструмент как бороздящее орудие, а не плуг.

Аналогии этой находке неизвестны в европейских культурах. Все опубликованные находки рал относятся к более позднему времени (конец III — II тыс. до н. э.) и представляют собой несравненно более примитивные орудия.

Значение «демидовского рала» существенно возрастает, если рассматривать его в контексте связей лендельской и трипольской культур.

Наличие такого современного инструмента обработки земли у энеолитического населения Украины подтверждает предположение С.М. Бибикова о существовании в то время здесь развитого земледелия.

D.N. Kozak

ENEOLITHIC COMPLEX FROM THE VILLAGE OF KHRINNYKI, DEMIDOVSKIY DISTRICT, ROVNO REGION

During the excavation of a multi-layer settlement at the site of Shankiv Yar on the bank of the Khrinnyi reservoir in 2000, the complex of the Eneolithic period was discovered. It was a half-deepened earth-construction with the compound inner interior, referring to the Kostyanetskaya group of the Lendel and Polgar ethnocultural community (the middle of the IV – the beginning of the III millennia BC).

Fragments of amphora with a drawing of an agriculture implement – a plough («the Demidovskiy plough») on the «shoulders» were discovered in the construction. The plough consists of three elements: the curved plough-beam, a clamp, and a wedge, connecting the plough-beam and the wedge. A cord was fastened to the plough-beam. A thick enough sledge-runner allowed cultivating the soil deep enough with a wide line, though the absence of a mould-board allows the interpretation of this implement only as a furrowing tool but not a real plough.

There is not any analogy to this tool in the European cultures. All the known finds of ploughs refer to the later period (the end of the III – the II millennia BC) and are more primitive.

The meaning of the «the Demidovskiy plough» considerably increases while looking at it through the context of connections of Lendel and Tripolye cultures.

The presence of such a modern implement of soil cultivation in the Eneolithic population of Ukraine confirms S.M. Bibikov's supposition about the existence of the developed agriculture here in that period of time.

М.В. Скржинська

ЗОЛОТІ ВІНКИ — НАГОРОДИ ОЛЬВІОПОЛІТІВ

Статтю присвячено аналізу 28 ольвійських написів із згадками про нагородження золотими вінками. Автор встановлює, хто і за віщо одержував вінок і де проходила церемонія нагородження.

Вінок у греків здавна служив нагородою¹. Протягом багатьох століть на чотирьох панеллінських святах: Олімпійських, Піфійських, Істмійських і Немейських переможців увінчували вінками з гілок священних дерев. Олімпіоніки одержували вінки з оливи, переможці Істмійських ігор — із сосни; лавровий вінок був призом на Піфійських святах у Дельфах та інших містах Еллади, де велича-

© М.В. СКРЖИНСЬКА, 2002

ли Аполлона. Відомо, наприклад, що один громадянин Херсонеса одержав лавровий вінок під час Аполлоній на Делосі «за цнотливість, благочестя до святилища і прихильність до народу»².

У V ст. до н. е. в Греції з'явилися золоті вінки-нагороди (Thuc. IV, 121)³. Ними вінчали співвітчизників та іноземних громадян, що зробили особливо важливі послуги державі. У знаменитій промові Демосфена «Про вінок», виглошеній у 335 р. до н. е., докладно повідано не лише про два золоті вінки самого оратора (Dem. XVIII, 83, 84, 86, 118, 222), а й про велике поширення таких нагород в Афінах (розд. 120) та інших грецьких містах (розд. 80, 92). Читання почесного декрету й увінчання золотим вінком відбувалося в Афінах у Народних зборах (Aeschyn. III, 32, 45), а також під час Діонісій та Панафіней (Dem. XVIII, 84, 115, 118, 130). Саме на цих двох головних святах афіняни таким чином дякували боспорським царям за пільгове поставляння хліба в IV—III ст. до н. е.⁴.

Лапідарні написи містять чимало свідств про нагородження золотими вінками в античних містах Північного Причорномор'я. Серед них перше місце займає Ольвія, де знайдено 28 таких написів. Із них шість належать до часу перед гетським розгромом міста в I ст. до н. е., інші датуються римським часом⁵. У Херсонесі відкрито 12, а в Тірі — 4 подібні написи⁶; щодо ж боспорських міст збереглися лише непрямі свідчення про нагородження їхніх громадян золотими вінками.

Аналіз ольвійських написів дає змогу довідатись про те, кого і в яких випадках нагороджували золотим вінком у цьому невеликому провінційному місті на північному краї грецької ойкумени⁷. Найдавніші ольвійські написи, що цікавлять нас, належать до середини III — другої половини II ст. до н. е. Ці шість написів розповідають про три різні приводи для увінчання золотим вінком. Так оцінювали високі заслуги співвітчизників⁸, дякували іноземним громадянам за їхні послуги ольвіюполітам у місті⁹ і на острові Левка, що перебував під патронатом Ольвії¹⁰, а також висловлювали вдячність громадянину за його благородне життя й доблесну смерть за вітчизну¹¹. Декрет на честь Ангестерія, виданий у третій чверті III ст. до н. е., характеризує видного громадянина Ольвії¹². Він успішно відбував державні посади, на власні кошти збудував для батьківщини військовий корабель і відремонтував старі державні судна; під час голоду увійшов до колегії ситонів, що роздавала громадянам хлібні пайки. За ці діяння ольвіюполіти постановили щорічно увінчувати Ангестерія золотим вінком під час святкування Діонісій у театрі.

У цьому декреті відбилась особливо почесна нагорода — рішення вінчати золотим вінком не один раз, як звичайно, а щорічно протягом усього життя. Такі постанови часом видавали і в інших північнопричорноморських містах, наприклад у Тірі¹³.

В Ольвійському театрі глашатай проголошував про вінок, дарований Каллініку. Ольвіюполіти увічнили свого співвітчизника статуєю і на її мармуровому постаменті начертали почесний декрет із згадкою про нагороду вінком. Із напису, що зберігся, виходить, що Каллініка прославили за те, що він сприяв громадянському примиренню, реорганізував міські фінанси й урегулював питання про податки й борги громадян¹⁴.

Молодший сучасник Ангестерія, відомий ольвійський багатій Протоген неодноразово надавав фінансову підтримку місту і посідав різні державні посади. Він давав у голодні роки гроші на закупівлю хліба, оплачував будівництво захисних споруд і ремонт державних кораблів, викупував відданий архонтами в заставу священний храмовий посуд, відмовлявся від одержання процентів по міських позиках. За це, як наголошено в його почесному декреті, Протогена неодноразово увінчували золотим вінком¹⁵.

Два написи III ст. до н. е. свідчать, що в елліністичну добу ольвіюполіти висловлювали свою подяку іноземним громадянам. Золоті вінки одержали житель Тіри, ім'я якого втрачене, і три херсонесити. Останні давали Ольвії великі грошові позики і, переконавшись у важкому фінансовому становищі міста, відмовились від одержання процентів¹⁶. Громадянину Тіри його співвітчизники, мабуть, доручали різні посольства до інших міст. За їх успішне проведення поряд з Ольвією ще п'ять грецьких держав увінчали тірита золотим вінком¹⁷.

Ольвіополіти видавали почесні постанови не лише на честь живих, але шанували таким чином і померлих. У двох декретах кінця III—II ст. до н. е. проголошувалося про увінчання золотим вінком громадян, котрі віддали життя за вітчизну. На фрагменті першого з цих декретів мовиться про нагородження ольвіополіта, ім'я якого не збереглося, і згадується, що про це слід щорічно проголошувати у Народних зборах¹⁸.

Декрет є особливо цікавим тим, що в ньому зазначено ціну вінка, піднесеного від імені народу¹⁹. Цей вінок у 30 золотих за ольвійськими масштабами був достатньо дорогим. Для порівняння наведемо близький за часом присвятний напис, в якому ольвіополіт Агрот посвятив до храму Афродіти вінок ціною в п'ять золотих²⁰. Якщо порівняти ольвійські постанови з подібними в інших містах, наприклад в Афінах, то й там у таких випадках ціну вінка зазначено, а в інших — ні²¹. Часто почесна постанова про увінчання золотим вінком, особливо в римські часи, давала лише право на нагороду, вінок же оплачували й приносили на церемонію ті люди, кого нагороджували, або їхні близькі²². Так, ольвіополіт Сократ, що поставив у I ст. н. е. за власний рахунок стелу з декретом про нагородження золотим вінком померлого брата, скоріше за все, оплатив і вінок²³.

Найдокладніше про посмертну нагороду вінком повідав декрет Нікерата, котрий помер у першій половині II ст. до н. е.²⁴. Він загинув у сутичці з ворогами, що загрожували його співвітчизникам, котрі проводили традиційне агоністичне свято на Ахілловому Дромі. За життя Нікерат не раз успішно бився з варварами, сприяв досягненню безпеки Ольвії, користувався авторитетом в інших полісах. Херсонесити вшанували Нікерата встановленням його статуї і бюста у своєму місті за те, що він зумів поладити суперечки поміж громадянами. За постановою Ради і Народних зборів Ольвії під час винесення тіла Нікерата його увінчали золотим вінком, вирішили щорічно покладати вінок на його кінну статую. Це доручалось проголосити плашатаєві в Народних зборах і під час кінних змагань на Ахілловому Дромі.

Традиція видавати почесні декрети й увінчувати померлих золотим вінком широко розповсюдилась в Ольвії у римську добу. Вісім написів²⁵ такого змісту свідчать, що поряд із видатними громадянами, такими як Феокл, про якого йтиметься далі, цієї почесні удостоювались деякі особи з кон'юктурних міркувань. Наприклад, молодий Дад помер «отроком, що подавав добрі надії»²⁶. Певно, за постанову увінчати його золотим вінком ольвіополіти сподівались одержати якісь милості від багатого і впливового Тумбага, батька Дада²⁷.

Про те, як виглядали золоті вінки, відомо за знахідками в античних похованнях. У Північному Причорномор'ї найбільшу їх кількість знайдено на Боспорі. Ювеліри зображували в золоті гілки лавра, мирта, оливи, дуба, що утворювали вінок²⁸. Спеціально для поховання виготовляли вінки з листя селери, що вважалась рослиною, яка уособлювала печаль (Plin. NH, XX, 44). Часто знайдені в могилах вінки зроблені суто для поховальних цілей: у них тонюсінкі пелюстки, а на потилиці немає листя. Проте іноді в могилу клали великий призовий вінок, яким, імовірно, колись в урочистій обстановці увінчали покійника. Таким є, наприклад, масивний золотий оливковий вінок зі слідами древнього ремонту; він увінчував бронзовий визолочений шолом боспорянина, похованого в кургані Велика Близниця наприкінці IV ст. до н. е.²⁹

У колекціях археологічних матеріалів з Ольвії золоті вінки відсутні. Однак відомо про такі знахідки під час хижацьких розкопок: один вінок був лавровий, інший — із селери³⁰. У розграбованих могилах ольвійського некрополя іноді трапляються окремі золоті листочки.

У перші століття нашої ери ольвіополіти продовжували увінчувати золотими вінками своїх співвітчизників. Серед них особливо виділяються Феокл, син Сатира, що посідав посади архонта, стратега й жерця, Каллісфен, син Каллісфена, котрий одержав титул «батька міста» і чотири рази ставав першим архонтом-епонімом, а також Каллісфен, син Дада, якого тричі обирали архонтом³¹. Золоті вінки одержували також стратеги «за чудове виконання посад»³². У середині II ст. н. е. вони удостоїлися такої нагороди, мабуть, за звільнення міста від облоги тавроскіфів, а в другій третині III ст. н. е. — за відбиття нападу варварів³³.

У догетський період урочиста церемонія нагородження проходила в ольвійському театрі і на Ахілловому Дромі (сучасна Теандрівська коса), де Ольвія влаштовувала панеллінські ігри Ахіллеї. «На Діонісії в театрі» були проголошені почесні постанови й увінчані золотими вінками Каллінік, Антестерій і сини херсонесита Аполлонія, а декрет про нагородження Нікерата щорічно читали під час найпрестижніших змагань колісниць на Ахілловому Дромі. Крім того, такі декрети виголошували в Народних зборах³⁴. Там увінчання золотим вінком проходило і в римські часи, коли в місті вже не існувало театру й припинились ігри на Ахілловому Дромі. За Діоном Хрисостомом (XXXVI, 17), можна дійти висновку, що місцем зборів ольвіополітів був простір перед храмом Зевса; можливо, вони сідали на його сходах.

На завершення варто згадати про те, що деякі ольвіополіти одержували нагородні золоті вінки в інших містах. Це доводить напис II ст. н. е. про видатну діяльність Феокла, сина Сатира. Феокл неодноразово посідав вищі державні посади, багато разів брав участь у різних посольствах, виявляв гостинність послам і купцям, що приїздили до Ольвії. За це самі ольвіополіти й 18 грецьких міст увінчували Феокла золотими вінками. Вони перелічені в преамбулі декрету: Мілет, метрополія Ольвії, її ближні й дальні сусіди по Причорномор'ю (Тіра, Херсонес, Боспор, Істрія, Томи, Каллатіс, Одесс, Синопа, Гераклея, Амастрія, Тіеон), Візантій і кілька малоазійських міст (Апамея, Кізик, Нікомедія, Пруси, Нікея)³⁵. Дев'ять із цих міст вінчали також іншого ольвіополіта, ім'я якого не збереглося³⁶. Судячи зі змісту цих двох декретів, багато міст висловлювало вдячність громадянам Ольвії за те, що вони в себе на батьківщині виявляли гостинність і сприяння різним справам приїжджих із таких міст, тобто виконували, висловлюючись сучасною мовою, функції консулів.

Отже, нагородження золотим вінком практикувалось в Ольвії більшу частину її тисячолітньої історії. Найдавніші відомості про це збереглись у написах III ст. до н. е., а останні належать до першої половини III ст. н. е. Можливо, така форма нагороди з'явилась в Ольвії ще в класичний період. Адже тоді в Афінах поширилося нагородження золотими вінками (Dem. XVIII, 114—116, 120). Ольвія ж у другій половині V—IV ст. до н. е. сприймала в Афін багато рис політичного, економічного, суспільного й культурного життя³⁷.

Ольвіополіти увінчували золотими вінками співвітчизників та іноземців в урочистій обстановці найбільш велелюдних свят і в Народних зборах. В античному світі це було одним із типових проявів вдячності держави. Тому Ольвія, ледве оговтавшись після гетського розгрому й будучи, за описом Діона Хрисостома (Or. XXXVI, 6), маленьким і бідним містом, все ж таки в I ст. н. е. відновила традицію нагородження золотим вінком видатних громадян³⁸. Ця традиція згасла лише в середині III ст. н. е., коли варвари стали постійно розоряти місто, і життя в ньому остаточно завмерло у IV ст. н. е.

¹ Про грецькі вінки див. спеціальне дослідження: Blech M. Studien zum Kranz bei den Griechen. — Leipzig, 1982.

² Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях // ВДИ. — 1939. — № 3. — С. 256, № 22.

³ Higgins R.A. Greek and Roman Jewellery. — London, 1961. P. 121.

⁴ Граков Б.Н. Указ. соч. — С. 240—242. — № 3, 4.

⁵ IOSPE I, № 26, 31, 32, 34, 38—43, 45, 46, 51—53, 57, 61, 94, 107, 198, 279, 305; HO, № 28, 34, 43, 80, 81; Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. — 1984. — № 1. — С. 57.

⁶ IOSPE I, № 2, 40, 344, 352, 355, 418—420, 423, 424, 426, 427, 585; Карышковский П.О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды // ВДИ. — 1959. — № 4. — С. 112; Фурманская А.И. Новый эпиграфический памятник из Тиря // СА. — 1960. — № 4. — С. 173—179; Антонова И.А., Яйленко В.П. Херсонес, Северное Причерноморье и Маркоманские войны по данным херсонесского декрета 174 г. н. э. в честь Тита Аврелия Кальпурниана Аполлониды // ВДИ. — 1995. — № 4. — С. 63.

⁷ Досі цій темі було присвячено лише кілька сторінок у книжці В.В. Латинцева «Исследования об истории и государственном строе Ольвии». — СПб., 1887. — С. 243—249. Нині

ми володіємо більшою кількістю написів, що дають додаткові відомості до того, що було відомо В.В. Латишеву.

⁸ IOSPE I², № 31, 32; Виноградов Ю.Г. Указ. соч. — С. 56—57.

⁹ HO № 28.

¹⁰ IOSPE I², № 26. Через незадовільну збереженість напису важко остаточно встановити, надавалась ця нагорода іноземцеві чи ольвіополіту.

¹¹ IOSPE I², № 34; HO № 34.

¹² Виноградов Ю.Г. Указ. соч. — С. 56—57.

¹³ Карышковский П.О. Указ. соч. — С. 112.

¹⁴ IOSPE I², № 25+31. Декрет повністю видано, датується 330—320 рр. до н. е.; перекладений на російську мову й прокоментований у статті: Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О. Каллиник, сын Евксена // ВДИ. — 1982. — № 4. — С. 26—46; 1983. — № 1. — С. 21—39. Дещо інше тлумачення декрету і його датування першою третинною III ст. до н. е. запропоновані В.П. Яйленком: Яйленко В.П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм. Экономика, культура, политика. — М., 1990. — С. 268—272.

¹⁵ IOSPE I², № 32.

¹⁶ HO № 28; уточнення читання й переклад див.: Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. — М., 1989. — С. 215—216.

¹⁷ Фурманская А.И. Указ. соч. — С. 174.

¹⁸ HO, № 34.

¹⁹ Крім зазначеного напису, ціну великого вінка, імовірно, позначено в декреті Каллініка. Згадана в заключній частині декрету сума в 1000 золотих, на думку В.П. Яйленка (Ольвия и Боспор... — С. 271—272), належить до вартості вінка, вона становила 810 г золота та була звичайною для високих нагород у різних грецьких полісах. Ю.Г. Виноградов і П.Й. Карышковський гадали, що Каллінік одержав грішми 1000 золотих, а ціну його вінка в декреті не зазначено (Указ. соч. — С. 32).

²⁰ Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О. Каллиник... — С. 68.

²¹ Див. написи, згадані в прим. 4.

²² Латышев В.В. Pontica. — СПб., 1909. — С. 243.

²³ Див. інтерпретацію тексту напису: Сапрыкин С.Ю. К ольвийской надписи IOSPE I², № 38 // ВДИ. — 1988. — № 1. — С. 147—155.

²⁴ IOSPE I², № 34.

²⁵ Ibid. — № 38—40, 45, 46, 51, 52, 61.

²⁶ Ibid. — № 52.

²⁷ Латышев В.В. Исследования... — С. 249.

²⁸ Стефани Л. Объяснения некоторых художественных произведений, найденных в 1874 г. в Южной России // ОАК за 1875. — СПб., 1878. — С. 16—28; Уильямс Д., Огден В. Греческое золото. — СПб., 1995. — № 105, 113, 115.

²⁹ Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949. — С. 289; Уильямс Д., Огден Д. Указ. соч. — С. 181. — № 115.

³⁰ Латышев В.В. Исследования... — С. 243; Орешиков А.В. Несколько замечаний о древностях, найденных в селе Парутино в 1891 г. // Древности. Труды Имп. Моск. Археол. о-ва. — М., 1894. — Т. 15, вып. 2. — С. 8.

³¹ IOSPE I², № 40, 42, 43.

³² Ibid. — № 94, 107; HO, № 80, 81.

³³ Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Кративина В.В. и др. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — Киев, 1999. — С. 323.

³⁴ IOSPE I², № 34; HO, № 28, 34.

³⁵ IOSPE I², № 40.

³⁶ Ibid. — № 41. На фрагменті цього напису можна прочитати лише дев'ять найменувань міст, але їх було більше.

³⁷ Виноградов Ю.Г. Политическая история... — С. 129—130.

³⁸ Про це свідчить напис: IOSPE I², № 38. Див. прим. 23.

Одержано 24.04.2001

М.В. Скржинская

ЗОЛОТЫЕ ВЕНКИ — НАГРАДЫ ОЛЬВИОПОЛИТОВ

Ольвийские надписи с упоминанием о наградах золотыми венками намного превосходят надписи из других городов Северного Причерноморья как по количеству, так и по характеру сообщений об обстоятельствах награждения. В статье исследованы 28 ольвийских надписей III в. до н. э. — III в. н. э. Золотые венки получали соотечественники и иностранцы за осо-

были заслуги перед государством, таким способом чтили также некоторых умерших ольвиополитов. В некоторых случаях, особенно в римское время, государство издавало лишь почетный декрет, а венок приобретали награжденные или их друзья и родственники. В IV—I вв. до н. э. венчание золотым венком проходило на крупнейших ольвийских празднествах — Дионисиях в театре и во время игр в честь Ахилла на Тендровской косе; почетные декреты читали также в Народном собрании, а в римский период там проходила и церемония награждения. Некоторые граждане Ольвии получали подобные награды в других греческих городах.

М. В. Skryzhynskaya

GOLDEN GARLANDS — THE AWARDS OF OLBIOPOLITES

Olbian inscriptions with the mentions of awarding with golden garlands exceed the inscriptions from the other cities of the northern Black Sea area in their quantity as well as in the character of information about the circumstances of awarding. 28 of Olbian inscriptions of the III century BC — III century AD have been analyzed in the article. Golden garlands were given to the compatriots as well as to the foreigners for the outstanding services for the state. Some dead Olbiopolites were also honored in this way. In number of cases, especially in the Roman times the state only published the honorary decree, and the awarded people or their friends or relatives bought the garlands. In the IV—I centuries BC the coronation with the golden garland took place at the main Olbian holidays — Dionysia in the theatres and during the games in honor of Achilles on the Tendrovskaya spit; the honorary decrees were read also at the People's meetings and during the Roman period the ceremony of awarding also took place there. Some Olbian citizens got such awards also in the other Greek cities.

В.М. Зубар, Ю.І. Козуб

НОВА ЕПІТАФІЯ РИМСЬКОГО ЛЕГІОНЕРА З ОЛЬВІЇ

У статті наведено латинську епітафію на надгробній стелі, знайденої у некрополі Ольвії. Викладено уявлення щодо політики Римської імперії на пізньоантичному етапі її розвитку.

У перші століття н. е. Ольвія знаходилася в руслі зовнішньої політики Римської імперії і, вірогідно, у зв'язку з постійною загрозою з боку варварів у місто було введено стаціонарну римську залогу, що складалася з військовослужбовців нижньомезійської армії¹. Виходячи з наявних даних римська вексилляція, до якої входили легіонери і солдати допоміжних підрозділів, дислокувалася тут принаймні з другої половини 60-х — початку 70-х років II ст. аж до середини III ст.². Проте порівняно, наприклад, із Херсонесом³ в Ольвії поки що знайдено небагато епіграфічних пам'яток, написаних латиною і залишених римськими військовослужбовцями або членами їх сімей. На основі цих пам'яток можна було б реконструювати якісний і кількісний склад римської залоги, а також вести плідні наукові розвідки, пов'язані з проблемою римської військової присутності в Ольвії. Тому кожна нова знахідка такого роду становить значний інтерес і заслуговує на окрему публікацію⁴.

Улітку 1994 р. під час розкопок ділянки некрополя Ольвії перших століть н. е., розташованої вздовж краю західного плато Заячої балки (ділянка Г), було знайдено надгробок із латинською епітафією, який як будівельний матеріал складав частину кам'яного закладу підбійної могили № 5 (рис. 1)⁵. Надгробна стела — це вапнякова прямокутна плита розміром 154 × (43—43,5, 42 — по фронтону) × 14,5—15,5 см. Вапняк має рихлу структуру, велику кількість природних

Рис. 1. Надгробна стела з епітафією в закладі підбійної могили № 5

Рис. 2. Надгробна стела з епітафією солдата І Італійського легіону з Ольвії

поглиблень від черепашок; стела обтесана сокирою з широким лезом, із боків і зворотної сторони — більш недбало. Стела збереглася повністю, однак її лицьову поверхню сильно пошкоджено. Верхню частину виконано у вигляді фронту. У тимпані розташовано коло, прикрашене різьбленим орнаментом у вигляді лаврового (?) вінка. Коло з'єднано з основою фронту. З обох боків фронту, у верхніх кутах стели, розташовано дві стилізовані врізані шестипелюсткові розетки, оточені різьбленим колом. Висота поля з фронтом 17,5 см, діаметр вінка 9,5 см, діаметр розеток 5,0 см, висота рельєфу 1,0—1,5 см. Нижче фронту — прямокутна рамка, нижню частину якої виділено поглибленою лінією і прикрашено різьбленим орнаментом у вигляді 12 трикутників⁶. Ширина рамки по боках 3,5 см, знизу — 2,0 см, її висота 0,5 см. На поверхні розеток і рамки навколо напису було зафіксовано рештки червоної фарби. У прямокутній рамці розміром 70 × (35,5—37) см, що займає основне поле плити, розташовано епітафію, яка складалася з

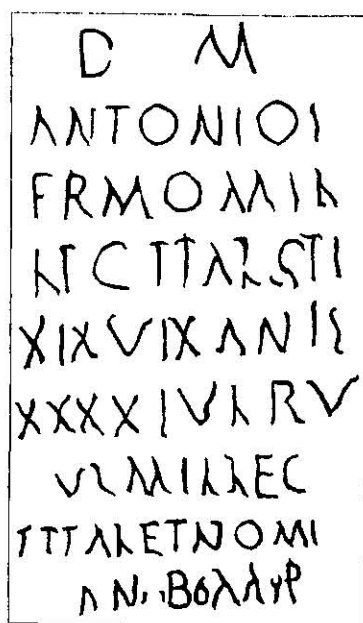

Рис. 3. Прорисовка епітафії

дев'яти рядків. Висота літер 3—5 см. Відстань між рядками 1,5—2,5 см (рис. 2). Напис виглядає так:

1 DM
 ANTONIOI
 ERMOMIL
 LEGIITALSTI
 5 XIXVIXANIS
 XXXXIVLRV
 FVSMILLEG
 IITALETNOMI[...?]
 AN BMP

Літери вирізьблено по ледь помітних лініях попередньої розмітки, які вдалося простежити у п'ятому рядку. Серед особливостей шрифту слід відзначити літеру А без горизонтальної гasti, L — з високо піднятою й скошеною вниз гастою, G і С — широкі, Т — з короткою верхньою гастою-перекладкою, S — нерівна, нахилена праворуч. Нижня частина цієї літери коротша за верхню. В останньому, дев'ятому, рядку є два або три пошкоджені роздільники у вигляді сильно стилізованих листочків. Загалом зображення літер характерне для досить пізнього часу, а деякі, наприклад L і A, близькі до так званого вульгарного стилю⁷. Літера E має подовжену верхню гасту. Таке її написання характерне і для графіки пізньої латини⁸. У четвертому рядку у назві І Італійського легіону літери I + T, вірогідно, подано в лігатурі. У п'ятому рядку замість «annis» стоїть «anis», що, імовірно, можна вважати помилкою різьбяр або проявом змін у побутовій розмовній латині (рис. 3).

Загалом, за винятком закінчення напису, відновлення епітафії не викликає особливих труднощів. Скорочення STI добре відоме в латинській епіграфіці і, поза всяким сумнівом, може бути доповнене як sti(pendium), тобто термін військової служби⁹. В епітафії згадано два імені — Антоній Герм і Юлій Руф. Такі двоскладові імена починають широко вживати замість трискладових у перші століття н. е.; це характерні римські імена, зафіксовані в епіграфічних пам'ятках Ольвії¹⁰. Ім'я Герм досить рідкісне, але cognomen Руф добре відомий в латинській ономастиці¹¹.

У восьмому рядку, після назви І Італійського легіону, стоїть ET, а далі, у кінці цього рядка і на початку дев'ятого, перед BMP. — NOMI(vel. E)AN. Не виключено, що в кінці восьмого рядка і на початку дев'ятого були ще якісь літери, але внаслідок поганого збереження каменя вони практично не читаються. Якщо виходити з того, що перед NOMI(vel. E)AN стоїть ім'я солдата І Італійського легіону і далі — ET, то NOMI(vel. E)AN, вірогідно, також можна розглядати як ім'я особи, що брала участь у спорудженні надмогильної стели. Імовірно, ім'я цієї особи можна відновити, наприклад, як Nome[nt]an(us)¹². Тоді його односкладова структура дає змогу припускати, що ця людина не була римським громадянином, але якось була пов'язана із померлим. Адже завдяки епіграфічним пам'яткам добре відомо, що разом із римськими військовослужбовцями, які входили до складу римських вексильцій античних центрів Північного Причорномор'я, жили їхні родичі та інші категорії населення, у тому числі, можливо, раби і вільновідпущенники, які ставили надмогильні пам'ятники своїм патронам¹³. Яскравий приклад цього — епітафія 90-річної матері Галерія Монтана з Ольвії¹⁴. Напевне, до категорії таких осіб і можна зарахувати NOMI(vel. E)AN(?), згаданого в епітафії після імені солдата І Італійського легіону Юлія Руфа.

Виходячи з усього викладеного епітафію можна відновити так:

1 D(is) M(anibus).
 Antonio H-
 enno mil(iti)
 leg(ionis) Ital(icae) sti(pendium)
 5 (annis) XIX vix(it) an(n)is
 XXXX. Iul(ius) Ru-
 fus mil(es) leg(ionis)
 I Ital(icae) et Nome[nt?]
 an(us?) b(ene) m(erenti) p(osuerunt)

Переклад: Богам Манам. Антонію Герму, солдату Італійського легіону, який прослужив 19 (років), прожив 40 років. Юлій Руф, солдат І Італійського легіону, і Номентан(?) поставили тому, хто добре заслужив.

На жаль, текст епітафії не дає якихось надійних даних для датування надгробка. Проте з урахуванням палеографічних особливостей шрифту надгробок, що публікується, близький за часом до стели Елія Сатурніна та Елії Сатурніни з Ольвії, яку В.В. Латишев уважав за можливе датувати серединою III ст.¹⁵. Причому не виключено, що обидві надмогильні пам'ятки вийшли з майстерні одного різьбяра, про що, зокрема, свідчить дуже характерне зображення літер A, B, L, M, N і форма роздільників у вигляді стилізованих листочків в останніх рядках обох написів. Порівняння характерного написання літер на надгробку Антонія Герма з точно датованими написами на вівтарі 248 р.¹⁶ і вотивній плитці 249—250 pp. із Ольвії¹⁷ свідчить про близьке, якщо не тотожне, написання літер A, M, N, S і V в усіх згаданих пам'ятках. Отже, згідно з цим спостереженням є всі підстави вважати, що надгробок Антонія Герма також належить до середини III ст.

Такому датуванню не суперечить речовий матеріал, знайдений у підбійній могилі, в закладі якої було виявлено надгробок. На жаль, поховання було пограбовано. У ньому збереглися лише залишки дерев'яної труни, збитої залізними цвяхами, окремі людські кістки і дрібні уламки двох скляних бальзамаріїв із високим вузьким горлом, що розширюється донизу, і напівовальним корпусом, які за аналогіями датуються II—III ст.¹⁸.

Публікуючи надгробок, не можна залишити поза увагою деякі риси оформлення самої стели. Немає жодних сумнівів, що майстер, який виготовляв цей пам'ятник, надав йому схожості із фронтоном храму з пілястрами. Принаймні таке оформлення подібне до надгробків моряків Елія Максима¹⁹, Марка Мецилія²⁰, Скрібонія²¹, Аврелія Віатора²², солдата І Сугамбрської когорти з Херсонеса²³ і кавалериста з І али Атекторігіани Юлія Валента з Балаклави²⁴, а також до багатьох аналогічних пам'ятників із території Римської імперії²⁵. Незважаючи на те що ольвійський надгробок простіший за своїм оформленням, його функціональний зв'язок із зазначеним типом пам'ятників безперечний. Причому до аналогічного типу може належати і надгробок Аврелії Квірії з Ольвії²⁶, верхня частина якого оформлена так само. А це, імовірно, свідчить про можливість його датування досить близьким часом.

Однак оформлення надгробної стели Антонія Герма не можна розглядати лише як елемент декору. Воно несло в собі певне смислове навантаження і мало, скоріше за все, символізувати храм, що, як і формула *Dis Manibus*, безпосередньо пов'язано з апофеозом померлих і розвитком уявлень, які відображають віру в безсмертя душі²⁷. Цей висновок добре узгоджується із зображенням у тимпані вінка, який був «сакральною ознакою чистоти»²⁸. Греки, як зазначав ще Е. Роде, «мали звичай прикрашати голову небіжчика вінками або пов'язками, як це належить на знак благочестя перед високим присвяченням померлого»²⁹. Тут доречно пригадати, що, за Платоном, голови померлих, які бенкетують у потойбічному світі, прикрашали вінками³⁰, а на надгробках із зображенням сцени «замогильної трапези» у руках фігур часто були вінки, пов'язані з ідеєю апофеозу померлих³¹. Вінок на голові померлого — це вінок переможця, що подолав окови смертного, злився з богом і таким чином сам став божеством³².

Треба звернути увагу і на дві шестипелюсткові розетки, вирізані по боках фронтона. Е.І. Соломонік зазначала, що такі розетки на надгробках не тільки мали декоративний характер, а й були пов'язані з ученням про безсмертя душі³³. Скоріше за все, і на надгробку з Ольвії, що публікується, розетки були астральними символами і відображали аналогічне коло уявлень, притаманне родичам або самому небіжчику³⁴. Згідно з віруваннями, що досить швидко розповсюджувалися наприкінці II—III ст. всюди на території Римської імперії, термін життя будь-якої людини на землі визначали зірки, а безсмертна душа померлого поверталася після смерті туди, угору, для продовження життя³⁵. Десь там, в ефірі або на сонці, згідно з уявленнями римлян, мешкали й боги Мани, яким присвячували епітафії, у тому числі й ту, що публікується.

Обидва солдати, згадані в епітафії, були військовослужбовцями І Італійського легіону, основна штаб-квартира якого аж до VI ст. знаходилася в Нове³⁶. Цей

легіон виділяв військовослужбовців для несення гарнізонної служби у вексилляціях, дислокованих в античних центрах Північного Причорномор'я³⁷, але в Ольвії про присутність солдатів цього з'єднання до знахідки надгробка, що публікується, було згадано лише один раз — у будівельному написі другої половини 60-х — початку 70-х років II ст., який зробив центуріон XI Клавдієва легіону — командир ольвійської вексилляції³⁸. До трохі пізнішого часу (третьої чверть II — початок III ст.) належить надгробок, поставлений матері і, ймовірно, своїй співмешканці Прокулі солдатом арматури XI Клавдієва легіону Галерієм Монтаном³⁹. Це дає змогу припускати, що у той час римська залога Ольвії, скоріш за все, формувалася на базі цього з'єднання римської армії. Отже, наявність в Ольвії хронологічно пізнішого надгробка солдата I Італійського легіону дозволяє говорити про певні зміни в комплектуванні ольвійської вексилляції, які сталися близько середини III ст.

Нині важко визначити напевно причини такого перебігу подій, але деякі припущення зробити все ж можна. Справа в тому, що в Херсонесі також відбувалася зміна підрозділів, на базі яких формувалася римська залога, яка тоді дислокувалася у місті. Про це свідчить будівельний напис 250 р., в якому повідомляється про відновлення Марком Ратіном Сатурніном, центуріоном I Італійського легіону, схоли принципалів, що, вірогідно, розміщувалася на території римської цитаделі міста⁴⁰.

Разом із тим в Ольвії відомі два написи, що досить точно датуються 248 і 249—250 рр.⁴¹, які хронологічно близькі до будівельного напису центуріона I Італійського легіону 250 р. із Херсонеса. Усі ці пам'ятки свідчать про активізацію римської політики щодо античних центрів Північного Причорномор'я. Якщо запропоноване датування надгробка Антонія Герма вірне, то на основі наявних даних, а також епітафій Елія та Елії Сатурнінів можна припускати присутність в Ольвії римської залоги за часів правління римських імператорів Філіпа Араба (244—249 рр.) і Деція Траяна (249—251 рр.), політика яких на нижньому Дунаї була спрямована на відсіч навал варварів, що активізувалися саме у той час. Дислокація в Ольвії і Херсонесі нехай навіть кількісно невеликих римських залог, головним завданням яких був захист грецького населення, перетворювала ці центри на природних союзників на підходах до кордонів власне імперії. Це давало змогу певною мірою протистояти агресивним діям варварів, що, ймовірно, було важливою складовою цілеспрямованої римської політики щодо античних держав Північного Причорномор'я в середині III ст.⁴² Однак римські війська цього разу дислокувалися в Ольвії і Херсонесі недовго, і їх, мабуть, було виведено в Нижню Мезію не пізніше часу правління імператора Требоніана Галла (251—253 рр.), який уклав ганебний мир з готами, що загрожували імперії⁴³. Принаймні є підстави вважати, що наприкінці 50-х — середині 60-х років III ст. Ольвію, як і сільськогосподарські поселення на берегах Бузького лиману, було розгромлено, і вона припинила своє існування як античний центр⁴⁴.

Отже, надгробок, що публікується, є новим важливим епіграфічним джерелом заключного етапу історії античної Ольвії. Згадка в епітафії солдатів I Італійського легіону, які тут проходили військову службу, дає змогу стверджувати, що, незважаючи на досить напружений стан на Дунайському лімесі, спричинений діями варварів, аж до середини III ст. Римська імперія надавала безпосередню військову допомогу не тільки Херсонесу, а й Ольвії, де було розміщено загін римських сухопутних військ. Проте його дислокація в місті вже не могла кардинально змінити воєнно-політичну ситуацію в регіоні, і після остаточного виведення римської залоги Ольвія вступила в пізньоантичний етап свого розвитку, який характеризується певною специфікою порівняно з II — серединою III ст.

³⁷ Ростовцев М.И. Военная оккупация Ольвии римлянами // ИАК. — 1915. — Вып. 58. — С. 1—15; Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. — Киев, 1993. — С. 149.

³⁸ Зубарь В.М., Сон Н.А. К интерпретации одной латинской надписи из Ольвии (IOSPE, F, № 322) // ВДН. — 1995. — № 3. — С. 181—187; Зубарь В.М., Крапивина В.В. О римском гарнизоне Ольвии в середине III в. // Vita Antiqua. — 1999. — № 2. — С. 76—83.

³⁹ Детальніше див.: Солямоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. — М., 1983; Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. — Киев, 1994.

⁴ *Автори вважають своїм присяжним обов'язком висловити щирю подяку професору Класичного відділення Університету Північної Кароліни (США) Дж. Ліндерському і професору Варшавського університету Т. Сарновському (Польща), консультації яких допомогли відновити та інтерпретувати епітафію, що публікується.*

⁵ *Іув. № О-94/241; Козуб Ю.И. Отчет о раскопках некрополя и предместья Ольвии в 1994 г. // НА ИА НАН Украины. — Дело № 1994/1. — С. 7. — Табл. VI, 13—17.*

⁶ *Аналогічне оформлення верхньої частини зафіксовано в надмогильній стелі солдата П Луцензісової когорти, яку знайдено в Херсонесі. Див.: Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса... — С. 47—48. — № 19.*

⁷ *Huguet P.B. Epigrafia Latina. — Barcelona, 1958. — P. 11, fig. 3; P. 13—14, fig. 13; P. 14, fig. 14; P. 15, fig. 19; P. 16, fig. 20; P. 16, fig. 22; Sandys J.E. Latin Epigraphy. — Groningen, 1969. — P. 47, 51.*

⁸ *Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV веке // МАИЭТ. — 1994/1995. — Вып. 4. — С. 557.*

⁹ *Gordon A.E. Supralineate Abbreviations in latin Inscriptions. — Berkeley; Los Angeles, 1948. — P. 128; Huguet P.B. Op. cit. — P. 197; Calabi Lementani I. Epigrafia Latina. — Milano, 1968. — P. 500; ср.: CIL, III, 3286 + 10262; 4376; 4378; 9739, 14934; VIII, 21040, XIII, 8094; 7579; 6277, 6333, 7801, 70398308, 8311; Holder P.A. Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan. — London, 1980. — P. 276, N 461; P. 278, N 502; P. 289, N 781; Speidel M.P. Bithynian Gravestones of Roman Legionaries // Epigraphica Anatolica. — 1985. — Heft. 1985. — P. 89—91, N 1, 3.*

¹⁰ *Книпович Т.Н. К вопросу о римских именах в составе населения Ольвии I—III вв. н. э. // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. — Л., 1968. — С. 189—191.*

¹¹ *Mócsy A., Feldmann R., Marton E., Szilágyi M. Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpiniae cum indice inverso. — Budapestini, 1983. — P. 246 (Dissertationes Pannonicae. Ser. III, 1).*

¹² *Див., напр.: Hor. Sat. 2, 8, 23; CIL VI 12742; VIII 6261; Kajanto I. The Latin Cognomina. — Helsinki, 1965. — P. 47; Mócsy A., Feldmann R., Marton E., Szilágyi M. Op. cit. — P. 202.*

¹³ *Зубарь В.М. Херсонес Таврический... — С. 90—92.*

¹⁴ *IOSPE, I², 236.*

¹⁵ *IOSPE, I², 234.*

¹⁶ *IOSPE, I², 167.*

¹⁷ *Зубарь В.М., Крапивина В.В. О римском гарнизоне Ольвии... — С. 77.*

¹⁸ *Козуб Ю.И. Стекланные бальзамарии из некрополя Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья в первые века н. э. — Киев, 1986. — С. 43, 46—47; Рис. 1, тип II, группа I, вариант Б.*

¹⁹ *Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса... — С. 46—47, № 18.*

²⁰ *Там же. — С. 60—61, № 33.*

²¹ *Там же. — С. 63—64, № 37.*

²² *Там же. — С. 67—68, № 42.*

²³ *Зубарь В.М., Сон Н.А. Надгробие солдата I Сугамбрской когорты из Херсонеса // ВДИ. — 2000. — № 3. — С. 39—49.*

²⁴ *Зубар В.М., Антонова І.А., Савеля О.Я. Надгробок римського кавалериста з околиці Балаклави // Археологія. — 1991. — № 3. — С. 102—108.*

²⁵ *Gabelmann H. Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein // BJ. — 1972. — 172. — S. 69, 73—80.*

²⁶ *IOSPE, I², 235.*

²⁷ *Зубарь В.М. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического // Обряды и верования древнего населения Украины. — Киев, 1990. — С. 63—64; ср.: Калашиник Ю.П. Херсонесский памятник культа Дунайского всадника // Тр. ГЭ. — 1997. — 28. — С. 172.*

²⁸ *Кагаров Е.Г. Культ фетишей, растений и животных в Древней Греции. — СПб., 1913. — С. 189.*

²⁹ *Rohde E. Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen. — Freiburg; Leipzig; Tübingen, 1898. — Bd. 1. — S. 220.*

³⁰ *Plato. Republ., 363 c.*

³¹ *Kieseritzky G., Watzinger C. Griechische Grabreliefs aus Südrussland. — Berlin, 1909. — Taf. 50—54; Pfuhl E., Möbius H. Die ostgriechischen Grabreliefs. — Mainz am Rhein, 1977. — Bd. 1. — S. 395—422. — Taf. 233—242.*

³² *Cic. De nat. deor. 1, 15, 39; Richmond J.A. Archeology and the after-life in pagan and Christian imagery // Riddel Memorial Lectures. — 1950. — Ser. 20. — P. 21, 26, 28; Cumont F. After life in Roman Paganism. — New York, 1959. — P. 117.*

³³ Соломоник Э.И. Из истории религиозной жизни в северопонтийских городах позднеантичного времени // ВДИ. — 1973. — № 1. — С. 216—217.

³⁴ Cumont F. Recherches sur la symbolisme funéraire des Romains. — Paris, 1942. — P. 209.

³⁵ Детальніше див.: Соломоник Э.И. Из истории религиозной жизни... — С. 217; Штаерман Е.М. Социальные основы религии Древнего Рима. — М., 1987. — С. 195—198, 282; Зубарь В.М. О некоторых аспектах идеологической жизни... — С. 75—79.

³⁶ Absil M. Legio I Italica // Les légions de Rome sous le Haut-Empire. — Lion, 2000. — P. 227—238.

³⁷ Детальніше див.: Зубарь В.М. Херсонес Таврический... — С. 50—52, 63; Он же. Северный Понт и Римская империя. — Киев, 1998. — С. 96—98.

³⁸ Ростовцев М.И. Военная оккупация... — С. 7—10; IOSPE, I, 322; Sarnowski T. L'organisation hiérarchique des vexillationes Ponticae au miroir des trouvailles épigraphiques récentes // La hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine. — Paris, 1995. — P. 325; Зубарь В.М., Сон Н.А. К интерпретации одной латинской надписи... — С. 181—187.

³⁹ IOSPE, I, 236.

⁴⁰ Vinogradov Ju. G., Zubar V.M. Die Schola Principalium in Chersonesos // Il Mar Nero. — 1995/1996. — 2. — S. 129—143; Виноградов Ю.Г., Зубарь В.М., Антонова И.А. Schola principalium в Херсонесе // НЭ. — 1999. — 16. — С. 71—80.

⁴¹ IOSPE, I, № 167; Зубарь В.М., Крапивина В.В. О римском гарнизоне Ольвии... — С. 76—83.

⁴² Див.: Зубарь В.М. Северный Понт... — С. 131.

⁴³ Детальніше див.: Зубарь В.М., Крапивина В.В. О римском гарнизоне Ольвии... — С. 81.

⁴⁴ Зубарь В.М. Северный Понт... — С. 143—144; Он же. О заключительном этапе истории Ольвии (третья четверть III — первая половина IV вв.) // ВДИ. — 2001. — № 1. — С. 132—135. Порівн.: Болгов Н.Н. К проблеме типологии постантичного города в Северном Причерноморье (Ольвия и Танаис) // Ольвия та античний світ: Матеріали наук. читань, присвячених 75-річчю утворення історико-археол. заповідника «Ольвія» НАН України. — К., 2001. — С. 25—28.

Одержано 13.12.2001

В.М. Зубарь, Ю.Н. Козуб

НОВАЯ ЭПИТАФИЯ РИМСКОГО ЛЕГИОНЕРА ИЗ ОЛЬВИИ

В 1994 г. в некрополе Ольвии была найдена прямоугольная надгробная стела, верхняя часть которой выполнена в виде фронтона. Ниже фронтона в прямоугольной рамке расположена девятистрочная латинская эпитафия. По палеографическим особенностям шрифта надгробие может быть датировано серединой III в. Оформление надгробной стелы в виде фронтона храма, опирающегося на пилястры, как и формула Dis Manibus, самым непосредственным образом было обусловлено апофеозом умерших и развитием верований, связанных с бессмертием души.

В эпитафии упомянуты военнотружущие I Итальянского легиона, что позволяет предполагать определенные изменения в комплектовании ольвийской vexillationis в середине III в. Не исключено, что это было вызвано политикой, которую римские императоры Филипп Араб (244—249 гг.) и Деций Траян (249—251 гг.) проводили в Подунавье против активизировавшихся варваров. Дислокация в Ольвии даже небольшого римского гарнизона превращала ее в естественного союзника империи. Но римские войска в Ольвии находились недолго и, скорее всего, были выведены в места своей постоянной дислокации во время правления императора Требонниана Галла (251—253 гг.). После этого Ольвия вступила в позднеантичный этап своего развития, для которого была характерна определенная специфика в сравнении со II — серединой III в.

В.М. Зубар, Ю.Н. Козуб

NEW EPITAPH OF ROMAN LEGIONARY FROM OLBIA

In 1994 a right-angled grave stele the upper part of which was made as a pediment, was found in the necropolis of Olbia. The Latin epitaph, consisting of nine lines, was situated under the pediment in the right-angled frame. It is reconstructed as: D (is) M (anibus)/Antonio H/ermo mil (iti)/leg(ionis) Ital(icae) sti(pendium)/ (annis) XIX vix(it) an(n)is/XXXX. Iul(ius) Ru/fus mil(es) leg(ionis)/I Ital(icae) et Nome[ntu]s/ an(us?) b(ene) m(erenti) p(osuerunt). According to the paleographic peculiarities of the font, the gravestone may be dated to the middle of the III century.

The gravestone is made in a form of a temple pediment, which rests upon the pilasters. Such a decoration as well as the formula *Dis Manibus* was closely connected with the apotheosis of the deceased and the development of the religious beliefs, connected with the immortality of soul.

Both the soldiers, mentioned in the epitaph, were the servicemen of the I Italic legion that enables the suggestion about the definite changes in recruiting the Olbian vexillatio in the middle of the III century. It might have been connected with the policy pursued by the Roman emperors Philip Arab (244—249) and Decius Trajan (249—251) in the Danube region against the activated barbarians. The dislocation of at least a small Roman Garrison in Olbia turned it into the natural ally of the Empire and enabled the resistance to the aggressive rushes of the barbarians. The Roman troops were present in Olbia for not a long period of time and might have been directed to the places of their constant dislocation during the reign of the emperor Tribonian Gall (251—253). After this Olbia entered the late antique period of its development for the history of which the definite specificity in comparison with the II – the middle of the III centuries was peculiar.

О.О. Бєлік

ПОЯСНІ НАБОРИ ІЗ САЛТІВСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ЯК ІНДИКАТОР САЛТОВО-МАДЯРСЬКИХ КОНТАКТІВ

У статті розглянуто споріднені за стилістикою оформлення поясні набори з ранньомадярських і салтівських пам'яток VIII–IX ст. Приділено увагу проблемі датування контактів поміж мадярським та салтівським населенням.

Знахідки мадярських поясних накладок у салтівських пам'ятках неодноразово зафіксовано в літературі. Уперше повідомлення про такий набір (без атрибуції) було зроблено О.М. Покровським у 1901 р., який виявив його під час розкопок кат. № 33 Верхньосалтівського могильника¹. До срібного набору з литва входили декоровані досить специфічним рослинним орнаментом прості бляшки, бляшки з кільцем, бляшки-«рамки» і наконечник, на обох сторінках якого зображено фігуру воїна в каптані та чоботах; голова — у профіль, руки зігнуті в ліктях і тримають чи довгий пояс, чи ріг. Найближчі аналогії цьому — на мадярському поясові з Суботиці, унікальному за кількістю та якістю зображених на його деталях людських фігур і датованому Н.М. Бокій і С.О. Плетньовою X ст.². Дуже близький за формою та пропорціями наконечник походить з пох. 16 Більше-Тиганського могильника³.

Напевно, подібними зображеннями були декоровані й накладки, виявлені В.С. Аксьоновим у кат. 40 Верхньосалтівського-III могильника⁴. Щоправда, неповна комплектність набору (без пряжки й наконечника), на думку В.С. Аксьонова, свідчить про використання накладок не за безпосереднім призначенням, а як амулетів, що кріпилися до одягу жінки⁵. Такий аргумент здається непереконливим, особливо коли врахувати, що більшість салтівських поясних наборів характеризуються неповною комплектністю; така сама ситуація спостерігається й у власне мадярських пам'ятках VIII—X ст.⁶.

Усі відомі до цього часу аналогії першому набору відомі з пам'яток другої половини VIII — першої половини IX ст. у Поволжі, Прикам'ї та Приураллі⁷. Утім, найбільша кількість аналогій існує бляшкам. З одного боку, одиничні знахідки таких виробів видобувають із пам'яток салтівської культури⁸, з іншого — десятки ідентичних або ж аналогічних бляшок було виявлено у пох. 14 Більше-

Тиганського⁹ та у пох. 19 і 28 Мидлань-Шайського могильників¹⁰. Отже, незважаючи на начебто типово салтівські розміри, пропорції, конструкцію та орнаментацию, такі бляшки загалом характерніші для культур Волго-Камського регіону. Можливим поясненням цього явища може бути таке. Аналізуючи поясні набори Більше-Тиганського могильника, Є.О. Халікова звернула увагу, що найпоширенішими орнаментальними мотивами були: трилисник; серія трилисників, розташованих у вигляді древа життя; складні композиції з трилисників, нерідко доповнені зображеннями потроєних ягід. При цьому трилисники й пальмети «салтівського» зразка траплялися набагато рідше¹¹.

І салтівська, і ранньомадярська ювелірні традиції сформувалися за відчутного впливу моди першої половини VIII ст., але надалі вони, імовірно, розвивалися автономно. Для мадярських наборів можна констатувати більшу, ніж у салтівських, спадкоємність цих традицій, що виявилось не тільки в орнаментальних мотивах, а й у більших розмірах деталей. Напевно, саме змішання сталого салтівського стилю «великого бутону лотоса» із мадярськими традиціями синтезувало новий стиль, який можна умовно позначити як «трьох — п'яти бутонів». Він увібрав у себе як салтівські (переважно «лотосоподібна» форма виробів), так і мадярські риси (специфічне заповнення форми). Очевидно, саме подальша еволюція цього змішаного стилю зумовила загальновідоме розмаїття форм виробів і, особливо, орнаментальних композицій у салтівській торевтиці.

Про те, що такий декор спочатку був для салтівців запозиченням, свідчать й інші спостереження.

1. Переважну більшість виконаних у зазначеному стилі мадярських наборів виготовляли зі срібла литвом або штампуванням¹². Основну ж масу салтівських наборів відливали з бронзи. У тих виняткових випадках, коли вони представлені сріблом, аналогії знаходять або у старожитностях предсалтівських горизонтів, або у зазначених пам'ятках народів Волго-Кам'я VIII—IX ст., що разом зі спільністю орнаментации вирізняє останню групу знахідок у специфічну стилістичну лінію, яку умовно можна визначити як *мадярську*.

2. Деталі таких наборів нерідко різняться від салтівських і конструкцією, і конфігурацією. Так, лише в наборах згаданої групи пряжки, на відміну від салтівських суцільнолитих, мають шарнірну конструкцію, типову для «волго-камських» виробів¹³. Орнаментация таких пряжок для салтівців також досить невластива: декорована рамка; орнаментальні композиції на щитках, спрямовані від завершення щитків до шарнірів (а не навпаки, як на салтівських виробках); спеціальний бордюру на щитках, що укладає орнамент у своєрідну рамку, — усі ці специфічні ознаки добре відомі за ранньомадярськими зразками¹⁴. Прості бляшки, як правило, мають не лотосову, а серцеподібну конфігурацію. причому орнамент «вписується» не характерним салтівським способом — у напрямку до загостреної частини, а від неї, цілком копіюючи і композиційно, і стилістично бляшки типу листоподібних із кат. 33 (розкопки О.М. Покровського) і пох. 68 Більше-Тиганського могильника. Показово, що вони не тільки дрібніші за розміром, а й зберігають у вигляді атавізмів декоративні кружальця, кільця бордюру, характерні для мадярських прототипів. Особливий інтерес у цьому контексті становить знахідка в пох. 52 Мидлань-Шайського могильника бляшки з салтівською лотосоподібною конфігурацією, до якої було «вписано» орнамент із «мадярських» строєних «бутонів» у супереччя формі, але, за місцевими канонами, від вістря до основи¹⁵. Бляшки з кільцем із салтівських поховань, виконані у такому стилі, відрізняються від лотосоподібних характерною особливістю — низом їхньої основної пластини йде опуклий бордюру, що імітує ланцюговий бордюру «мадярських» прототипів¹⁶. Оформлення «оправ» також досить стандартне: звичайно це три «бутони» або округлопелюсткові трилисники, розташовані у верхній частині виробу — схема, типова для Волго-Кам'я¹⁷. Для наконечників характерні надзвичайно стандартні пропорції: відношення ширини до довжини становить 0,45—0,46 для дрібних і 0,54 — для великих, тоді як ті самі показники для салтівських наконечників становлять 0,25—0,34. Інакше кажучи, ширина «класичних» салтівських наконечників становить 1/3—1/4 їхньої довжини, а виконаних у «мадярському» стилі — приблизно половину довжини, що характер-

но і для власне мадярських наконечників; така сама однотипність простежується і в орнаменті у вигляді стилізованого дерева життя, яруси якого (зазвичай три) складаються з потроєних «бутонів» або ж округлопелюсткових трілисників¹⁸.

3. Орнаментация наборів лінії має низку яскраво виражених специфічних ознак, що відрізняють їх від «класичних» салтівських:

— мотив округлопелюсткових трілисників;

— мотив «бутонів». Існує два варіанти їх промальовування: із близькими до салтівського промальовування «лотоса» вирізами, які позначено кінчиками бічного листа, що відходить від загостреної центральної частини; та округлі, із гравірованими куклями й дужками, що відходять від них і позначають центральну частину квітки. Вірогідно, перший варіант хронологічно більш ранній (не виключено, що його основа — це салтівська конфігурація «лотоса») і лише пізніше з'явився орнамент другого варіанта. До такого висновку приводить порівняння орнаментів: якщо перший був стилізованим зображенням «бутона», що не розпустився, то другий уже став стилізацією стилізації:

— мотив округлих опуклостей між квітами в переважній більшості наборів. На мадярських деталях ці кружки виконували функцію імітації нерозривності бордюру, начебто вплітаючи верхні частини «бутонів» у ланцюг «сегмент — кружок»¹⁹; а на салтівських виробих із втратою початкового смислового навантаження такі кружки стають чисто декоративним елементом;

— мотив стрілоподібних пагонів від основи квітки. Яскраво виражений на мадярських виробих, на накладках «мадярської» лінії він або зникає, або деградує до імітації «листя на стеблі»;

— мотив потроєних квітів. Іноді доповнювався зображенням четвертої квітки, розташованої немовби в основі інших;

— мотив зооморфних зображень. Єдине зображення, що впевнено пов'язується з мадярською ювелірною традицією, відомо на наконечнику з пох. 259 Нетайлівського могильника²⁰. На протилежному його боці вигравіювано два яруси потрібних суцвіть, а на лицьовій — птах, що нагадує зображення птаха на рукояті шаблі з пох. 6 Більше-Тиганського могильника²¹. Не виключена також близькість із мадярськими і зооморфного зображення на наконечнику з кат. 51 Дмигрієвського могильника²². Зображення дуже нечітке, але на користь згаданого припущення свідчать характерні пропорції, оформлення наконечника, а також його приналежність до набору явно «мадярської» лінії.

Отже, вплив мадярських ювелірних традицій на складання салтівських був більше ніж відчутним. Проте постає цілком закономірне питання: чим пояснюється такий підвищений інтерес салтівців до мадярських наборів?

Було б дуже званим пов'язати описаний симбіоз салтівських і мадярських традицій із перебуванням мадярів, починаючи з 830-х років, а можливо, і значно раніше²³, в області Леведія²⁴, напевно, прикордонної з верхньодонецьким варіантом салтівської культури²⁵. Утім, існує декілька чинників, які примушують відмовитися від цієї гіпотези.

По-перше, монетні знахідки, які видобувають із пам'яток Волго-Кам'я, де було виявлено мадярські поясні набори, надійно датують VIII і, можливо, початком IX ст. Так, Більше-Тиганський могильник датується дирхемами, карбованими в період 709/710—789/790 рр., причому найбільш раннім за дирхемами датується пох. 28, що містило набір змішаного салтово-мадярського стилю²⁶. Навіть якщо припустити середнє «запізнення» дирхемів на 50 років, поясний набір міг опинитися в землі найбільше у 70-х роках VIII ст., тобто більш ніж за 50 років до приходу мадярів у Леведію. На Мидлань-Шайському могильнику спостерігається подібна ситуація: датований 19 монетами східних династій, карбованих у проміжок із 744/745 до 823/824 рр., він містив уже явно деградовані набори, виявлені в жіночих похованнях, датованих півдрахмами Табарістану 746 і 777 рр. карбування (пох. 10) і дирхемом 744/745 рр. карбування (пох. 16)²⁷. Стерлітамакський могильник, де також траплялися мадярські набори, датується дирхемами, карбованими в період 705—779 рр.²⁸

По-друге, у пох. 68 Більше-Тиганського могильника разом із мадярськими бляшками було виявлено суцільнолиту неорнаментовану пряжку «салтівського»

зразка²⁹. Подібна пряжка, знайдена в похованні кургану 13 із квадратними ровиками могильника Барановка I, датується візантійським солідом 751—754 рр. карбування³⁰. Очевидно, це найранніший виріб із надійно датованих салтівських поясних приналежностей. З урахуванням невеликого запізнення солідів, а також можливості більш-менш тривалого існування пряжок зазначеного типу час здійснення поховання 68, однак, навряд чи виходить за межі кінця VIII — початку IX ст.

По-третє, серйозним аргументом на користь появи наборів «мадярського» стилю не пізніше третьої чверті VIII ст. виступає знахідка із Чистяково³¹. Виявлений тут литий поясний набір із сріблястої бронзи, декорований потроєними округлими «бутонами» із гравірованими імітаціями центральної частини, супроводився солідом Константина V 751—757 рр. карбування³². О.В. Комар, що супроводив публікацію цього поховання коментарем, дійшов висновку, що орнамент на бляшках є специфічно хозарським, а подібні набори належать до одного з найпоширеніших видів салтівських поясів і представлені практично в усіх пам'ятках салтівської культури; до того ж дослідник датував поховання, незважаючи на солід, але ґрунтуючись на власній хронологічній схемі, 840—880 рр.³³. Проте обидва перші положення не відповідають дійсності; відносно датування вважається більш правильним маркірувати час згаданого поховання не пізніше 70-х — 80-х років VIII ст.³⁴.

По-четверте, на Нетайлівському могильнику салтівської культури, звідки видобувають, напевно, найбільшу кількість наборів «мадярського» стилю (серед салтівських пам'яток), було виявлено не менше 12 дирхемів кінця VII — першої половини IX ст. і солід Константина V 751—757 рр.³⁵. Найбільший інтерес у цьому контексті становить знахідка в пох. 60 поясного набору «мадярського» стилю, що супроводився дирхемом 775—778 рр. карбування³⁶, тобто навіть за умови «спізнання» монети на 50 років дата здійснення зазначеного поховання не «дотягує» до межі 30-х — 40-х років IX ст.

Отже, датовані монетами пам'ятки, що містили мадярські набори або виконані в «мадярському» стилі салтівські поясні прикраси, свідчать про те, що межа другої половини VIII — першої чверті IX ст. — найбільш вірогідний час існування таких виробів, а знахідки у пох. 28 Більше-Тиганського могильника і в Чистякові дають змогу уточнити нижню межу: очевидно, поясні набори з'являються не пізніше 70-х — 80-х років VIII ст. Отож буде неправомірним пов'язувати появу в салтівців наборів розглянутого стилю з приходом мадярів у Леведію. У зв'язку з цим пропонуємо таку гіпотезу. Як відомо, приблизно у другій половині VIII ст. на території Хозарського каганату з'явилася мода на набірні пояси салтівського зразка, причому в багатьох регіонах співіснували салтівські й місцеві форми, що було зумовлене, можливо, наявністю в місцевих дружинах алано-болгарських — «салтівських» — воїнів³⁷. Навіть якщо остання теза не відповідає дійсності, власне факт моди на невеликі, прикрашені «лотосами» набори важко заперечувати. Не викликає сумнівів і збереження місцевих особливостей оздоблення поясів. Специфіка мадярської орнаменталії помітно вирізняється серед інших салтівських наборів особливою «пишністю». Цілком логічно припустити, що й салтівці сприймали їх саме так. Багато прикрашені мініатюрними квітами срібні набори могли бути відмінним соціальним маркером. Принаймні, поховання чоловіків із такими поясами в Дмитріївському могильнику виділяються найбільшим багатством поховального інвентарю і, відповідно, найвищим економічним статусом³⁸. Очевидно, тими самими причинами пояснюється й порівняльна рідкість наборів «мадярського» стилю в салтівських могильниках: їх носіння цілком могло бути привілеєм найзаможнішої частини салтівських дружинників; утім, не виключено, що власниками поясних наборів були етнічні мадяри, які служили найманцями або переселилися на згадану територію з якоїсь іншої причини.

Останнім часом з'явилася гіпотеза, що приблизно з другої третини IX ст. територія від Середнього Подонеччя до Середнього Придніпров'я належала союзу повсталих проти центрального Ітільського уряду племен («кабар»), які населяли північний захід каганату, та мадярів, причому цей союз деякий час

успішно протистояв уряду Хозарії і політично, і економічно³⁹. Таке припущення цілком узгоджується з результатами аналізу стилістики салтівських наборів. Виходячи з відчутної наявності в їхньому оформленні елементів мадярських ювелірних традицій, а також із наявності в деяких салтівських похованнях власне мадярських поясних наборів, місцеве населення та мадярів пов'язували досить міцні відносини, починаючи, найбільше, з останньої чверті VIII ст. Навіть якщо процеси, реконструйовані М.В. Гореліком, дійсно не були такими глобальними, сам факт союзу салтівців і мадярів заперечувати важко. На користь наведеної версії свідчить і відносна нечисленність «класичних» салтівських гарнітур у Криму та на Північному Кавказі⁴⁰: лише за умови певної ізоляції «донецького» регіону від іншої території каганату така дивна, на перший погляд, непопулярність «класичних» наборів стає і логічно обґрунтованою, і закономірною.

¹ Покровский А.М. Верхне-Салтовский могильник // Тр. XII АС. — 1905. — Т. 1. — С. 8; — Табл. XXI, 51—55.

² Бокий Н.М., Плетнёва С.А. Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне Ингула // СА. — 1988. — № 2. — С. 104, 105, 113, 114; — Рис. 6.

³ Халикова Е.А. Больше-Тиганский могильник // СА. — 1976. — № 2. — Рис. 11, 14.

⁴ Аксёнов В.С. Редкий тип бляшек-амулетов из Верхне-Салтовского катакомбного могильника // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма): Тез. докл. — Самара, 2000. — С. 3—4.

⁵ Аксёнов В.С. Указ. соч. — С. 4.

⁶ Бокий Н.М., Плетнёва С.А. — Указ. соч. — Рис. 5; Халиков А.Х. Новые исследования Больше-Тиганского могильника (о судьбе венгров, оставшихся на древней Родине) // Проблемы археологии степей Евразии. — Кемерово, 1984. — Рис. 2 А, 3; Халикова Е.А. Указ. соч. — Рис. 4, 11.

⁷ Генинг В.Ф. Мыдлань-Шай — удмуртский могильник VIII — IX вв. // ВДУ. — 1962. — Вып. 3. — Табл. IV, 14, 16, 18, 24, 25, 28; Иванов П.П. Крюковско-Кужновский могильник. — Моршанск, 1952. — Табл. XXVIII, 3, 4, 6; XXXI, 11; Халиков А.Х. — Указ. соч. — Рис. 3; Халикова Е.А. — Указ. соч. — Рис. 4, 5, 11.

⁸ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989. — Рис. 85; Тахтай А.К. Погребальный комплекс хазарского времени из окрестности г. Чистяково Сталинской области // ВА. — 1999. — № 2. — Табл. 2, 3.

⁹ Халикова Е.А. — Указ. соч. — Рис. 11, 8.

¹⁰ Генинг В.Ф. — Указ. соч. — С. 108. — Табл. IV, 18.

¹¹ Халикова Е.А. — Указ. соч. — С. 170.

¹² Халикова Е.А. — Указ. соч. — С. 169.

¹³ Генинг В.Ф. — Указ. соч. — Табл. III, 5, 6; Халикова Е.А. — Указ. соч. — Рис. 4, 6; 5, 3; 11, 6.

¹⁴ Халикова Е.А. — Указ. соч. — Рис. 4, 6, 11; 5, 3; 6, 1, 6.

¹⁵ Генинг В.Ф. — Указ. соч. — Табл. IV, 14.

¹⁶ Халикова Е.А. — Указ. соч. — Рис. 4, 8; 5, 5; 11, 3, 8.

¹⁷ Генинг В.Ф. — Указ. соч. — Табл. IV, 24, 25; Халиков А.Х. — Указ. работа. — Рис. 3, 3; Халикова Е.А. — Указ. соч. — Рис. 4, 12; 11, 7.

¹⁸ Халикова Е.А. — Указ. соч. — Рис. 4, 10; 5, 7; 11, 5, 14.

¹⁹ Халиков А.Х. — Указ. соч. — Рис. 3, 2; Халикова Е.А. — Указ. соч. — Рис. 11, 8, 9.

²⁰ Крыганов А.В. Продолжение раскопок Нетайловского могильника // АБУ 1998—1999. — Киев, 1999. — Рис. 1, 5.

²¹ Халикова Е.А. — Указ. соч. — Рис. 4, 21.

²² Плетнева С.А. — Указ. соч. — Рис. 85.

²³ Барта А. Истоки венгерской культуры X в. // ПАДНУ. — М., 1972. — С. 123.

²⁴ Багрянородный Константин. Об управлении империей. — М., 1989. — С. 159, 161, 163.

²⁵ Халикова Е.А. Ранневенгерские памятники Нижнего Прикамья и Приуралья // СА. — 1976. — № 3. — С. 141, 155; Шушарин В.П. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. — М., 1961. — С. 134.

²⁶ Халикова Е.А. Больше-Тиганский... — С. 177, 178. — Рис. 5, 3—7.

²⁷ Генинг В.Ф. — Указ. соч. — С. 15, 16, 19, 39—41. — Табл. IV, 9, 15, 19.

²⁸ Ахмеров Р.Б. Могильник близ г. Стерлитамака // СА. — 1955. — 22. — Табл. VIII, IX; Ищериков П.Ф. Аланский могильник близ г. Стерлитамака // КСИИМК. — 1952. — Вып. 47. — С. 78-85.

²⁹ Халиков А.Х. — Указ. соч. — Рис. 3, 1.

³⁰ Круглов Е.В. Хазарские погребения в бассейне реки Иловли // РА. — 1992. — № 4. — С. 179. — Рис. 4, 3—8.

³¹ Тахтай А.К. — Указ. соч. — С. 160—165.

³² Тахтай А.К. — Указ. соч. — С. 162, 164. — Табл. 2, 3—6; 7.

³³ Тахтай А.К. — Указ. соч. — С. 165—166.

³⁴ Семенов А.И. О датирующих способностях византийских солидов VII—VIII вв. // Вторая Кубан. археол. конф.: Тез. докл. — Краснодар, 1993. — С. 94—95.

³⁵ Крыганов А.В. Нетайловский могильник на фоне праболгарских некрополей Европы // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э. — Самара, 1998. — С. 362—363.

³⁶ Пархоменко О.В. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII—IX ст. // Археологія. — 1983. — Вип. 43. — С. 86.

³⁷ Ковалевская В.Б. Поясные наборы Евразии IV—IX вв. Пряжки // САИ. — 1979. — Вып. Е 1—2. — С. 39—40.

³⁸ Плетнева С.А. — Указ. соч. — Табл. 69.

³⁹ Горелик М.В. Образ мужа-воина в Кабарин-Угрии-Руси // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма): Тез. докл. — Самара, 2000. — С. 39—40.

⁴⁰ Тахтай А.К. — Указ. соч. — С. 165.

Одержано 08.09.2001

А.А. Белик

ПОЯСНЫЕ НАБОРЫ ИЗ САЛТОВСКИХ ПАМЯТНИКОВ КАК ИНДИКАТОР САЛТОВО-МАДЬЯРСКИХ КОНТАКТОВ

В салтовских погребальных памятниках обнаружены поясные наборы и их детали, в целом малохарактерные для торевтики культуры. Все известные к настоящему времени аналогии данным украшениям происходят из раннемадьярских памятников второй половины VIII — первой половины IX в. в Поволжье, Прикамье и Приуралье. Специфика оформления таких находок позволяет выделить их из массива «классических» салтовских в отдельную стилистическую линию, которую можно условно обозначить как «мадьярскую», и констатировать наличие довольно тесных культурных контактов между мадьярским и салтовским населением, начавшихся, судя по многочисленным находкам монет, не позднее последней четверти VIII в.

А.А. Belik

THE BELT SETS FROM THE SALTOV MONUMENTS AS AN INDICATOR OF SALTOV-MAGYAR CONTACTS

A number of belt sets and their components found in the Saltov burial monuments is little typical in the whole for the culture torvitics. Analogues to such decorations all known by this time originate from early magyar monuments of the second half of the VIII — the first half of the IX centuries of the Volga, Kama and Urals regions. The specificity of forming such sets gives possibility to single them out of a large amount of «classic» Saltov ones into a separate stylistic line. On condition this line may be marked as «magyar». Availability of rather close cultural contacts between the magyars and Saltov population may be ascertained. Such contacts began judging by multiple coin finds no later than the last quarter of the VIII century.

О.Ф. Горелік

ФАУНІСТИЧНІ РЕШТКИ В МАТЕРІАЛАХ РОГАЛИЦЬКО-ПЕРЕДІЛЬСЬКИХ СТАЦІЙ ФІНАЛЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ

У статті на основі аналізу фауністичних решток зі стацій Рогалицько-Передільської групи (Південно-Східна Україна) фінального палеоліту запропоновано гіпотези щодо значення різних тварин (дикого коня, бізона, північного оленя) у життєзабезпеченні людини наприкінці льодовикового періоду, наведено спостереження про характер утилізації мисливської здобичі.

Дослідження комплексу геологічно синхронних пам'яток фінального палеоліту, що знаходяться на території Рогалицько-Передільської групи стацій в басейні середньої течії Сіверського Дінця (Луганська обл.), стала важливою подією у вітчизняному палеолітознавстві ¹.

Унаслідок проведених робіт було отримано комплекси фауністичних решток — найважливіше джерело для вивчення господарської адаптації населення Рогалицько-Передільської групи стацій у фінальному палеоліті. Ці рештки було знайдено в культурному шарі багатьох пам'яток: Рогалик-Якимівська (Рогалик I), Рогалик II «А», Рогалик II «Д», Рогалик III «А», Рогалик III «В», Рогалик V, Рогалик VII, Рогалик XII, Передільське I. Зважаючи на різну репрезентативність колекцій фауністичних решток, зосередимося на аналізі найбільш значних фауністичних комплексів, які було виявлено відомими палеозоологами Т.І. Бібіковою, Н.Г. Білан, І.Є. Кузьміною.

Місця зосередження кісток на поверхні пам'яток здебільшого були просторово відмежовані від скупчень артефактів із кременю, що може свідчити про вибіркове застосування території стоянки її мешканцями для тих чи інших різновидів діяльності.

Переважаюча більшість кісток тварин артикульовані, представлені уламками з пошкодженнями як діафізної, так і епіфізної частини кісток. На різних пам'ятках ступінь збереженості поверхні кісток варіював і багато в чому залежав від глибини залягання культурного шару. Унаслідок інтенсивності тафономічних процесів на кістках не простежуються характерні сліди діяльності людини під час розтину та утилізації здобичі, а також сліди зубів хижаків.

Склад мисливської здобичі

Рогалицькі стації серед найбільш значних пізньовалдайських пам'яток азово-причорноморських степів за складом мисливської здобичі є унікальними, оскільки в їх фауністичних колекціях кістки широкопалого коня (*Equus caballus latipes* Grom.) становлять 70—100 % (табл. 1).

У найбільш репрезентативних колекціях зі стацій Рогалик-Якимівська (Рогалик I), Рогалик II «А», Рогалик III «В», Рогалик VII і Рогалик XII крім кісток коня є нечисленні або поодинокі кістки деяких інших видів тварин: бізона (*Bison priscus*) та північного оленя (*Rangifer tarandus*). Кістки лисиці (*Vulpes vulpes*) та

ще якоїсь невеликої тварини було виявлено у порівняно непогано збережених фауністичних матеріалах Рогалик-Якимівської стації².

Кістки дикого коня, на основі чотирьох найбільш виразних фауністичних комплексів, репрезентовані приблизно в однакових пропорціях *трьома* основними віковими класами (табл. 2). Звертає на себе увагу те, що визначена мінімальна кількість особин коней, рештки яких було знайдено на стаціях, та їхня вікова структура близькі до даних про склад маточних (гаремних) груп диких коней, що наведені в літературі. Маточні, або гаремні, групи диких коней — найтипівіше об'єднання коней, яке можна спостерігати протягом року. Воно, звичайно, складається з двох-трьох статевозрілих самок (кобила здатна продукувати потомство один раз у 2 роки, починаючи з 3-річного віку), двох-трьох 1- та 2-річних коней і одного дорослого самця не молодше 5—6 років³. Додатковим аргументом на користь можливого гаремного характеру організації груп коней, на яких полювали мешканці рогалицьких стоянок, є поодинокість іклів у складі численних колекцій зубів. Достатню репрезентативність останніх розглянуто як певний індикатор присутності значної кількості дорослих жеребців, що характерно для другого постійного типу об'єднання коней — холостяцького табуна⁴. Табун холостяків, що складається з 5—11 особин⁵, формується з жеребців віком від 2 до 4,5 років, а за іншими свідченнями — старше 3 років, що покидають родинний табун під тиском домінуючого дорослого жеребця⁶. Головна відмінність табуна холостяків — відсутність коней віком від 1 до 2 років⁷.

Незначна репрезентативність ювенільних особин у структурі вікових класів коней Рогалика пояснюється поганою збереженістю слабомінералізованих зубів і кісток тварин віком до 1 року⁸.

Зафіксована різновіковість тварин, з якими пов'язані фауністичні рештки, не дає підстав говорити про існування яскраво виражених переваг у процесі полювання на той чи інший віковий клас. Зважаючи на ці обставини, а також на археологічний контекст фауністичних знахідок, спеціалізований характер фауністичного комплексу і сезонну поведінку коней, появу решток диких коней у культурному шарі стоянок Рогалицько-Передільського району найвірогідніше можна пояснити наслідком разового сезонного полювання, протягом якого вистежували й забивали цілу маточну групу.

Таблиця 1. Співвідношення кількості фауністичних решток та площі їхнього поширення на території деяких рогалицьких стоянок

Вид тварини	Рогалик II «А» 384 м ²	Рогалик VII 78 м ²	Рогалик XII 90 м ²	Рогалик III «А» 1,43 м ²	Рогалик III «В» 6 м ² 2,4 м ²	
<i>Equus caballus</i>						
MNI	5	4	5	1	3	1
MN	221	86	121	16	56	17
<i>Bison priscus</i>						
MNI	0,5	2	0,5	—	0	0,5
MN	4	27	2	—	—	1
<i>Rangifer tarandus</i>						
MNI	0,5	—	0,5	—	—	—
MN	1	—	2	—	—	—

П р и м і т к и: MNI — кількість особин; MN — кількість кісток.

Таблиця 2. Вікові класи дикого коня з рогалицьких стоянок

Класи	Рогалик II «А»	Рогалик III «В»	Рогалик VII	Рогалик ХП
Дорослі > 4 років	2	2	2	3
Напівдорослі 3—4 роки	2	1	1	1
Молоді < 3 років	1	1	1	1

Збереженість фауністичних решток. Характер утилізації

Склад кісток дикого коня, що були знайдені на стоянках (табл. 3), дає змогу дійти деяких висновків щодо ступеня збереженості фауністичних решток і особливо-стей процесу утилізації вбитих тварин.

Ступінь впливу людини і тафономічних процесів на збереженість фауністичних решток можна орієнтовно визначити за стандартним співвідношенням кількості зубів і кісток. Так, згідно з даними М. Левайн, для дорослого коня нормальне співвідношення зубів та артикульованих кісток становить $0,18 : 1,00$ ⁹. У фауністичних комплексах Рогалика воно таке: Рогалик II «А0» — $7 : 1,00$; Рогалик III «А» — $0,6 : 1,00$; Рогалик III «В» — $0,9 : 1,00$; Рогалик VII — $0,95 : 1,00$; Рогалик XII — $2 : 1,00$. Для порівняння наведемо дані доступних нам визначень масових фауністичних матеріалів із кількох пізньопалеолітичних пам'яток: Кам'яна Балка II — $1 : 1,00$ ¹⁰; Гьонерсдорф — $0,8 : 1,00$; Джоренз — $0,6 : 1,00$ ¹¹.

Значна перевага кількості зубів над кістками в комплексі Рогалик II «А» свідчить не стільки про особливий характер утилізації забитих коней, скільки про гіршу збереженість кісток, особливо трубчастих, тонких, плоских, у тім числі черепних й лопаткових, щодо зубів. На думку Р. Клейна, більша витривалість, очевидно, пояснює тенденцію значного превалювання зубів практично усіх видів тварин, включаючи коня, над іншими кістками¹². Дж. Четтерз наводить дані Лімена про збільшення частки елементів із низькою харчовою цінністю, які за структурою кістки більш щільні та менш схильні до руйнації, у складі археологічних колекцій кісток тварин унаслідок тафономічних процесів¹³.

Гірше збереження фауністичних решток у культурному шарі Рогалика II «А» підтверджується характером поверхні кісток, відсутністю кісток черепа, щелеп, які було виділено у складі інших фауністичних комплексів Рогалика. Краща збереженість спостерігалась у матеріалах стацій Рогалик III «А». Рогалик III «В», Рогалик VII і Рогалик XII.

Порівняння складу основних елементів скелета дикого коня в п'яти фауністичних комплексах Рогалика (табл. 3) дає змогу говорити про їхню загальну подібність як за позитивними, так і за негативними ознаками. Серед загальних позитивних ознак — наявність в усіх порівнюваних колекціях елементів черепного скелета головним чином зубів, кісток кінцівок, лопаток і тазових кісток. За логікою Л. Бінфорда, який використав загальний індекс утилізованості карибу (MGUY)¹⁴, що з певними обмеженнями може бути застосований для оцінки харчової цінності частин диких коней, серед решток коня, які трапляються у фауністичних комплексах Рогалика, приблизно однаково представлені частини як з високим показником харчової цінності, так і з низьким. Частково відокремлюється у цьому відношенні комплекс Рогалик VII, в якому на фоні відносно меншої кількості кісток, що репрезентують багаті м'ясом частини скелета, спостерігалася безпрецедентно висока кількість подіумних кісток, особливо метаподій (25,6 %).

Серед існуючих розбіжностей між пам'ятками у складі кісток і зубів скелета коня, наявність яких є закономірною внаслідок різної збереженості колекцій, їх недостатньої статистичної репрезентативності, відзначимо різні співвідношення зубів верхньої і нижньої щелеп. Так, у фауністичних комплексах Рогалик II «А» і Рогалик VII співвідношення зубів верхньої щелепи помітно, а в першій пам'ятці майже вдвічі більше кількості зубів нижньої щелепи. Цим вони відрізняються від фауністичних комплексів Рогалик III «В». Рогалик XII, а за межами Рогалицько-Передільського району — Кам'яної Балки II¹⁵, Торральби, Амброні¹⁶, в яких спостерігалася протилежна ситуація. Відокремлення нижньої щелепи пов'язано з потребою витягти язик, зламавши при цьому висхідну гілку верхньої щелепи (ascending ramus) або щелепний виросток (condyle)¹⁷. Подальша утилізація нижньої щелепи, що, певно, призводило до руйнації зубів, у мисливській практиці етнографічно вивчених архаїчних суспільств — явище виняткове. Л. Бінфорд наводить доволі показову приказку ескімосів: «Вовк прямує до стійбища ескімосів тоді, коли чує, що вони розламують нижні щелепи забитих тварин для здобуття кісткового мозку»¹⁸. Можливо, що гранично припустимою

утилізацією мисливської здобичі можна пояснити відносно невелику кількість зубів нижньої щелепи у фауністичних комплексах Рогалик II «А» і Рогалик VII.

Негативні ознаки фауністичних комплексів, що зіставляються, схожі. У них, за невеликим винятком, відсутні кістки черепної коробки, ребра та хребці. Суттєво, що два останні елементи скелета пов'язані з найбільш ласими частинами туші¹⁹. Про відсутність хребців, ребер, деяких інших елементів скелета черепа коней у матеріалах Кам'яної Балки II писали Н.Б. Леонова, Є.В. Миньков, які припускали, що причиною тому був початковий розтин убитих тварин за межами базової стації²⁰. Близький погляд висловила Диксі Вест, яка вважає, що відсутність або нечисленність частин аксіального скелета та верхніх частин кінцівок коней на епігравецьких стаціях Центральної Європи зумовлено тим, що з кілл-сайтів транспортували тільки обрізане м'ясо, лишаючи кістки з малим вмістом кісткового мозку на місці²¹. На думку Л. Бінфорда, відсутність цінних у харчовому відношенні елементів скелета у фауністичній колекції може свідчити, що зазначені частини були винесені з кілл-сайту на базову стацію (reverse gourmet strategy)²². Таку стратегію, наприклад, було зафіксовано на деяких стаціях середнього палеоліту Західного Криму²³. Так, з погляду В. Чабая, Ен. Маркса і К. Монігал, фауністичний комплекс стації Старосілля (шар 4), близький за своєю структурою до колекції фауністичних решток стації Рогалик VII, оскільки відрізняється відсутністю елементів аксіального скелета коня та верхніх частин його кінцівок за достатку кісток, багатих мозком (метаподій, фаланг та деяких кісток черепа), сформувався внаслідок застосування «стратегії гурманів» за Л. Бінфордом²⁴. Не маючи достатніх матеріалів для приєднання до однієї із

Таблиця 3. Структура елементів скелета тварин у фауністичних комплексах рогалицьких стоянок

Елементи скелета	Рогалик II «А»				Рогалик III «А»		Рогалик	
	Кінь		Бізон		Кінь		Кінь	
	MNB	%	MNB	%	MNB	%	MNB	%
Фрагменти черепа (Cranial fragments)	—	—	—	—	—	—	1	1,4
Верхня щелепа (maxillae)	—	—	—	—	—	—	1	1,4
Нижня щелепа (mandibles)	—	—	—	—	—	—	4	5,5
Зуби верхньої щелепи (The high mandible tooth)	127	57,5	1	25	4	25	9	12,3
Зуби нижньої щелепи (The low mandible tooth)	65	29,4	—	—	2	12,5	24	32,9
Хребці (vertebrae)	5	2,3	—	—	—	—	—	—
Лопатки (scapulae)	2	0,9	—	—	—	—	2	2,74
Тазові (pelvic)	1	0,45	—	—	—	—	4	5,5
Плечові (humeri)	7	3,2	—	—	—	—	7	9,6
Стегнові (femura)	1	0,45	—	—	2	12,5	1	1,4
Променеві (radius)	1	0,45	—	—	—	—	2	2,74
Великогомілкові (tibiae)	3	1,4	1	25	1	6,25	6	8,2
Ліктьові (ulna)	—	—	—	—	—	—	1	1,4
Малі гомілкові кістки (fibula)	—	—	—	—	—	—	—	—
Кистьові, зап'ясткові, передплеснові (carpals, tarsals)	—	—	—	—	—	—	1	1,4
Плеснові, п'ясні (metapodiae)	3	1,4	1	25	2	12,5	6	8,2
Фаланги (phalanges)	4	1,8	1	25	2	12,5	3	4,1
П'ятова кістка (calcaneum)	—	—	—	—	2	12,5	1	1,4
Астрагали таранні (astragalus)	2	0,9	—	—	1	6,25	—	—
Ребра (ribs)	—	—	—	—	—	—	—	—
Усього	221	100	4	100	16	100	73	100

запропонованих гіпотез чи їх відвернення, ми вважаємо можливим запропонувати ще одну версію. На наш погляд, відсутність зазначених елементів скелета найвірогідніше пояснити характером харчової утилізації цих елементів, а також впливом тафономічних процесів. Утилізація головного мозку, який у молодих тварин ескімоси вважали делікатесом²⁵, була пов'язана з розтином черепної коробки, тонкі пластини якої швидко руйнували сили природи.

Маючи велику кількість зубів на стоянках, що ми вивчаємо, важко припустити, що вони з'явилися там без голови тварини. За даними Д. Вест, достаток кінських голів на пізньопалеолітичних стаціях зумовлен особливостями харчового потенціалу цієї тварини²⁶. Кістки коня вміщують значно менше кісткового мозку, важливого для організму палеолітичного мисливця, ніж кістки північних оленів та бовидів. Хоча кінь важить приблизно вдвічі більше, ніж північний олень, вміст кісткового мозку в останнього понад 13 разів перевищує аналогічний показник у дикого коня. Оскільки кісткового мозку в довгих кістках коней, на відміну від кісток бовидів і північних оленів, відносно небагато, цей дефіцит компенсувався утилізацією голів, у складі яких мозок, язик, носові порожнини, губи були джерелом цінного структурного жиру. Голову відносно легко відокремити від тулуба коня, і без особливих зусиль таку масу (близько 20 кг), одна людина може транспортувати з кілл-сайту до житлової стації.

Ребра та хребці у практиці мисливських народів розбирали на відносно просунутому етапі розтину тварин і при цьому, як правило, входили в різні базові пучки²⁷. В ескімосів, починаючи зі стародавніх часів, усі частини аксіального скелета підлягали виварюванню для приготування м'ясного бульйону²⁸, внаслідок чого

III «В»		Рогалик VII						Рогалик XII					
Бізон		Кінь		Бізон		Кінь		Бізон		Олень			
MNB	%	MNB	%	MNB	%	MNB	%	MNB	%	MNB	%		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
—	—	1	1,2	—	—	1	0,83	—	—	—	—		
—	—	3	3,5	1	3,7	4	3,3	—	—	—	—		
—	—	25	29,1	7	5,9	33	27,3	—	—	—	—		
—	—	17	19,8			48	39,7	—	—	—	—		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
—	—	5	5,8	—	—	2	1,7	—	—	—	—		
—	—	4	4,7	—	—	2	1,7	—	—	1	50		
—	—	1	1,2	—	—	—	—	—	—	—	—		
—	—	1	1,2	—	—	2	1,7	1	50	—	—		
—	—	1	1,2	—	—	3	2,5	—	—	—	—		
—	—	1	1,2	3	11,1	5	4	—	—	—	—		
—	—	—	—	—	—	1	0,83	—	—	—	—		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
—	—	—	—	2	7,4	3	2,5	1	50	—	—		
1	100	22	25,6	12	44,4	5	4	—	—	—	—		
—	—	1	1,2	1	3,7	6	5	—	—	—	—		
—	—	3	3,5	—	—	2	1,7	—	—	—	—		
—	—	1	1,2	1	3,7	3	2,5	—	—	1	50		
—	—	—	—	—	—	1	0,83	—	—	—	—		
1	100	86	100	27	100	121	100	2	100	2	100		

руйнувалися. В умовах, коли було доступне свіже м'ясо, нунаміути розрубували ребра на дрібні фрагменти й обсмоктували свіжообрубані кінці, внаслідок чого на стаціях, де використовували свіже м'ясо, ребра як елемент скелета зникали.

Отже, відсутність кісток черепної коробки, ребер і хребців у Рогалику, а також, очевидно, у Кам'яній Балці II, можливо, відображає не стільки стратегію поетапного розтину коней, скільки результат застосування певних технологій приготування їжі та її вживання. До аналогічних висновків прийшов К. Гембл, який проаналізував фауністичні рештки північного оленя в печерній палеолітичній стації Абрі Пато²⁹.

Свій внесок щодо зникнення хребців і ребер із поверхні схилів корінного берега, на якому розміщені рогалицькі стації, могли зробити делювіальні процеси. За даними Воорхаеза, ці елементи скелета найбільш легко переміщуються водою по схилу³⁰. Аналіз складу кісток скелета диких коней, знайдених на деяких рогалицьких місцезнаходженнях, а також археологічного контексту, що супроводжує ці знахідки, спонукає нас вважати ці фауністичні рештки свідченням послідовних перманентних дій з розтину забитих тварин та їхньої харчової утилізації. Тільки фауністичний комплекс Рогалик VII дає підстави припускати, що частини коней, найважливіші у харчовому відношенні, після первинного розтину могли виносити за межі стації.

Великий інтерес становить вивчення фауністичних решток бізона та північного оленя, що трапилися нам на деяких рогалицьких стаціях (табл. 3). Склад цих кісток, безперечно, вибірковий. Кістки бізона репрезентують, як правило, частини туші різної утилізаційної цінності, що знаходились, очевидно, в анатомічному поєднанні. Так, у матеріалах Рогалику II «А» були репрезентовані кістки задньої ноги: великогомілкова, плеснова й фаланга. У матеріалах Рогалика VII, де кістки бізона були найчисленніші, представлені 3 *великогомілкові кістки* та досить багато (15) метаподій і п'ясних кісток, таранна кістка, у колекції Рогалика XII — стегнова кістка та кістка заплюсни. Показово, що саме великогомілкових кісток зі складу скелетів бізонів Амвросіївського кострища було відносно менше за інші різновиди кісток, що деякі дослідники пояснювали першочерговим вилученням згаданої частини тварини для харчової утилізації³¹.

Зуби бізона в серії є лише в колекції Рогалика VII, де вони, можливо, пов'язані зі знайденою там нижньою щелепою. Склад фауністичних решток бізона не дає підстав для висунення однозначної гіпотези, що інтерпретує ці знахідки. Найвірогідніше припущення, що ці кістки бізона з'явилися в Рогалику у складі «харчового пакета» («food parcel»), що був запасений під час передуючого рогалицького епізоду (сезону?) полювання та принесеного сюди як харчова підтримка на час нового періоду полювання.

Поєднання частин високої утилізаційної цінності та низької для тривалого зберігання було звичайною практикою багатьох мисливських суспільств. Узагальнюючи досвід ескімосів. Л. Бінфорд писав: «Кінцівки цілі або за винятком метаподій і фаланг потрапляють на резидентне місцезнаходження з кілл-сайтів, м'ясних сховищ і морозильників»³². Цей варіант інтерпретації найбільше прийнятний для пояснення появи фауністичних решток бізона в матеріалах локалізації Рогалик II «А», Рогалик III «В», Рогалик XII. У той самий час для пояснення природи появи фауністичних решток бізона в матеріалах Рогалика VII можлива інша версія. Наявність кісток черепа (нижня щелепа, зуби) та значної кількості кісток дистальної частини кінцівок типова для місць забою тварин (kill-sites) та їх початкового розтину³³. Це може бути аргументом на користь признання стації Рогалик VII місцем забою та початкового розтину не тільки коня, а й бізона. Якщо визнати цю гіпотезу вірогіднішою, то патерн утилізації коней на стації Рогалик VII не відрізнявся від патерну утилізації бізона, м'ясні частини якого могли виносити з місця забою на резидентне поселення.

Ще більш випадкові у фауністичних колекціях стоянок Рогалика кістки північного оленя. Один зуб у комплексі локалізації Рогалик II «А» і дві кістки — тазова і таранна — у матеріалах Рогалика XII явно не мають прямого відношення до процесів розтину мисливської здобичі, як це було встановлено на прикладі дикого коня та, можливо, бізона на стації Рогалик VII.

Аналіз фауністичних комплексів стацій Роголика свідчить про те, що їх поява була зумовлена насамперед полюванням на дикого коня. Можливо, що додатковим об'єктом полювання, напевно, був бізон, при цьому не виключено, що полювання на бізонів у часі передувало заселенню стацій Роголика. Скоріш за все, останнє припущення стосується і полювання на північного оленя.

Спеціалізоване полювання на диких коней — не зовсім типове явище для азово-причорноморських степів, де головним об'єктом промислу людини в пізньому палеоліті був бізон. Така порівняно рідкісна спеціалізація має своє пояснення. З одного боку, м'ясо диких коней, придатне до вжитку, за масою становить близько 180 кг³⁴, що значно менше, ніж у бізона. Воно вважається чудовим харчовим ресурсом внаслідок високої калорійності кінського жиру, що був незамінним для організму людини в умовах холоду, постійної мобільності, важкої фізичної праці³⁵. М'ясо коней є важливим джерелом вітамінів, мінералів, амінокислот, унікальних жирних кислот, що потрібні для профілактики багатьох смертельно небезпечних для життя людини захворювань. Проте з іншого боку, за даними Д. Вест, внаслідок недостатності мозку та жиру в кістках епіграветтські мисливці Центральної Європи ніколи не розглядали коней як першорядний харчовий ресурс³⁶, надаючи перевагу північному оленю. Можливо, що й для населення Роголицько-Передельських стацій сезонний спеціалізований промисел диких коней був тільки частиною загальнорічного мисливського репертуару, що додатково охоплював, як свідчать фауністичні колекції, полювання на бізонів та північних оленів. У найбільш розвинутій формі цей репертуар відображають фауністичні комплекси стоянок Кам'яної Балки, в яких були присутні два провідні види — бізон і кінь, а також північний олень. Можливо, що поєднання полювання на коня, бізона та північного оленя було своєрідною рисою життєзабезпечення населення фінального палеоліту степів Дніпро-Донецького межиріччя, причому питома вага диких коней щодо інших тварин із закінченням плейстоцену постійно зростала.

¹ Локтюшев С.А. Палеолітична стоянка Якимівська балка на р. Євсуг Ворошиловградської області // Палеоліт і неоліт України. — К., 1947. — Т. 1. — С. 283 — 287; Телегин Д.Я., Тарасенко Н.И. Мезолитическая стоянка у хутора Роголик (Ворошиловградская область) // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР. — Л., 1983. — С. 35—39; Горелик А.Ф. Культурные различия в материалах Роголицько-Передельской группы синхронных стоянок финального палеолита (Луганская область) // Археол. альманах. — Донецк, 1996. — № 5. — С. 209—218.

² Локтюшев С.А. Палеолітична стоянка ... — С. 283—287.

³ Levine M.A. Mortality models and the interpretation of horse population structure // Hunter — gatherer economy in Prehistory: a European Perspectives. — Cambridge, 1983. — P. 30.

⁴ West D. Horse hunting, processing, and transport in the Middle Danube // Paleolithic in the Middle Danube Region. Anniversary volume to Bohuslav Klima / Ed. by Yuri Sloboda. — Bruo, 1996. — P. 209—245.

⁵ Gamble C.I. The Paleolithic Settlement of Europe. — Cambridge, 1986. — P. 108.

⁶ Баскин Л.М. Поведение копытных животных. — М., 1976. — С. 24.

⁷ Levine M.A. Mortality models and the interpretation ... — P. 30.

⁸ Ibid. — P. 36.

⁹ Ibid. — P. 33.

¹⁰ Leonova N.B., Minkov E.V. Spatial Analysis of Faunal Remains from Kamennaya Balka II // J. of Anthropol. Archaeology. — 1988. — N 7. — P. 203—230.

¹¹ Levine M.A. Mortality models and the interpretation... — P. 33.

¹² Klein R.G. Reconstructing How Early People Exploited Animals: Problems and Prospects // The Evolution of Human Hunting / Ed. by M.H. and D.V. Nitecki. — New York; London, 1987. — P. 24.

¹³ Chatters J.C. Hunter-gatherer adaptation and assemblage structure // J. of anthropol. archaeology. — 1987. — N 6. — P. 343.

¹⁴ Binford L.R. Nunamit Ethnoarchaeology. — New York; San-Francisco; London, 1978. — Table 18.

¹⁵ Leonova N.B., Minkov E.V. Spatial Analysis of Faunal Remains... — P. 225.

¹⁶ Klein R.G. Reconstructing How Early People Exploited Animals... — P. 22.

¹⁷ Agenbroad L.D. The Hudson — meng site: an Alberta bison kill in the Nebraska high plains. — Caldwell, 1978. — P. 44.

- ¹⁸ Binford L.R. Nunamiut Ethnoarchaeology... — P. 150.
- ¹⁹ Ibid. — P. 41.
- ²⁰ Леонова Н.Б. Планиграфическое исследование свидетельств утилизации охотничьей добычи на материалах верхнепалеолитической стоянки Каменная Балка II // КША АН СССР. — 1985. — Вып. 181. — С. 12—16; Leonova N.B., Minkov E.V. Spatial Analysis of Faunal Remains... — P. 225.
- ²¹ West D. Horse hunting, processing, and transport... — P. 209—245.
- ²² Binford L.R. Nunamiut Ethnoarchaeology... — P. 147.
- ²³ Patou-Mathis M. Archeozoological analysis of the Middle Paleolithic fauna from selected levels of Kabazi II // The Middle Paleolithic of Western Crimea. — Liege: ERAUL 87, 1999. — Vol. 2. — P. 74.
- ²⁴ Chabai V.P., Marks A.E., Monigal K. Western Crimean middle Paleolithic Paleoenvironment and paleoeconomy // The Middle Paleolithic of Western Crimea. — Liege: ERAUL 87, 1999. — Vol. 2. — P. 222.
- ²⁵ Binford L.R. Nunamiut Ethnoarchaeology... — P. 150.
- ²⁶ West D. Horse hunting, processing, and transport... — P. 235—236.
- ²⁷ Binford L.R. Nunamiut Ethnoarchaeology... — P. 60; Agenbroad L.D. The Hudson — meng site... — P. 39. — Fig. 15.
- ²⁸ Binford L.R. Nunamiut Ethnoarchaeology... — P. 137.
- ²⁹ Gamble Cl. The Palaeolithic Settlement... — P. 297.
- ³⁰ Burke A. Butchering and scavenging at the middle paleolithic site of Starosele // The Middle Paleolithic of Western Crimea. — Liege: ERAUL 87, 1999. — Vol. 2. — P. 9.
- ³¹ Леонова Н.Б., Миньков Е.В. К вопросу об интерпретации Амвросиевского костяка — уникального памятника позднего палеолита Приазовья // Проблемы интерпретации археологических источников. — Орджоникидзе, 1987. — С. 42.
- ³² Binford L.R. Nunamiut Ethnoarchaeology... — P. 137.
- ³³ Ibid. — P. 60.
- ³⁴ Straus L.G. Hunting in Late Upper Paleolithic Western Europe // The Evolution of Human Hunting / Ed. M. H. and D.V. Nitecki. — New York; London, 1987. — P. 147—176.
- ³⁵ Levine M.A. Eating horses: the evolutionary significance of hippophagy // Antiquity. — 1998. — 72, n. 275. — P. 90—100.
- ³⁶ West D. Horse hunting, processing, and transport... — P. 241.

Одержано 28.04.2001

А.Ф. Горелик

ФАУНИСТИЧЕСКИЕ ОСТАТКИ В МАТЕРИАЛАХ РОГАЛИКСКО-ПЕРЕДЕЛЬСКИХ СТОЯНОК ФИНАЛЬНОГО ПАЛЕОЛИТА

Анализ фаунистических комплексов финальнопалеолитических стоянок Рогаликско-Передельской группы свидетельствует о том, что их появление было связано прежде всего с охотой на дикую лошадь. Возможно, что дополнительным объектом охоты был бизон, причем охота на бизонов по времени предшествовала заселению стоянок Рогалика. Скорее всего, что последнее предположение касается и охоты на северного оленя.

Фаунистические остатки дикой лошади, по-видимому, образовались в результате перманентных действий по расчленению забитых животных и их пищевой утилизации. Можно предположить, что охотничий промысел дикой лошади, бизона и в меньшей степени северного оленя — был типичным и играл основную роль в жизнеобеспечении населения финального палеолита степей Днепро-Донского междуречья.

A.F. Gorelik

FAUNAL REMAINS IN THE MATERIALS OF THE FINAL PALEOLITHIC ROGALIKSKO-PEREDELSKOYE SITES

The analysis of the faunal complexes of the Final Paleolithic sites of Rogalisksko – Peredel'skoye district shows that their origin was connected, first of all, with the wild horse hunting. The bison could have been the additional hunting object and probably the bison hunting had preceded the occupation of Rogalik sites. The latter assumption may also concern the reindeer hunting.

The faunal remains of the wild horse may have been the result of permanent hunters' actions on butchering and food consuming.

It is possible to assume, that the typical pattern of the hunting bag, which consisted of the wild horse, the bison and to less extent the reindeer was the specific trait of the life-support activity of the population in the Final Paleolithic of the Dnieper-Don steppe area.

ЯКІРНА СТОЯНКА СВЯТИЛИЩА АХІЛЛА НА ОСТРОВІ ЛЕВКЕ (ЗМІЙНОМУ)

У статті розглянуто можливість локалізації якірної стоянки святилища Ахілла на острові Левке (Зміїному). Гідрологічні особливості північно-західної частини Чорного моря та низка інших причин обумовили виняткове значення цього острова в історії стародавнього мореплавства. Наведено дані письмових джерел та археологічних досліджень.

Гідрологічні особливості північно-західної частини Чорного моря — північні та північно-східні вітри, що переважають, прибережні течії, що йдуть проти годинникової стрілки¹, мілини в гирлі Дунаю, що існували ще за античних часів (Полібій, IV, 41, 1—2), та інші причини обумовили виняткове значення острова Зміїного в історії стародавнього мореплавства.

Храм Ахілла — покровителя Понта та моряків, було побудовано на цьому острові, мабуть, не тільки із сакральною метою, його використовували і як добрий орієнтир. Не виключена також можливість його використання як маяка поряд з іншими сигнальними баштами, що знаходилися на суходолі. Так, очевидно, згадувану Страбоном (VII, 3, 16) біля гирла Тіраса «башту Неоптолема» було призначено саме для цього. Про це свідчить її визначення як ΠΥΡΓΟΣ, що в античних джерелах практично завжди співвідноситься з маячними баштами. У цьому зв'язку можна згадати також, що Неоптолем був сином Ахілла. Спорідненість двох міфологічних персонажів підкреслюється і географічною близькістю «башти» та храму Ахілла на Білому острові. Для кораблів, що йшли від Проток у напрямку північних берегів Чорного моря і навпаки, після храму башта була найбільш помітним орієнтиром.

Є конкретні свідчення грецьких та римських авторів про велике значення острова для мореходів. Так, Арріан у своєму «Периплі» (§ 34) пише: «Ахілл, як розповідають, з'являється уві сні одним після того, як пристануть до острова, а іншим ще під час плавання, коли вони опиняються поряд з ним, і вказує, де краще пристати до острова, і де *стати на якорі*» (курсив наш. — Авт.). Філострат в «Розповідях про героїв» (XIX, 16—18) більш красномовний. Так, він пише: «Посейдон, прийнявши до уваги великі розміри Понту і ту обставину, що внаслідок відсутності на ньому островів для мореплавців немає притулку, підняв згадуваний мною Білий острів, призначив його Ахіллу та Єлені для проживання, а морякам для *стоянки на морі*» (курсив наш. — Авт.). Далі він повідомляє про зручні гавані острова, де кораблі ховаються від непогоди: «Якщо хто пристане до північної або південної частини острова і почне підніматися вітер, несприятливий для стоянки, то Ахілл повідомляє про це біля корми і наказує сховатися від вітру, змінивши місце стоянки...»². Багато з тих, хто від'їжджає з Понту... стверджують, що коли вони бачать цей острів, вони, ті, яких носить по безмежному морю, обіймають один одного і плачуть радісними сльозами, а приставши до острова і привітавши землю, йдуть до храму, щоб помолитися і принести офіру Ахіллу».

Ці повідомлення у сукупності з археологічними матеріалами підтверджували загальну версію про існування на Левці пристаней — якірних стоянок. Втім точне їх розташування до останнього часу не було відомо. Реальне швартування біля острова стародавніх кораблів могло бути підтверджено тільки під час дослідження його акваторії.

Перші археологічні роботи біля Зміїного були розпочаті у 1964 р. Тоді основні зусилля було спрямовано на пошуки затоплених карстових печер, в яких, як вважалося, «при наближенні морських піратів жерці ховали статуї богів та

дорогоцінності»⁴. Проте всупереч цій привабливій думці, що потрапила і до літератури⁵, геологічна будова острова виключає наявність на ньому карстових печер. Останні можуть утворюватися лише у вапнякових породах⁶. Це підтвердили і роботи експедиції.

Підсумки другої підводної експедиції 1968 р.⁷ також були невтішними — на думку її учасників, кам'янисте дно поблизу острова не залишає ніяких надій на знахідки стародавніх пам'яток.

Після довгої перерви комплексне археологічне дослідження о-ва Зміїного почалося лише у 1988 р. Тоді ж розпочалися планомірні гідроархеологічні роботи в його акваторії⁸. Основні знахідки, які було покладено в основу дослідження, було зроблено в Північній бухті.

Північна бухта — це невеличка затока, що заглиблюється у берег острова на 100—150 м. Ширина між крайніми точками — мисами — близько 400 м (рис. 1). Берег дуже зрізаний, має вигляд безсистемного скупчення валунів та каміння. Підійти до нього можна лише за допомогою барж, що мають апарель. Дно також кам'янисте, з великою кількістю валунів, що заросли черепашкою. За 100—150 м від берега спостерігається черепашковий шар, який поступово переходить у піщане дно. Майже всі знахідки зроблено в перехідній зоні від скелястого до піщаного дна. Середня глибина 9—12 м.

Підводні дослідження проводили методом смугового пошуку з подальшими вимірами координат за допомогою теодоліту. Це дало змогу зафіксувати й підняти на поверхню значну кількість керамічного матеріалу, виявити реальні сліди знаходження стародавніх кораблів, поблизу острова відкрити їх залишки у вигляді кам'яних та свинцевих деталей якорів⁹.

Кераміка репрезентована амфорною тарою та черепицею, що розсіяні у межах затоки. Вони трапляються у вигляді окремих фрагментів і скупчень. Серед останніх виявлено «камфорне поле», на якому зафіксовано різні типи керамічної тари, у тому числі й археологічно цілі екземпляри. Вони зосереджувалися по центру бухти й займали приблизну площу 200 м² (рис. 1). Кераміка датується різними періодами античної доби і відбиває всю амфору номенклатуру пам'ятки, накопичену за її 1000-літню історію¹⁰. Оскільки серед керамічної тари є цілі зразки, можна стверджувати, що вони входили до складу товарів кораблів, що приставали до острова, і потрапляли на дно саме з них, а не з берега. Причини могли бути різними. Не виключено, що частину цих знахідок спеціально присвячували Ахіллу і скидали у море як жертвоприношення.

Найбільшу увагу привертають знахідки деталей античних якорів. За весь час досліджень зафіксовано і піднято на поверхню 3 кам'яних, 19 свинцевих штоки, 6 свинцевих кріплень для лап якорів¹¹. Відмічено місцезнаходження ще декількох екземплярів штоків, але з технічних причин вони поки що знаходяться на дні.

До найдавніших типів належать якорі з кам'яними штоками. У вітчизняній літературі немає спеціальних публікацій, присвячених античним якорям. Лише в 1991 р. з'являються перші публікації штоків античних якорів, але без супроводжувального археологічного контексту¹². У 1995 р. було надруковано результати археологічних досліджень поблизу Таманського півострова, де серед інших знахідок є і деталі античних кораблів¹³.

Один із штоків має форму сегмента завдовжки 1,4 м, найбільшу ширину 0,25 м. По центру він має вибірку, що проходить по всьому периметру. Вона призначалася для кріплення веретена (рис. 2, 15). Близьким за формою є шток, від якого збереглася лише одна половинка. Його первісна довжина 1,95 м, ширина 0,3 м (рис. 2, 14). Подібні штоки датуються VI—V ст до н. е.¹⁴

Другий тип кам'яних штоків має дещо іншу форму — його роги трохи загнуті уверх, обробка поверхні грубіша. Довжина цього екземпляру 1,0 м, найбільша ширина — 0,2 м, ширина вибірки — 0,1 м (рис. 2, 13). Близькі аналогії відомі в багатьох місцях античної Ойкумени й датуються V ст. до н. е.¹⁵

До найдавніших якорів зі свинцевим штоком належать декілька екземплярів. Штоки прямокутні, у перетині трапецієподібні. Їх можна розподілити на декілька типів. Перший репрезентовано штоком завдовжки 0,75 м, розмір сторін

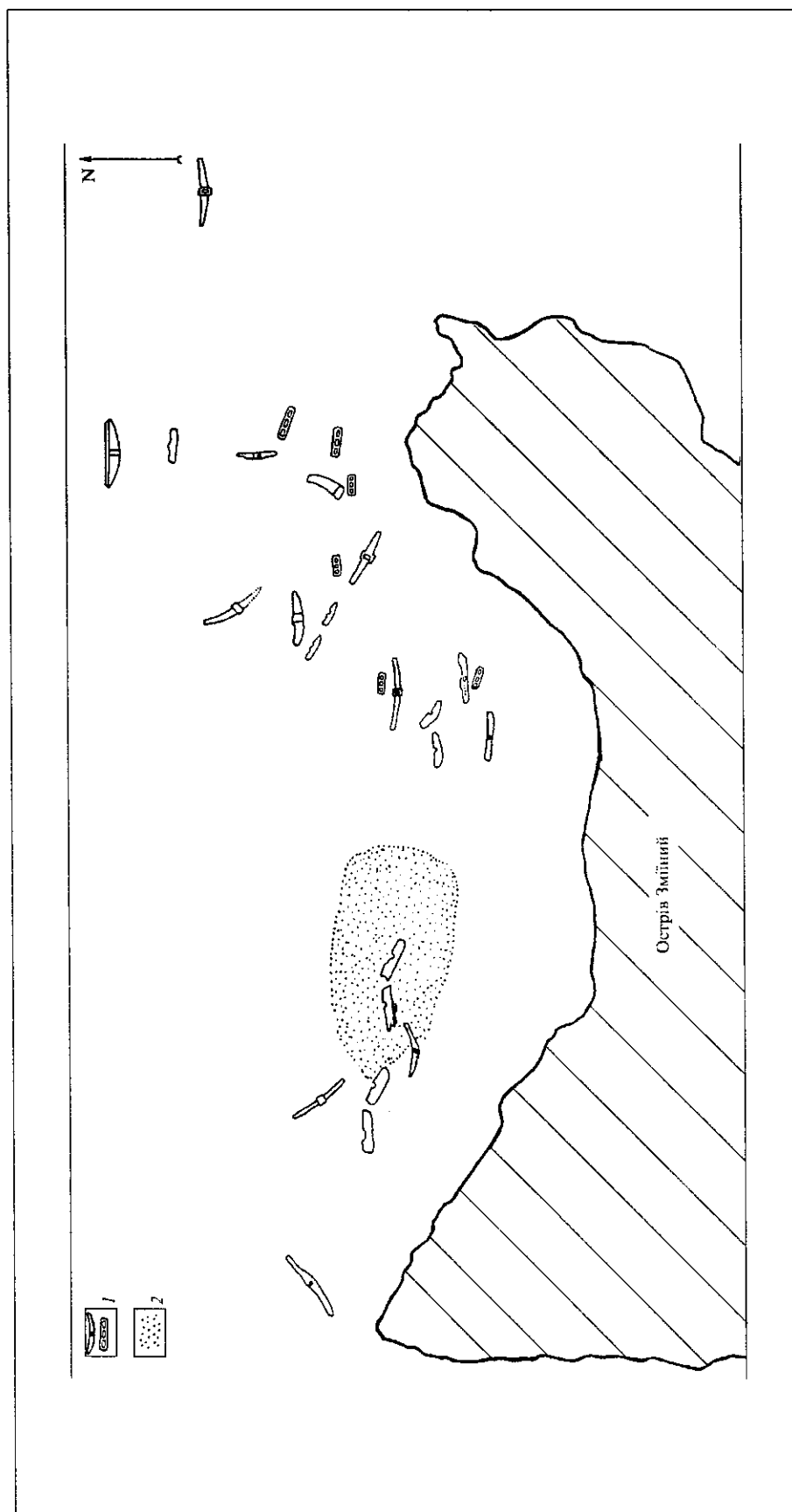

Рис. 1. План Північної бухти із зазначенням місць знахідок якорів: 1 — знахідки якорів, масштаб умовний; 2 — скуснення кераміки

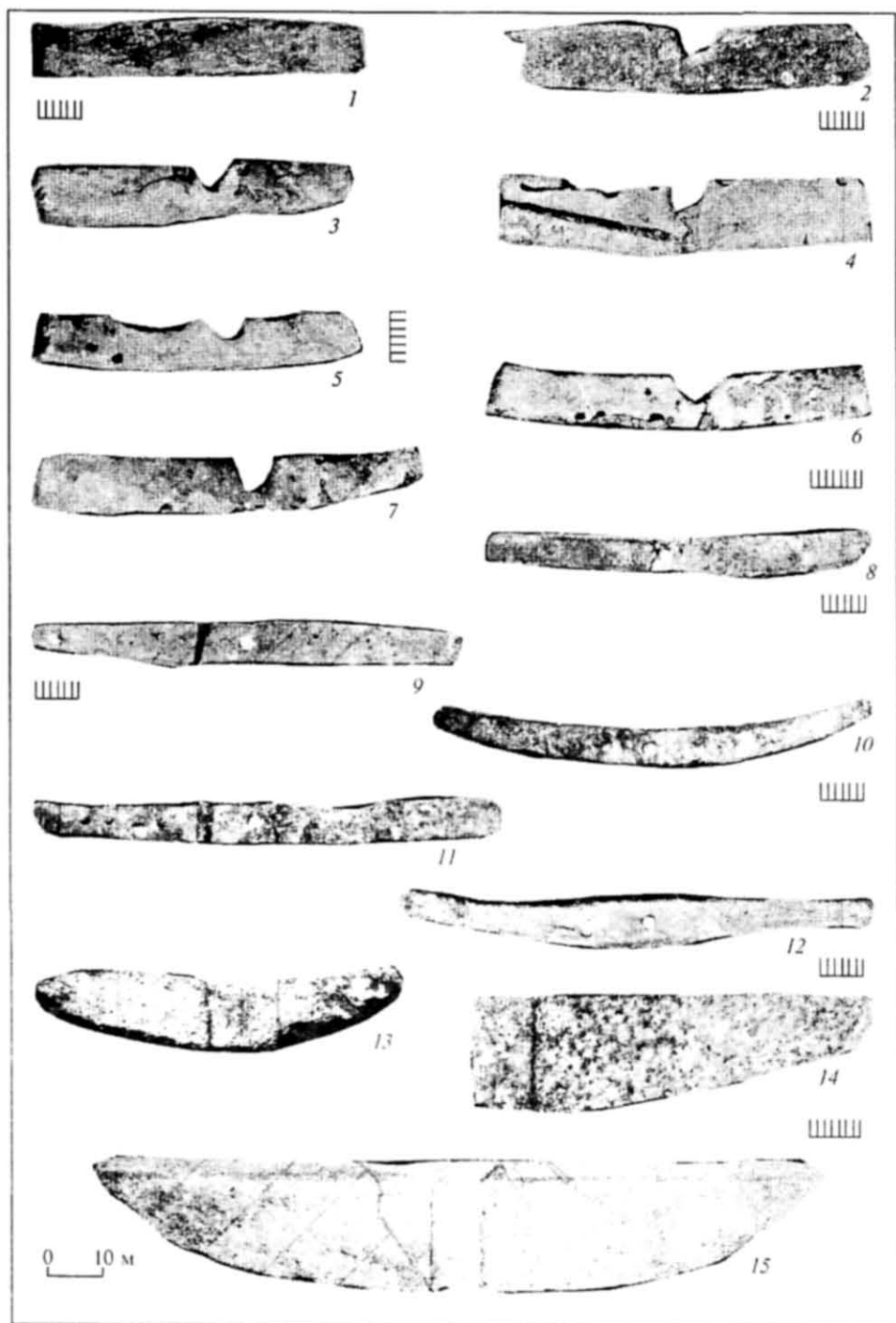

Рис. 2. Кам'яні та свинцеві штоків

0,13 × 0,07 × 0,05 м (рис. 2, 1). З одного із боків поперечного перетину простежуються залишки перемички. Це дає змогу зробити припущення про з'єднання з подібним штоком, вірніше його частиною з іншого боку веретена. Подібна конструкція є однією з найранніших і має багато спільних рис з попередньою формою кам'яних штоків. Такі якорі звичайно датуються VII—VI ст до н. е., хоча вони існували й у V ст до н. е.¹⁶

Близькі типи штоків, але з виїмкою в центральній частині, також мають багато спільного з кам'яними. Перший, мабуть, найбільш архаїчний варіант

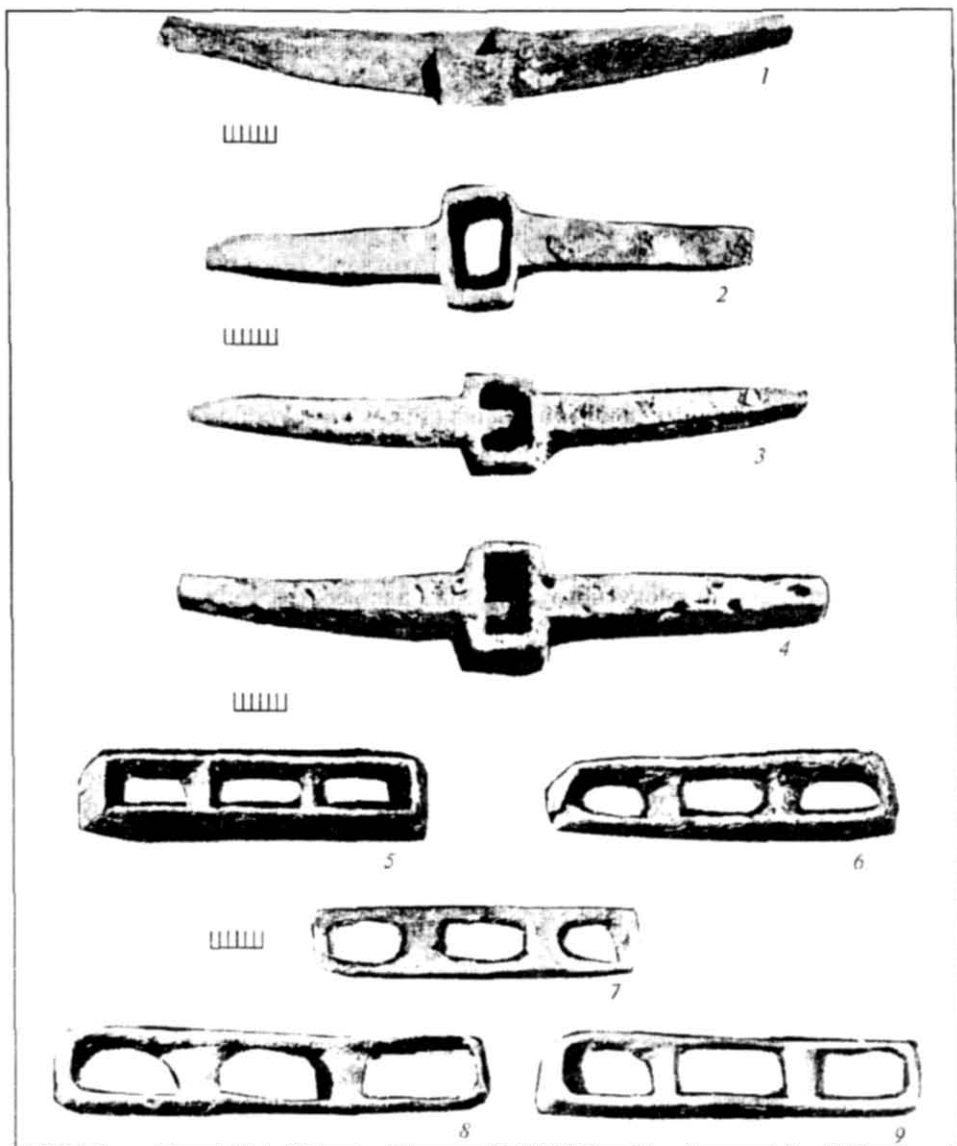

Рис. 3. Свинцеві штоки і кріпління якорів

репрезентовано чотирма екземплярами, розміри яких становлять 0,5—0,6 м завдовжки та 0,07 м завширшки. Штоки трохи вигнуті, а у перетині прямокутні (рис. 2, 3, 5—7). Деякі дослідники зараховують подібні штоки до VII—VI ст. до н. е.¹⁷ Другий варіант таких штоків більш масивний. Так, два екземпляри (на жаль, дуже поганої збереженості) мали прямокутну форму і були трапецієподібними у перетині. Їх довжина близько 0,6 м, ширина 0,11—0,13 м. У центрі розташовувався прямокутний жолоб¹⁸. Ще один подібний шток мав довжину 0,79 м і ширину 0,14 м (рис. 2, 2). На одній із бокових граней був виступ завдовжки 0,04 м. Аналогічний шток завдовжки 0,78 м й завширшки 0,15 м на одній із половинок мав поздовжній косий розріз, спрямований до центру (рис. 2, 4). Очевидно, цей розріз — не брак відливки, а одна з особливостей конструкції якоря. Якорі, де використовували штоки з центральним жолобом, звичайно датовані VI—V ст. до н. е.¹⁹

Ще один тим свинцевих якірних штоків репрезентовано п'ятьма екземплярами. Вони мають одну спільну рису — невеликий отвір у центральній частині, але відрізняються один від одного окремими деталями. Центральний отвір слу-

гував для кріплення за допомогою спеціального болта штока до веретена. Перший із варіантів має дугоподібну форму. Його довжина 0,99 м, найбільша ширина 0,09 м (рис. 2, 10). Інший варіант цього типу репрезентований іншим штоком завдовжки 1,04 м й завширшки 0,11 м (рис. 2, 12). Ще один варіант має більш пряму форму. Його довжина 0,8 м, ширина 0,065 м (рис 2, 8). Якорі з такими штоками були дуже поширені у Східному Середземномор'ї. Велику їх кількість було знайдено біля фракійських берегів Чорного моря. Найвірогідніший час їх побутування V—IV ст. до н. е.²⁰ Інші штоки на додаток мають поперечний валик, який розташований поблизу центрального отвору. Відстань між отвором та валиком визначає товщину веретена. Сам шток міг бути рухомим²¹, як на одному з наших зразків (рис. 2, 9). Його довжина 0,9 м, ширина 0,08 м, в одній із кінцівок є додатковий отвір. Інший шток як додаткову конструктивну особливість мав на одному з боків чотири невеличкі виступи (рис. 2, 11). Його довжина 1,03 м, ширина 0,07 м. За одними даними штоки з поперечним упором були поширені у VI—II ст. до н. е.²² В інших дослідженнях такі якорі датовані III ст. до н. е. — IV ст. н. е.²³

Один із типів якірних штоків, що трапляються найчастіше, представлено шістьма екземплярами (два з них збереглися у фрагментованому вигляді). Всі вони мають практично однакову конструкцію. Центральну частину виконано у вигляді наскрізного прямокутного кріплення для веретена, від якого в обидва боки розходяться прямокутні у розрізі роги. Один з таких штоків — завдовжки 1,26 м й розміром центрального отвору 0,21 × 0,14 м (рис. 3, 1). Його роги загнуті догори, у середині штока є порожнина, мабуть, від дерев'яної серцевини. На одній з бокових граней отвору для кріплення веретена нанесено знак у вигляді букви «Г». У іншого майже аналогічного штока завдовжки 0,92 м, розміром отвору 0,16 × 0,1 м роги розташовані не під кутом до центральної частини, а горизонтально (рис. 3, 2). Подібні якорі були широко відомі в античному світі й побутували протягом декількох століть, від III ст. до н. е. до IV ст. н. е.²⁴

Найближчі аналогії датуються III—I ст. до н. е.²⁵

Два інші екземпляри відрізняються від попередніх наявністю свинцевого стрижня, що проходить всередині штока. Останній, мабуть, виконував роль ребра жорсткості. Розміри одного із штоків: довжина 0,79 м, ширина в центральній частині 0,06 м (рис. 3, 3), іншого — відповідно — 0,093 та 0,08 м (рис. 3, 4). Штоки, що мають внутрішню перемичку, використовували в якорях II ст. до н. е. — I ст. н. е., хоча цей тип, можливо, існував і пізніше²⁶.

У Північній бухті знайдено також шість деталей (одна з них має дуже погану збереженість), що належать, скоріше за все, саме до останнього з описаних типів штоків. Ці деталі є не що інше як свинцеві кріплення у вигляді ґрат, що слугували для насадження на веретено та бокові лапи якоря. Їх розміри коливаються від 0,44 до 0,855 м завдовжки і від 0,9 до 0,12 м завширшки. Товщина ґрат від 0,03 до 0,07 м (рис. 3, 5—9). Деякі з цих кріплень було знайдено поряд зі штоками, що дає змогу, спираючись на численні аналогії²⁷, зробити реконструкцію одного з якорів (рис. 4).

Рис. 4. Реконструкція якоря, знайденого в акваторії острова Зміїного

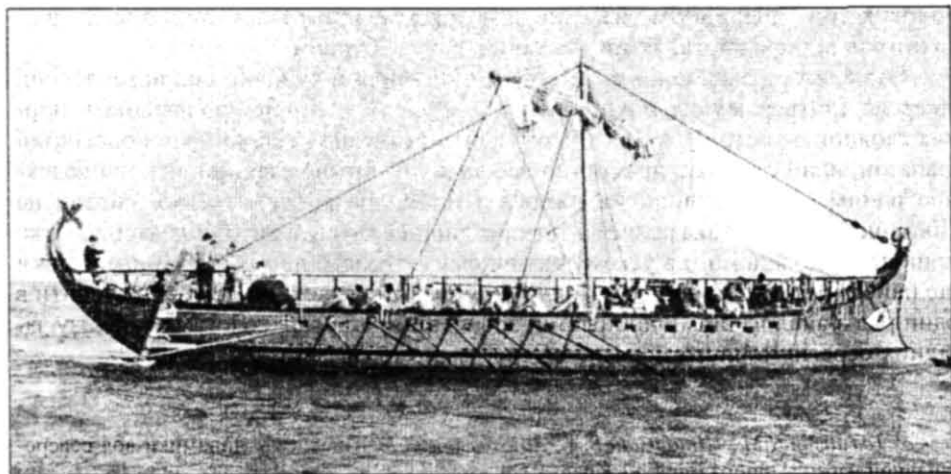

Рис. 5. Модель давньогрецької дієри в натуральний розмір. Корабель «Івлія» Чорноморського науково-дослідного центру «Понт Евксінський»

Реконструкції інших типів якорів менш відомі, як майже нічого невідомо про способи їх використання на тих чи інших типах кораблів. Проте незважаючи на обмежену джерелознавчу базу і не завжди чітке датування якорів²⁸, знахідки біля острова Левке все ж дають змогу дійти деяких висновків і щодо техніки античної якорної справи в окремі історичні періоди, і до розвитку морської справи на півночі Понту.

Найранніші з розглянутих типів якорів могли використовувати на кораблях, що побутовували в архаїчну та класичну доби. Це насамперед були пентеконтери — 50-весельні судна (по 25 чоловік із кожного борту) завдовжки 30—40 м, добре підготовлені до далеких морських переходів. Їх використовували і для воєнних цілей, і для морських перевезень²⁹. Так, Геродот (I, 166) повідомляє, що під час облоги Фокеї лідійцями (535 р. до н. е.) мешканці міста, покидаючи його, навантажили на пентеконтери усіх людей, майно, статуї з храмів тощо.

Ще досконалішим кораблем того часу була дієра. Її високі борти, настили для палуби, трюми сприяли збільшенню тоннажу корабля, слугували добрим захистом для команди. Пристосованість дієр до далеких плавань підтвердилась у ході експерименту щодо створення її моделі в натуральну величину і морських випробувань у Чорному та Середземному морях³⁰ (рис. 5).

Дієра була перехідним типом судна від однорядної пентеконтери до трієри, де весла розташовували в три ряди. Перші трієри були побудовані ще у VIII ст. до н. е. в Коринфі та на Самосі. Їхні розміри становили 25—46 м завдовжки й 4—6 м завширшки. Водотоннажність таких суден 45—100 т³¹.

Усі три типи суден продовжували будувати й використовувати в елліністичний час. Порід із ними побутовували спеціальні торгові кораблі. Вони мали округлений ніс та корму, несли паруси й керування здійснювали кормовими веслами³². Немає сумніву, що всі перелічені типи кораблів причалювали до Левке, про що свідчить досить велика добірка деталей античних якорів.

У пізньоелліністичний та римський часи були широко розповсюджені якорі з дворогими штоками й прямокутним центральним отвором для веретена. Винахід таких якорів традиція приписує Євпаламу із Сікіона та етрускам, котрі удосконалили його конструкцію (Пліній, VII, 57). Їх використовували як на військових, так і на торговельних суднах. Найвідоміші екземпляри цього типу — якорі від галери Калігули (37—41 рр. н. е.), знайдені на озері Немі³³. Через декілька десятиліть римський флот остаточно закріплюється у Північному Причорномор'ї. Мезійська Флавієва ескадра базувалася у Новіодунумі на Дунаї, а окремі її підрозділи — у Тірі, Херсонесі Таврійському, зафіксовано їх перебування і на Левке³⁴. До складу флоту входили головним чином легкі парусні кораблі — лібурни. Вони виконували сторожові функції, а також брали участь у

бойових діях³⁵. Порівняно невеликі розміри знайдених в акваторії о-ва Зміїного штоків відповідають, як ми вважаємо, саме лібурнам.

Отже, якорі, знайдені в акваторії острова Левке, як ніякі інші археологічні джерела, підтверджують повідомлення стародавніх авторів про наявність якірних стоянок на острові Ахілла. Різноманітність типів і великий хронологічний діапазон, який охоплює практично все античне тисячоліття, робить цю колекцію одним із найважливіших джерел з історії розвитку морської справи на Північному Понті. Така репрезентативна добірка деталей античних якорів, чітко прив'язана до відомого в усьому античному світі острівного святилища, є поки що найбільшою у Північному Причорномор'ї. Цю колекцію можна поставити в один ряд з аналогічними добірками, зробленими гідроархеологами поблизу західних берегів Чорного моря та в Середземномор'ї.

¹ Толмазин Д.М., Шнайрман В.А., Ациховская Ж.М. Проблемы динамики вод северо-западной части Черного моря. — Киев, 1989. — С. 11—14.

² І нині невеличкі рибальські кораблі, що ведуть промисел у районі о-ва Зміїного, у разі південного вітру ховаються в Північній бухті.

³ Пятыхшева Н.В. Археологическое обследование острова Левке (о. Зменный) осенью 1964 г. // Тр. ГИМ (Археол. сборн.). — 1966. — Вып. 40. — С. 62—63.

⁴ Пятыхшева Н.В. Зазн. праця.

⁵ Кондратов А.М. Атлантиди ищите на шельфе. — Л., 1988. — С. 172—173.

⁶ Ткаченко Г.Г., Пазюк Л.И., Самсонов А.И. Геология острова Зменный (Черное море) // Геология побережья и дна Черного и Азовского морей в пределах УССР. — Киев, 1969. — Вып. 3. — С. 3—19.

⁷ Експедиція Одеського археологічного музею. Керівник С.А. Булатович. Крім підводних, проводилися і наземні роботи. Останні були більш вдалим (Архів ОАМ, Інв. № 83361).

⁸ У 1988 р. експедицію було організовано клубом «Арго» м. Одеси. У 1989—1994 рр. підводні роботи проводив гідроархеоклуб «Наварекс», у 1991 р. — за участю аквалангістів «Археоклубу Італії» наукове керівництво здійснював Одеський археологічний музей.

⁹ Кондратов А.М. Зазн. праця. — С. 173.

¹⁰ Охотников С.Б., Островерхов А.С. Святилище Ахилла на острове Левке (Зменном). — Киев, 1993. — Рис. 6—8; Фото 16, 17.

¹¹ Зберігаються в Одеському археологічному музеї НАН України.

¹² Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1984. — С. 196; Петерс Б.Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1982. — С. 104; Сокольский Н.И. Деревообрабатывающие ремесла в античных государствах Северного Причерноморья // МНА. — 1971. — № 178. — С. 70—71. — Рис. 18.

¹³ Охотников С.Б., Островерхов А.С. Подводные археологические исследования в северо-западной части Черного моря // Изучение памятников истории и культуры в гидросфере. — М., 1991. — Вып. 2. — С. 20. — Рис. 4, 1—2; О कोरोков А.В. Подводные исследования рифа Тураева. — Там же. — С. 28—29; Kondrashov A. Underwater investigations at Cape Panagia on the Taman Peninsula, Straits of Kerch // IJNA. — 1995. — N 24, 2. — P. 109—119.

¹⁴ В Ольвії під час розкопок теменоса знайдено три кам'яні штки аналогічної конструкції. Вони датуються V ст. до н. е.: Русяєва А.С., Дятлов П.Д. Два культовых комплекса западного теменоса в Ольвии // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. — Луцьк, 1992. — С. 106—107. — Рис. 28; Kapitän G. On stone-stocked Greec Anchors as found in Thracia Pontica: Suggested Reconstruction of their Wooden Parts // Thracia Pontica I. — Sofia, 1982. — P. 292. — Fig. 2, a, b; Gianfrotta P.A., Pomey P. Archaeologia subacquea. Storia, tecniche, scoperte e relitti. — Milan, 1980. — P. 304.

¹⁵ Орачев А., Орачева И. Реконструкции на каменни и оловни котви от Шабленската музейна сбирка // Археология. — 1989. — № 1. — С. 20. Обр. 2; 9, б; Gianfrotta P.A., Pomey P. Op. cit. — P. 303; Frost H. The Birth of the Stocked Anchors and the Maximum Size of Early Ships. Thoughts Prompted by Discoveries at Ritton Bamboula, Cyprus // Marineras Mirror. — 1982. — N 68. — P. 268. — Fig. 4.

¹⁶ О कोरोков А.В. Якоря корабельные. Методические рекомендации. — М., 1986. — С. 14. — Рис. 11; Haldane D. Recent Discoveries about the Dating and Construction of Wooden Anchors // Thracia Pontica III. — Sofia, 1986. — P. 416—427. — III, 1, 11.

¹⁷ О कोरोков А.В. Указ. соч. — С. 16. — Рис. 14.

¹⁸ Охотников С.Б., Островерхов А.С. Святилище Ахилла... — С. 12, 13.

- ¹⁹ Орачев А., Орачева И. Указ. соч. — С. 22. — Обр. 5.
- ²⁰ Там же. — Обр. 6; Kapitän G. Graeco-thracian Wood Anchors // Thracia Pontica III. — Sofia, 1986. — P. 384—385. — Fig. 10—12a.
- ²¹ Kapitän G. Graeco-thracian... — P. 390. — Fig. 12b.
- ²² Огороков А.В. Указ. соч. — С. 18ю — Рис. 16.
- ²³ Haldane D. Op. cit. — III, 11.
- ²⁴ Ibid.
- ²⁵ Perrone Mercanti M. Ancorae antique // Studia Archaeologica. — 1979. — N 20. — P. 34, 40.
- ²⁶ Орачев А., Орачева И. Указ. соч. — С. 26; Haldane D. Op. cit. — P. 421—422; Perrone Mercanti M. Op. cit. — P. 24, 58.
- ²⁷ Орачев А., Орачева И. Указ. соч. — С. 24. — Обр. 8; Haldane D. Op. cit. — P. 556. — III, 7; Perrone Mercanti M. Op. cit. — P. 24, 25; Freschi A. Recenti ritrovamenti di ancore antiche nei mari italiani // Thracia Pontica III. — Sofia, 1986/ — P. 540.
- ²⁸ Як уже зазначалося вище, у вітчизняній літературі подібні розробки відсутні. Якорі з Левке, хоча і знайдені у супроводженні кераміки, що добре датується, також не можливо датувати чіткіше. Адже немає ніякої впевненості, що кераміка та якорі становлять один закритий комплекс. До того ж, кераміку, яку знайдено компактно, досить часто зараховують до різних епох — від VII ст. до н. е. до IV ст. н. е.
- ²⁹ Петерс Б.Г. О морском деле Древней Греции в переходное и архаистическое время // Thracia Pontica I. — Sofia, 1982. — P. 247—252.
- ³⁰ Мельник И.К. Маршрутами античных мореплавателей. — Одесса, 1991.
- ³¹ Петерс Б.Г. Морское дело... — С. 252—253.
- ³² Петерс Б.Г. О морском деле... — С. 252—253.
- ³³ Perrone Mercanti M. Op. cit. — P. 46, 48.
- ³⁴ Охотников С.Б., Островерхов А.С. Святилище Ахилла... — С. 115.
- ³⁵ Петерс Б.Г. Морское дело... — С. 92 сл.

Одержано 07.08.98

С.Б. Охотников, А.С. Островерхов

ЯКОРНАЯ СТОЯНКА СВЯТИЛИЩА АХИЛЛА НА ОСТРОВЕ ЛЕВКЕ (ЗМЕИНОМ)

В статье впервые в отечественной науке на примере представительной подборки деталей якорей, найденных на морском дне в акватории острова Левке, сделана попытка дать классификацию якорей, бытовавших в Северном Причерноморье с VII в. до н. э. до IV в. н. э. Публикуемые материалы представляют значительный интерес для изучения истории морского дела в античных городах Северного Понта.

S. B. Okhotnikov, A. S. Ostroverkhov

ANCHORAGE OF ACHILLES SANCTUARY ON THE ISLAND LEVKE (ZMEINY)

For the first time in the native science on the example of collection of the anchor details, found on the Sea bottom in the water area of the island Levke, an attempt to classify the anchors, typical for the Northern Black Sea Area from the VII century BC till the IV century AD is made in the paper. The materials under publication are of great interest for studying the history of sailing in the antique cities of the Northern Pontus.

НА КРАЮ ОЙКУМЕНЫ.

Греки и варвары на северном берегу Понта Эвксинского.

Каталог выставки в Государственном историческом музее.

Москва. 30.05-15. 08.2002 г.

Державний історичний музей Росії (ДІМ) займає одне з провідних місць у процесі наукових досліджень археології, історії і культури античних держав Північного Причорномор'я, скіфів і сарматів. Загальновідоме значення численних за обсягом тематикою і хронологією матеріалів, нагромаджених у фондах цього музею впродовж останніх 130 років завдяки розкопкам багатьох археологів в численних регіонах спочатку Росії, а потім Радянського Союзу, дарам колекціонерів і покупці. Однак тривалий час з різних причин антикознавці не мали змоги не лише використовувати чимало з цих джерел для своїх досліджень, але й навіть просто ознайомитися з ними. Така ситуація звісно не сприяла всебічному науковому аналізу окремих категорій археологічних пам'яток.

Тож особливо значною подією для багатьох учених, які вивчають пам'ятки античних часів, є виставка археологічних матеріалів з фондів ДІМ, Державного музею Сходу і Краснодарського державного історико-археологічного заповідника під назвою «На краю ойкумены. Греки и варвары на северном берегу Понта Эвксинского». До відкриття виставки видано однойменний каталог, що охоплює чимало оригінальних античних виробів, багато з яких вперше введено в науковий обіг.

Каталог дає майже повне уявлення про характер виставки. Це є особливо важливим для тих, хто не має змоги наочно ознайомитися з нею. Каталог відкривають короткі вступні статті, в яких відмічається величезне значення античної цивілізації і роль археологічних знахідок у вивченні греко-варварських відносин. «Античность оставила неизгладимый след в истории и культуре всей цивилизации, в том числе и России. — підкреслив директор Державного історичного музею А.І. Шкурко. — Греческие города, возникшие 2600 лет назад на северных берегах Черного моря, являлись проводниками античной культуры в бескрайних варварских степях, через них кочевой мир Евразии соприкоснулся с достижениями техники, науки и искусства».

У вступному нарисі Д.В. Журавльова наведено стислий, чіткий науково-популярний розгляд еллінського і варварського світів, які співіснували в Північному Причорномор'ї з другої половини VII ст. до н.е. до IV—VI ст. н.е. Автор зазначає, що на відміну від академічного методу показу матеріалів, за якими зроблено каталог, виставку побудовано за іншим принципом. Основне місце тут займають окремі теми з життя еллінів і варварів в їх співвідношенні і порівнянні: чоловік і жінка, ювелірне мистецтво і озброєння, релігія і міфологія, любов і ерос, смерть і уявлення про загробне життя.

У статті Д.В. Журавльова і К.Б. Фірсова «Античные и скифо-сарматские коллекции в Историческом музее», яка передує каталогу, розглянуто найважливіші відомості про заснування музею та поступове поповнення його фондів археологічними матеріалами починаючи з 1872 р. і по нині. З Імператорської Археологічної Комісії до музею надійшли чудові предмети античної культури, знайдені під час розкопок античних пам'яток під керівництвом В.В. Шкорпіла, К.К. Костюшка-Валюжиніча, Б.В. Фармаковського та багатьох інших дослідників.

За радянських часів музей проводив активні археологічні розкопки, які збагачили його зібрання колекціями, наукове значення яких не оцінене. В наш час музейне зібрання античних речей становить понад 120 тис. одиниць зберігання. Тут знаходяться пам'ятки з о-ва Левке, Борисфена (Березанське поселення), Ольвії, Херсонеса Таврійського, Керкінітиди, Пантікапея, Феодосії, Фанагорії, Кеп, Гермонаси, Горгінії, Танаїса тощо. Це одне з найкращих і найповніших зібрань у країнах СНД. При цьому багато речей, а іноді і цілих колекцій зібрання практично невідомі і поки що залишаються неопублікованими. Д.В. Журавльов зазначає, що перлиною античного зібрання ДІМ є колекції речей греко-римського часу з Пантікапея (близько 7 тис. предметів), більшість яких не введено в науковий обіг.

Фонд скіфо-сарматських пам'яток, які детально охарактеризовано у вищезгаданій статті, поповнювався починаючи з останньої чверті ХІХ ст. Зазначимо велику кількість як окремих речей, так і комплексів з курганів і поселень Степової і Лісостепової Скіфії, зокрема кургани «Козел», «Вітрова могила», «Опішлянка», біля с. Яблунівка і Ємчиха поблизу Канева. В каталогі представлені численні матеріали з розкопок курганів VI—III ст. до н.е. на Полтавщині, а також Більського і Кам'янського городищ.

Різноманітні колекції походять з розкопок пам'яток меотського і сарматського населення Прикубання, Нижнього і Середнього Подоння, Нижнього Поволжя тощо.

Пізньюскіфські матеріали надходили до музею в основному з розкопок Неаполя Скіфського і могильників перших століть нової ери у Південно-Західному Криму.

Досить цікаву і важливу інформацію про зібрання ДІМ з наведенням імен численних дослідників, завдяки яким воно створено, автори резонно завершують цитатою відомого дослідника античності М.І. Ростовцева, який ще у 1914 р. писав, що з виданням «каталогов більших собраний южно-русских древностей, хранящихся в Эрмитаже, в Историческом музее в Москве, в Одессе, в Киеве, в Херсоне, в Керчи, в Севастополе, в Тифлисе ... появится, наконец, надежда, что мы когда-нибудь серьёзно заглянем в классическое прошлое России и сумеем из этого материала ... создать настоящую полную политическую и культурную историю нашего классического юга».

Крім предметів з фондів ДІМ, в каталозі наведено речі, які зберігаються у Державному музеї Сходу і Краснодарському історико-археологічному музеї-заповіднику, стосовно створення колекцій яких теж подано стисло характеристики у статтях І.В. Ксенофонтової і Є.А. Хачатурова.

Матеріали каталогу подано за окремими підрозділами: «Кераміка і вироби з глини» (Д.В. Журавльов, Г.А. Ломтадзе), «Посуд і вироби зі скла» (Д.В. Журавльов, С.Ю. Новікова), «Теракотові статуетки» (Д.В. Журавльов, Т.А. Ільїна), «Вироби з гіпсу і кістки» (Д.В. Журавльов, Г.А. Ломтадзе), «Вироби з металу» (Д.В. Журавльов, Г.А. Ломтадзе), «Скульптура, надгробні пам'ятки, вироби з мармуру і вапняку» (П.Д. Діатроптов, Д.В. Журавльов, Г.А. Ломтадзе), «Світ варварів» (К.Б. Фирсов), «Античні монети» (Н.А. Фролова). Зображення окремих предметів у кожному з розділів супроводжуються всіма належними даними про експонат: знаходження, опис предмета, датування, місце виробництва, публікації і аналогії.

Звичайно, найбільший інтерес у дослідників становлять предмети, які ще не були опубліковані. Серед таких можна відмітити червонофігурну пеліку з зображенням Афіни і Геракла (Кат. 16), червонофігурну ойнохою із зображенням, на

наш погляд, не «дитини, яка бавиться з козлом», а Афродіти Пандемос (Кат. 27). Ця ж богиня зображена на фігурній ойнохої (Кат. 30), яку вже неодноразово опубліковано. Привертають увагу червонофігурні посудини із зображенням діонісійських сцен (Кат. 34, 36), сцени переслідування (Кат. 45).

Дуже цікаві графіті на двох остраконах: короткий лист на уламку піксіди або лекани (Кат. 74) і так званий алфавітний напис магічного призначення (Кат. 77). Для останнього, враховуючи остракони подібного типу, можна допустити його ольвійське походження.

У розділі «Ювелірні вироби» представлені як добре відомі широкому колу дослідників предмети з поховальних комплексів кургану Куль-Оба (Кат. 124—138), некрополя Херсонеса Таврійського (Кат. 191—201), так і неопубліковані знахідки, що походять з поховань античного часу з різних регіонів Північного Причорномор'я. Серед останніх слід виділити сережки з підвісками у вигляді фігури оленя (Кат. 152) Еротів (Кат. 141—142), Ніки (Кат. 151). Привертає особливу увагу унікальна сережка з підвіскою у вигляді фігурки Ерота з приворотним колесом у руках з некрополя Херсонеса Таврійського (Кат. 190).

Також цікаві вперше опубліковані свинцеві вироби ймовірно ольвійського виробництва, серед яких варто відзначити рідкісну вотивну пластину із зображенням сцени жертвоприношення бика біля олтаря з двома акротеріями (Кат. 146).

Колекція Державного музею Сходу репрезентована предметами з поховальних комплексів Горгії, Уляпського могильника, курганів та могильників Кубані.

Вражаючи бронзові та золоті вироби представляють колекцію Краснодарського історико-археологічного музею-заповідника.

Можна навести ще чимало пам'яток, які мають неабияке значення і для порівняльних аналізів, і для розкриття різних аспектів культурного розвитку північнопонтійських еллінів та їхніх взаємин з варварським оточенням.

На закінчення слід віддати належне величезній роботі, проведеній авторами під час підготовки виставки і каталогу. Видання каталогу робить доступнішою для загалу дослідників серію унікальних предметів, які зберігаються в ДІМ, Державному музеї Сходу і Краснодарському історико-археологічному музеї-заповіднику. Автори зазначають, що це лише початок роботи, метою якої є ширше ознайомлення дослідників з музейними колекціями. Така праця сприяє поглибленню вивченню як окремих комплексів, так і багатьох питань греко-варварських взаємовідносин у різних регіонах Північного Причорномор'я і заслуговує на велику подяку.

Одержано 01.07.2002

А.С. РУСЯЄВА, Р.В. СТОЯНОВ

А.А. Залізняк

ДОСЛІДЖЕННЯ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Доісторичне минуле України яскраве і надзвичайно багате. Події, що сталися на українських теренах у первісні часи, були підґрунтям не тільки власне української національної історії, вони суттєво вплинули на історію всієї Східної Європи, а деякі з них зумовили історичні долі народів величезних обширів Євразійського континенту. Пояснюється це геополітичним місцем України на карті Європи. Усілякі новачі зі стародавніх культурних центрів Середземномор'я та Близького Сходу в давнину потрапляли до Східної Європи саме через територію України.

Перші людські істоти на сході Європейського континенту з'явилися саме в Україні, звідки пізніше відбулося їх розселення у північно-східному напрямку. Землеробство прийшло у Східну Європу з Балкан через Україну. Близько 6 тис. років тому з причорноморських степів почалося розселення індосвропейських народів. Північно-Західна Україна була батьківщиною не тільки власне українців, а й більшості слов'янських народів. З античних центрів Північного Причорномор'я культурні впливи греко-римської цивілізації поширювалися серед первісних племен Східної Європи. Київська Русь була першою середньовічною державою регіону, історичний досвід якої став підґрунтям для державного будівництва не тільки українців, а й литовців, росіян та інших східноєвропейських народів.

Тому Україна znana у світі величезною кількістю різноманітних археологічних пам'яток, у тому числі і стоянок кам'яної доби, більшість з яких унікальні за своїм культурним та науковим значенням. Багата джерелознавча база здавна є підґрунтям для розвитку численних наукових шкіл українських археологів-первісників.

Незважаючи на надзвичайне багатство України на пам'ятки кам'яного віку та гігантський період минулого, що припадає на зазначену проблематику (від 1 млн. до 6 тис. років тому), нині фахівців з археології кам'я-

ної доби в Україні лише близько 30 осіб. Дві третини з них — це штатні працівники Інституту археології НАН України. Ще по три фахівці працюють у відділі «Археологічний музей», а також у Кримській та Одеській філіях інституту. У Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (КНУ) і Товаристві охорони пам'яток історії і культури в Києві працюють ще по два спеціалісти. По одному-два фахівці з проблематики кам'яної доби мешкають в обласних центрах України — Львові, Сімферополі, Рівному, Луцьку, Донецьку, Луганську, Херсоні, Полтаві. Провідною науковою структурою України, що координує зусилля фахівців проблематики, є відділ археології кам'яного віку інституту, що налічує 10 штатних співробітників.

Крім нестачі кадрів масмо й інші проблеми, що постали останніми роками перед академічною наукою взагалі і археологією зокрема, однак які безпосередньо стосуються і археології кам'яної доби. Мається на увазі старіння наукових кадрів, падіння престижу спеціальності в очах студентської молоді, повне припинення фінансування державою археологічних розкопок, наукових відряджень, припинення видання коштом наукових праць НАН України тощо.

Незважаючи на згадані негаразди, археологія кам'яної доби в Україні протягом останнього десятиріччя має певні здобутки. Серед них і той позитивний факт, що всупереч відсутності фінансування археологічних розкопок державою, стоянки кам'яного віку України протягом останніх років було розкопано досить інтенсивно. Пояснюється це тісною співпрацею українських фахівців з колегами з Франції, Бельгії, Німеччини, США, Польщі. Саме на їхні кошти і з їх безпосередньою участю протягом останнього десятиліття проводилися масштабні розкопки багаточисельних печер Гірського Криму (В.П. Чабай, О.О. Яневич, Ю.Е. Демиденко, О.І. Євтушенко), а також відомих стоянок Гінці на Полтавщині (Л.А. Яковлева), Межиріч (Н.Л. Корнієць) та Семенівка на Київщині (Д.Ю. Нуж-

ний), Молодова у Подністров'ї (Л.В. Кулаковська, О.С. Ситник) та ін.

Завдяки зусиллям Кримського філіалу Інституту археології НАН України останнім часом навіть стався своєрідний бум у дослідженні печерних стоянок Гірського Криму. Його наслідком були відкриття і комплексне дослідження багатопалаткових стоянок раннього та середнього палеоліту, введення в науковий обіг нових яскравих пізньопалеолітичних матеріалів, раніше майже не відомих на півострові. Нині Крим належить до найбільш вивчених регіонів середнього палеоліту Європи, а його пам'ятки досліджують із застосуванням новітніх наукових методик у тісному контакті з провідними палеолітичними центрами Європи.

У межах спільних наукових проєктів з археологами Бельгії, США, Франції, Польщі науковці інституту здійснили велику багаторічну програму датування ранньопалеолітичних пам'яток України. Вдалося продатувати багато ключових стоянок верхнього палеоліту України. Справжнім проривом у наших знаннях було встановлення несподівано пізнього віку багатьох різновидів кримського мустьє. Виявилось, що в горах Криму неандертальці мешкали ще 30 тис. років тому поряд з найдавнішими людьми сучасного типу.

Ранній палеоліт

Як зазначалося, особливо масштабні розкопки печерних стоянок раннього палеоліту останнім часом проводили кримські та київські археологи на чолі з В.П. Чабасом у Криму (Кабазі II, V, Буран-Кая III. Тарасілля, Сюрень I та ін.) за фінансової та наукової участі зарубіжних колег, насамперед Е. Маркса (США) та М. Отта (Бельгія). Ю.Г. Колосов, В.М. Степанчук, В.Ю. Коєн досліджували печерні стоянки «Альшин грот». Заскальне V, Габо, грот «Скалистий».

Інтенсивні польові дослідження мустьєрських пам'яток Поділля проводив О.С. Ситник. Ним відкрито, досліджено і введено в науковий обіг нові мустьєрські комплекси Єзупіль, Пронятин, Великий Глибочок, Ігровиця та ін. Ранньопалеолітичні стоянки Волині та Хмельниччини (Меджибож) досліджував В.К. Пясецький. Пошуки раннього палеоліту на Сумщині наполегливо вів Ю.В. Кухарчук.

Останнє десятиліття інтенсивно вивчав ранній палеоліт Донбасу О.В. Колесник. Ним досліджено і введено в науковий обіг стоянки Курдюмівка, Званівка, Висла Балка та ін.

Успішні польові дослідження підвели фахівців з кам'яної доби України до вирішення деяких ключових проблем раннього палеоліту усього Європейського континенту. Маються на увазі складні теоретичні питання антропогенезу, які багато років досліджував С.В. Смирнов. Значні зусилля покладено на вивчення проблеми часу і шляхів первинно-

го заселення Східної Європи та переходу від ери неандертальців до людини сучасного фізичного типу.

Як зазначалося, Україна znana в науковому світі надзвичайним багатством пам'яток раннього палеоліту, залишених ще попередниками людей сучасного типу — неандертальцями, а можливо й пітекантропами. Оскільки заселення Східної Європи відбувалося з Середземномор'я через територію України, то саме тут близько 1 млн років тому з'явилися перші у Східній Європі людські істоти, які пізніше розселилися у північно-східному напрямку. Отже, вивчення численних пам'яток раннього палеоліту України проливає світло на складну проблему заселення усього сходу Європейського континенту. Останні дослідження співробітників Інституту археології НАН України (Ю.Г. Колосов, В.М. Степанчук) та археологів зі Львова (О.С. Ситник) і Донецька (О.В. Колесник) переконливо показали генетичний зв'язок раннього палеоліту України не з Кавказом чи Центральною Азією, а з Європою. Український ранній палеоліт, безумовно, був органічною складовою європейського і розвивався відповідно логіці розвитку останнього. Отже, заселення території України сталося сотні тисяч років тому з південного заходу і заходу.

Генно-молекулярний аналіз кісток неандертальців та ранніх *Homo sapiens* нещодавно засвідчив, що люди сучасного фізичного типу не походять безпосередньо від неандертальців. Виявилось, що останні — це тупикова гілка людських істот, яка сформувалася 130 тис. років тому в Європі внаслідок впливу несприятливих кліматичних умов прильодовиків'я на якийсь різновид африканських пітекантропів. Очевидно, *Homo sapiens* народився приблизно в той же час, що й неандерталець, але не в Європі, а в Африці. В Європу він потрапив через Близький Схід пізніше, а саме близько 40 тис. років тому.

Новітні археологічні дані з печер Криму роблять нас свідками однієї з драматичних сторінок історії людства — конкуренції аборигенів прильодовикової Європи, останніх неандертальців, із прибульцями з Близького Сходу, першими кроманйонцями. Відклади з крем'яними виробами типу Оріньяк та Селет в кримських печерах Сюрень I, Буран Кая III перекриті шарами з типовими знаряддями неандертальців або містять такі знаряддя. Типові мустьєрські вироби в оріньякських шарах стоянки Сюрень I Ю.Е. Демиденко пояснює відвідуванням печери неандертальцями в період, коли її полишали носії оріньякських традицій обробки кременю. Судячи з отриманих даних, ця конкуренція між прибульцями-кроманйонцями та місцевими неандертальцями тривала в Криму, як і в інших регіонах півдня Європи, приблизно з 40—35 до 28 тис. років аж до повного вимирання аборигенів-неандертальців. Останні не витримали конкуренції з *Homo sapiens* — більш

розвиненою й краще організованою формою людських істот, яка за новітніми даними остаточно запанувала в Європі лише 30—28 тис. років тому.

Деталі переходу від середнього до пізнього палеоліту на території України крім згаданих оріньякських пам'яток Криму (Сюрень I, Буран-Кая III) дають змогу відтворити й нові унікальні матеріали стоянки Міра під Запорожжям (дослідження В.М. Степанчука та В.Ю. Коєна). На стоянці, датованій радіокарбонним аналізом 32—28 тис. років тому, простежено перекривання справжнього верхньопалеолітичного шару з граветтською крем'яною індустрією архаїчними матеріалами селетського типу, які супроводжувалися кістковими рештками людини.

Серед фундаментальних праць з проблематики раннього та середнього палеоліту, що вийшли друком в Україні протягом останнього десятиліття, слід згадати колективну монографію Ю.Г. Колосова, В.М. Степанчука та В.П. Чабая¹ «Ранній палеоліт Крима», а також узагальнювальні роботи О.С. Ситника² і В.М. Степанчука³.

Пізній палеоліт

Протягом минулого десятиліття суттєво поповнилася джерелознавча база пізнього палеоліту України. Як зазначалося, розкопані і введені в науковий обіг нові, проблемні оріньякські матеріали з печерних стоянок Криму Сюрень I (Ю.Є. Демиденко) та Буран-Кая III (О.О. Яневич). Плідні розкопки вела на відомій стоянці та кострищі під Амвросіївкою О.О. Кротова. Ці матеріали стали основою новаторського дослідження І.А. Сніжко з утилізації бізонів мисливцями пізнього палеоліту. Ще одну відому пам'ятку степових мисливців на бізонів Велику Аккаржу під Одесою докопали на всій площі Г.В. Сапожнікова та І.В. Сапожников. Ними підготовлено до друку вичерпне монографічне дослідження цієї давно відомої опірної для палеоліту надчорноморської пам'ятки.

Продовжила плідні розкопки стоянки Гінці Л.А. Яковлєва. Д.Ю. Нужний наполегливо досліджував епіграветтські стоянки Київщини Семенівка, Шоломки, Овруч I. Значних результатів досяг О.Ф. Горелік у дослідженні відомих стоянок біля хутора Роголик на Луганщині. Ним розкопано, видано і науково інтерпретовано у фундаментальній монографії групу фінальнопалеолітичних стоянок мисливців на коней і бізонів. Особливої уваги заслуговує фінальнопалеолітичне поховання, розкопане М.І. Гладких, С.М. Рижовим та М.О. Суховим на р. Гірський Тикий, а також досліджена ними стоянка Гордашівка на Черкащині. Значну кількість пізньопалеолітичних стоянок на нижньому Дніпрі та у Присивашші (Нововолодимирівка II, Вознесенка IV, Солоне Озеро VI, IX та ін.) дослідив і монографічно видав М.П. Оленковський.

Тривали багаторічні розкопки Пушкарів I В.І. Біляєвою. Результативні польові роботи на пізньопалеолітичних та мезолітичних стоянках Прикарпаття від Л.Г. Мацкевий, який видав монографічне дослідження мезоліту Західної України. Узагальнювальну працю з пізнього палеоліту Закарпаття підготував В.І. Ткаченко. Технологію обробки кременю пізнього палеоліту Північної України вивчав В.І. Усик, а мезоліту — Д.В. Ступак. Функціональні визначення кам'яних знарядь пізнього палеоліту Північно-Західного Причорномор'я та свідерських пам'яток Полісся провела єдиний в Україні фахівець з трасології Г.В. Сапожнікова. Питання взаємодії природи і суспільства за матеріалами кам'яної доби Північно-Західного Причорномор'я досліджували С.В. Смольянінова та О.В. Смиртина.

Серед ключових проблем археології пізнього палеоліту, якими останні роки переймалися фахівці України, слід відзначити періодизацію пам'яток, проблему реконструкції способу життя прильодовикових мисливців на мамонта, бізона та північного оленя, питання первісного мистецтва.

Незважаючи на величезну джерелознавчу базу пізнього палеоліту України, досі фактично не розроблено єдиної періодизації пам'яток. Особливо це стосується такого глобального для кінця палеолітичної доби явища, як Епіграветт. Саме до цієї культурно-історичної спільності, що датується 20—10 тис. років тому, належить більшість пізньопалеолітичних пам'яток України, у тому числі і такі відомі як Мезін, Межиріччя, Добраничівка, Амвросіївка, Анетівка тощо. Їх культурній класифікації та періодизації було присвячено значну частину польових та кабінетних досліджень, численні публікації В.Н. Станко, М.П. Оленковського, Д.Ю. Нужного, О.О. Кротової, В.М. Гладких, Л.Л. Залізняка, О.О. Яневича, О.Ф. Гореліка, С.В. Смольянінової, І.В. Сапожнікова та ін. Вагомим внеском у цю проблематику була спеціальна конференція з проблем епіграветту України, що відбулася в Інституті археології НАН України в лютому 1999 р., матеріали якої вийшли друком у журналі «Археологія» (2000, № 2).

Ключове значення для археології кам'яної доби зберігала і проблема способу життя мисливців прильодовикової Європи. Північне Причорномор'я давно відоме в науковому світі унікальними стоянками мисливців на первісних бізонів (Амвросіївка, Велика Аккаржа, Анетівка II), а Київське Подніпров'я — общинними поселеннями мисливців на мамонтів (Мезін, Межиріччя, Радоминськ, Кирилівська, Добраничівка, Гінці та ін.). За збереженістю жител та унікальністю знахідок нічого подібного в археології Європи не відомо. Наукові зусилля в зазначеній проблематиці зумовили суттєве поповнення її джерелознавчої бази шляхом нових результативних розкопок стоянок мисливців на мамонтів Гінці, Межиріччя, Семенівка та степових мис-

ливців Причорномор'я — Амвросіївка, Ане-тівка II, Велика Аккаржа, Рогалик. Вийшли друком монографічні дослідження способу життя прильодовикових мисливців території України Л.Л. Залізняка⁴, І.В. Сапожнікова⁵, О.Ф. Гореліка⁶. Проблеми способу життя, господарства, соціального устрою мисливців кам'яної доби було розглянуто на семінарі, присвяченому 80-річчю з дня народження І.Г. Шовкопляса, що пройшов у Києві 2—3 квітня 2001 р. Матеріали видано в журналі «Археологія» (2001, № 1, 2).

Плідними були дослідження українськими археологами, у тісному контакті з французькими вченими, палеолітичного мистецтва України та Франції. Зокрема, за участю співробітниць Інституту Л.А. Яковлевої досліджено й видано в колективній монографії численні палеолітичні зображення з поселення під скельним навісом у Франції в Англьє-сюр-Англен⁷. Аналіз художньої творчості палеолітичних мисливців України показав її суттєву своєрідність порівняно з мистецтвом палеоліту Західної Європи. У Західній Європі основу естетико-символічної системи становив поліхромний реалістичний печерний живопис, на території України — схематичні графіка на кістці та скульптура малих форм.

Мезоліт

Серед ключових проблем первісної археології України слід назвати періодизацію, культурний поділ та соціально-економічний розвиток фінального палеоліту та мезоліту регіону. Справа в тому, що Україна надзвичайно багата пам'ятками Х—V тис. до н. е. Завдяки інтенсивним польовим та кабінетним дослідженням українських археологів протягом останньої чверті століття Україна опинилася не тільки серед найбагатших на мезоліт, а й найбільш досліджених у цьому відношенні регіонів Європи.

Останніми роками науковці Інституту археології НАН України зробили суттєвий внесок у дослідження нових мезолітичних стоянок у печерах Гірського Криму (О.О. Яневич), розкопали унікальне мезолітичне поселення В'язівка 4А під Лубнами з прекрасно збереженими житлами-землянками (В.І. Неприна, І.М. Гавриленко, В.Ю. Коен, Л.Л. Залізник). Зауважимо, що у 1970—1980-х роках відбувалося інтенсивне накопичення джерелознавчої бази шляхом багаторічних розкопок в усіх мезолітичних регіонах країни. На 1990-ті роки припадають численні культурно-історичні узагальнення добутих матеріалів. Тільки окремих археологічних культур того часу в Україні виділено 15, які утворюють дві великі культурно-історичні зони — північну, пов'язану з Балтською, та південну причорноморську.

Українськими археологами зроблено суттєвий внесок у розв'язання проблеми первинного заселення півночі Східної Європи від Східної Балтії до Північного Уралу. Лісову

смуку Східної Європи після відходу льодовика 10—9 тис. років тому заселили з басейнів Німану, Прип'яті та верхнього Дніпра мисливці на північного оленя лінгбійської та свідерської археологічних культур.

Київські археологи розробили нову ефективну методику реконструкції первісних суспільств через їх господарсько-культурний тип шляхом залучення етнографічних матеріалів. За допомогою цієї методики відтворено спосіб життя палсолітичних мисливців на північного оленя прильодовикової Європи та мисливців на бізонів Причорномор'я, лісових мисливців мезоліту Європи. Суттєвий внесок останнім часом зроблено в реконструкцію соціального устрою мисливців кам'яної доби шляхом аналізу планіграфії стоянок та залучення даних етнографії.

Результати цих багаторічних досліджень побачили світ у численних (13) узагальнювальних працях із фінального палеоліту та мезоліту України, виданих протягом 1990-х років в Україні та за її межами. Серед них п'ять монографій Л.Л. Залізняка⁸, книжки Л.Г. Мащкевого⁹, М.П. Оленковського¹⁰, Д.Ю. Нужного¹¹, С.Н. Бібікова, В.Н. Станко, В.Ю. Коєна¹², Г.В. Сапожнікової, Г.Ф. Коробкової, І.В. Сапожнікова¹³, І.М. Гавриленка¹⁴, О.Ф. Гореліка¹⁵. У цих монографічних дослідженнях подано цілісну картину розвитку культурних єдностей мезоліту України на тлі мезоліту усього Європейського континенту, а також наведено всебічний аналіз культури, господарства, способу життя, устрою первісних суспільств території України в зазначену добу із залученням сучасних методів наукового аналізу первісності.

Неоліт

Певні досягнення часом і в галузі вивчення неоліту України. Маються на увазі періодизація неоліту Волині (Г.В. Охріменко)¹⁶, аналіз особливостей обробки кременю неолітичних культур України (Д.Л. Гаскевич), плідні розкопки неолітичних пам'яток Східної України (О.Ф. Горелік, Н.С. Котова, В.О. Манько, С.М. Дегерменджи), Черкащини (О.М. Титова, Ю.В. Панченко). Звід пам'яток дніпро-донецької культури з їх культурно-історичною інтерпретацією видали 1998 р. Д.Я. Телегін та О.М. Титова¹⁷. Заслугує на увагу монографічне дослідження І.Д. Потхіню з антропології населення України в неоліті та енеоліті¹⁸. Плідно працюючи над періодизацією неоліту Східної України, Н.С. Котова наполегливо пропагувала ідею неолітизації України не з Балкано-Дунайського регіону, а зі сходу. Спробував систематизувати розрізнені пізньомезолітичні та неолітичні комплекси Надпорожжя О.В. Тубольцев. Слід зазначити, що неолітична проблематика не має належного кадрового забезпечення через вихід на пенсію провідних фахівців (Д.Я. Телегін, В.І. Неприна).

За минуле десятиліття українські фахівці з археології кам'яного віку здійснили три вдалі спроби започаткувати періодичні видання, в яких публікації з археології кам'яної доби займали чільне місце. Ось уже 10 років О.В. Колесник регулярно видає у Донецьку на високому науковому і поліграфічному рівні журнал «Археологический альманах», в якому проблематика кам'яного віку, і особливо раннього палеоліту, є пріоритетною. Чотири випуски журналу «Vita antiqua» здійснила кафедра археології та музеєзнавства КНУ завдяки зусиллям М.І. Гладких та С.М. Ришова. Кілька журналів «Древности Подонцовья» видав у Луганську В.О. Манько. Тематичні збірки з проблематики виходили в Херсоні під редакцією М.П. Оленковського¹⁹ та в Криму під редакцією В.П. Чабая і А.Є. Маркса (США)²⁰.

Підводячи підсумок, зазначимо, що незважаючи на негаразди, які спіткали академічну науку протягом останнього десятиліття, археологія кам'яного віку в Україні досягла певних здобутків. Польові дослідження не тільки не припинилися, а навіть у деяких галузях були розширені. Значно зросла порівняно з попереднім десятиріччям кількість друкованої продукції. За роки незалежності в Україні з проблематики кам'яного віку вийшло понад 20 монографій, що значно перевищує кількість книжок, виданих із цієї тематики за попередні 10 років. Проте для нормального розвитку археології кам'яної доби в Україні конче потрібно вирішити проблему з державним фінансуванням польових робіт, наукових відряджень, виданням копітотом Національної академії наук наукових праць, поповнення відділу археології кам'яного віку інституту талановитою молоддю.

На особливу увагу заслуговує спроба узагальнення даних про первісне населення України кам'яного віку, здійснена В.М. Гладиліним, М.І. Гладких, В.Н. Станко та Н.С. Котовою в першому томі «Давньої історії України», що вийшов друком 1997 р.

Ще за радянських часів Україна славилася не тільки надзвичайним багатством стоянок кам'яного віку, а й глибиною вивчення проблем палеоліту, мезоліту і неоліту. Археологічні школи Г.А. Бонч-Осмоловського, П.П. Єфіменка, М.Я. Рудинського, С.М. Бібікова, І.Г. Шовкопляса, В.М. Даниленка, Д.Я. Телегіна, В.М. Гладиліна, Ю.Г. Колосова, В.Н. Станко добре знані далеко за межами України. Разом з тим зазначимо, що після останньої фундаментальної праці з археології кам'яної доби П.П. Єфіменка 1954 р. пройшло півстоліття. За цей час сталися радикальні зміни в уявленнях про кам'яний вік України. Величезна кількість статей та монографій з проблематики палеоліту, мезоліту та неоліту України потребує узагальнення. без якого ця інформація вже не сприймається науковою громадськістю в Україні та за її межами. Назріла нагальна необхідність підготовки силами українських археологів фундаментальної узагальнювальної праці «Кам'яна доба

України», яка б підвела підсумок вивченню найдавнішого минулого нашої країни протягом ХХ ст.

¹ Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Ранній палеоліт Криму. — Київ, 1993. — 223 с.

² Ситник О.С. Середній палеоліт Поділля. — 2001. — 214 с.; Ситник О.С., Богущук А.Б. Великий Глибочок. — Львів, 2000. — 118 с.

³ Степанчук В.Н. Позднее неандертальцы Крыма. Кинк-кобинские памятники. — Київ, 2002. — 216 с.

⁴ Zaliznyak L.L. The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe. — Wilkau-Hasslau, 1995. — 152 p. — TF. 62; Zaliznyak L.L. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. — К., 1999. — 284 с.

⁵ Сапожнікова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников І.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. — Одесса, 1995. — 201 с.

⁶ Горелик А.Ф. Памятники Рогалик-Переделькинского района. — Київ; Луганск, 2001. — 264 с.

⁷ Ludmila Iakovleva et Geneviève Pincon. Angles-Sur-L'Angin (Vienne). La Frise sculptée du Roc-aux-Sorciers. — Paris, 1997.

⁸ Zaliznyak L.L. Населення Полесся в мезоліте. — Київ, 1991. — 172 с.; Zaliznyak L.L. The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe. — Wilkau-Hasslau, 1995. — 152 p. — TF. 62; Zaliznyak L.L. Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polesse. — Oxford, 1997. — 140 p.; Zaliznyak L.L. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — 307 с.; Zaliznyak L.L. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. — К., 1999. — 284 с.

⁹ Матковий І.Г. Мезоліт Запада України. — Київ, 1991. — 145 с.

¹⁰ Оленковський Н.П. Поздний палеоліт і мезоліт Нижнього Дніпра. — Херсон, 1991. — 200 с.; Оленковський Н.П. Палеоліт і мезоліт Прип'яття. Проблеми епіграфіки України. — Херсон, 2000. — 170 с.

¹¹ Нухетий Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. — К., 1992. — 185 с.

¹² Бибииков С.Н., Станко В.Н., Коен В.Ю. Фінальний палеоліт і мезоліт Горного Криму. — Одесса, 1994. — 238 с.

¹³ Сапожнікова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников І.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. — Одесса, 1995. — 201 с.

¹⁴ Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура. — Полтава, 2000. — 128 с.

¹⁵ Горелик А.Ф. Памятники Рогалик-Переделькинского района. — Київ; Луганск, 2001. — 264 с.

¹⁶ Охріменко Г.В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. — Луцьк, 2001. — 138 с.; Охріменко Г.В. Волинська неолітична культура. — Луцьк, 2001. — 152 с.

¹⁷ Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепровско-донецкой этнокультурной общности. — Київ, 1998. — 142 с.

¹⁸ Потемкина И.Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. — Київ, 1999. — 215 с.

¹⁹ Археологічна збірка. — Херсон, 1999. — 200 с.

²⁰ The Middle Palaeolithic of Western Crimea / Ed. A.E. Marks and V.P. Chabai. — Liege, 1998. — Vol. 1. — 394 p.

Одержано 21.01.2002

РОБОТА НАУКОВО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ, ПРИСВЯЧЕНОЇ 10-РІЧЧЮ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

З 28 січня по 1 лютого 2002 р. у приміщенні Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА) проходили Дні науки, присвячені 10-річчю університету. У межах цієї програми відбулася 8-ма Щорічна наукова конференція «Україна — людина, суспільство, природа», під час якої проводилися пленарні засідання, круглі столи, робота секцій та підсекцій.

У межах Днів науки в НаУКМА працювала наукова конференція «Археологія та давня історія України». У конференції взяли участь студенти магістеріуму, викладачі та провідні співробітники Інституту археології НАН України.

Перед учасниками з привітальним словом виступив директор Інституту археології НАН України академік народний депутат України П.П. Толочко, який побажав успіхів та наснаги студентам — майбутнім археологам. Він наголосив на необхідності існування магістерської програми з археології, основна мета якої — підготовка кваліфікованих спеціалістів-археологів, які мають прийти на зміну старшому поколінню дослідників. У подальшому конференція працювала за секціями: «Первісності» і «Античність та середньовіччя».

Засідання секції «Первісності» відкрив голова конференції, доктор історичних наук керівник магістерської програми «Археологія та давня історія України» Л.Л. Залізняк. У роботі конференції також брали участь знані археологи України доктори наук С.С. Березанська, А.Л. Нечитайло, В.М. Зубар, О.М. Приходнюк, Г.Ю. Івакін та ін. Було розглянуто широкий спектр проблем, який охоплював хронологічний проміжок від кам'яної доби до раннього залізного віку включно.

О.М. Кононенко (НаУКМА) у доповіді «Типологія мезолітичних жител України» зроблено спробу класифікувати типи споруд мезолітичної доби. Подано короткий огляд пам'яток з подібними спорудами.

На підставі сучасних уявлень про генезу фінно-угорських народів Ю.В. Пащенко (НаУКМА) у повідомленні «До етнічної належності неолітичного населення північно-східної України» зробив спробу дати етнічну інтерпретацію неолітичного населення (культура ямково-гребінцевої кераміки, лісогубівська культура). На основі порівняння археологічних даних із лінгвістичними побудованими зроблено висновок щодо автохтонності

цього населення, яке, на думку доповідача, можна пов'язати із фінно-уграми, що жили на межі з індоєвропейським світом.

Значну кількість доповідей було присвячено вивченню культур доби енеоліту—бронзи та інтерпретації деяких пам'яток. В.О. Шумова (ІА НАН України, НаУКМА) у доповіді «Визначальні риси кераміки початку розвинутого етапу пам'яток кукутень-трипільської спільності» виявила характерні риси кераміки початку розвинутого етапу трипільської культури Середнього Подністров'я як за технологічними, так і за стилістичними ознаками. Кераміку розглянуто як одне з головних джерел вивчення значного пласту культури, що в подальшому стає головним підґрунтям, на основі якого формувались і розвивались усі наступні періоди кукутень-трипільської спільності.

М.Ю. Відейко (ІА НАН України, НаУКМА), виступаючи з доповіддю «Архітектура великих трипільських поселень» зазначив, що архітектура поселень протоміст відображає містобудівну традицію, яка проіснувала понад 1000 років. Вона має всі ознаки монументальної архітектури, незважаючи на використання простих матеріалів — дерева і глини.

Жваву дискусію викликала доповідь К.П. Бунятян (ІА НАН України, НаУКМА) «Спосіб життя степових скотарів». Нині існують різні погляди щодо способу життя мешканців степу доби енеоліту та ранньої бронзи. На думку доповідача, аналіз археологічної ситуації дає змогу відмовитись, принаймні, від деяких з них. Так, відсутність стаціонарних поселень за доби енеоліту свідчить, що у степу в той час не існувало класичного осілого способу життя. Це стосується і ямної культури, де відомо лише два таких поселення. Тотальне переважання поховальних пам'яток і характер поселень (стійбища) потребує відтворення якихось бурхливих способів життя.

У доповіді Ю.В. Уликовій (НаУКМА) «Соціальна структура ямної спільності: погляди на проблему» розглянуто різні думки та підходи щодо висвітлення проблеми соціальної структури ямних племен. Накреслено перспективи для дослідження цієї теми у майбутньому.

Доповідь С.Ж. Пустовалою (ІА НАН України, НаУКМА) «Радіокарбонне датування ямних та катакомбних поховань Північного Надчорномор'я» було присвячено аналізу радіокарбонних дат, опублікованих у *Baltic-Pontic Studies* (Poznan, 1999, N 7). На думку

доповідача, висновок А.Л. Ніколової щодо відсутності співіснування між пізньоязичними та інгульськими пам'ятками спростовують і її матеріали, й інші дані, опубліковані у зазначеному виданні. Для підтвердження власних висновків С.Ж. Пустоваловим зроблено аналіз поховального обряду та інвентарю.

У доповіді *О.В. Дубинця* (НаУКМА) «Деякі пам'ятки розвинутого часу зрубної спільноти басейну Сіверського Дінця» розглянуто зрувні шари поселень Ліман і Таранцево (нижній шар). Було зроблено спробу передатувати їх часом розвинутої зрубної спільноти (I етап бережнівсько-маївської зрубної культури).

В.В. Отрощенко (ІА НАН України, НаУКМА) та *Л.А. Черних* (ІА НАН України) у повідомленні «Ритуальні особливості конструкції кам'яних скринь бережнівсько-маївської зрубної культури» розглянули використання антропоморфних стел у конструкції кам'яних скринь БМЗК, коли скульптуру вмонтовували в стінку скрині перед обличчям небіжчика в позі адорації. Фактично ж йдеться про влаштування вівтаря зі стелою у внутрішньому просторі скрині, перед яким розміщували речовий супровід поховання.

Дві доповіді було присвячено лінгвістичним проблемам.

С.В. Конченко (Центр українознавства КНУ ім. Т.Г. Шевченка, НаУКМА) у повідомленні «Динаміка етнічних пульсацій в історичний період» звернуто увагу на те, що значні етнічні експансії, відомі з історичних джерел, зокрема розселення греків, римлян, слов'ян, арабів тощо, мали однакову часову тривалість. Той період у понад 20 розглянутих випадках дорівнював 500--650 років. Крім того, розглянуті експансії починалися майже синхронно з віддалених і не пов'язаних між собою центрів і, відповідно, синхронно вгинухали. Протягом історичного часу — від VIII ст. до н. е. і до XX ст. н. е. натічується п'ять періодів експансивних спалахів — кінець одного періоду завжди приблизно збігається з початком наступного. Причини цього явища, на думку доповідача, не можуть бути виведені із суто історичних обставин. Їх пояснення потребує звернення до даних природничих наук.

С.А. Сорокіною (НаУКМА) розглянуто розвиток радянської археологічної науки у 1920—1950-х роках. Значну увагу приділено впливу концепцій М.Я. Марра на історичні реконструкції, що ґрунтувалися на археологічному матеріалі.

До проблем «чорнолісько-жаботинських» пам'яток, співвідношення їхніх центральних і локальних груп, у своїй доповіді звертається *Д.М. Педітич* (НаУКМА). Він зробив спробу виокремити певні ознаки пізньочорноліської та ранньожаботинської систем орнаментативної кераміки, які б дали змогу уточнити відносну хронологію окремих комплексів.

Спираючись на систематизацію та мікрохронологію курганів скіфської еліти, *Ю.В. Базилік*

(ІА НАН України, НаУКМА) у доповіді «Династична історія Скіфії» запропонував ідентифікувати поховання в певних курганах з історично відомими постатями. Так, на його думку, поховання в кургані 1889 р. поблизу Великої Знам'янки належало скіфському царю Аріаніфі. У кургані Солоха, вірогідно, поховано скіфського царя Оріка. Поховання в Чортомлику зіставлено доповідачем із похованнями легендарного царя Атея.

У доповіді *Д.В. Каравайка* (НаУКМА) «Історіографія дослідження юхнівських пам'яток» розглянуто історію дослідження юхнівської культури, з'ясовано стан вивченості джерел. Наведено різні погляди щодо хронології культури, території її поширення, етнічної належності племен тощо.

Роботу секції «Античності та середньовіччя» було відкрито доповіддю доктора історичних наук голови секції *О.М. Приходько* (ІА НАН України, НаУКМА) «Венеди в контексті української історії». Дослідником розглянуто загальне місце венедів, які виникли на берегах Вісли, в історії Східної Європи. Цей народ через зарубинецьку та інші середньовічні культури може бути пов'язаний з історичними антами, культурою Давньої Русі та генезою українського етносу.

А.В. Івченко (НаУКМА) у доповіді «Північне Надчорномор'я за часів гунів» звернувся до питань, пов'язаних з появою гунів у Східній Європі. На його думку, картографування поховальних пам'яток за типами поховальних споруд збігається з думкою про два шляхи (Керченський та Північноприазовський), яка склалася на основі аналізу історичних джерел.

Характер римської військової присутності на периферії, що вже за часів Діоклетіана опинилася за межами імперії, розглянуто *В.М. Зубарем* (ІА НАН України, НаУКМА) у доповіді «Результати та перспективи вивчення римських військових старожитностей Північного Надчорномор'я». На думку дослідника, цей процес знаходився у прямому зв'язку з оборонним напрямом стратегії і тому в першу чергу потрібно дослідити взаємодію римської військової адміністрації на містах та можновладців тубільних народів, які спільно виступали проти зовнішніх ворогів (сарматів, персів тощо).

Доповідь *Е.А. Кравченко* (НаУКМА) «Карта пам'яток Гераклеїського півострову в I тис. до н. е.» було присвячено висвітленню основних історичних процесів, що відбувалися у Південно-Західному Криму в доколонізаційний час, і проблемі греко-варварських відносин часу колонізації.

Два протилежні погляди щодо скіфського протекторату над Ольвією наведено в доповіді *О.С. Петік* (НаУКМА) «Проблема скіфського протекторату над Ольвією в сучасній історіографії». Зроблено спробу окреслити коло невирішених питань, намічено шляхи вирішення проблеми.

На основі археологічних досліджень стародавнього Києва *М.А. Сагайдак* (ІА НАН України, НаУКМА) у доповіді «До питання про за-

садничі археологічні ознаки ранньосередньовічного міста IX—XI ст.» порівнює урбанізаційні схеми, що розроблені для міст Східної, Північної та Західної Європи. На його думку, певні матеріали свідчать, що перше міське заселення території сучасного Києва проходило за північноєвропейською схемою і датувати цей процес можна не раніше другої половини IX ст.

Доповідь *Н.В. Бурак* (НаУКМА) «Культурна спадщина Київської Русі на сторінках журналу «Київська старовина» (історико-археологічний аспект) стосувалася питань історіографії досліджень з історії та археології доби Київської Русі. Зокрема, на матеріалах «Київської старовини» розглянуто погляди істориків XIX ст. щодо часу та місця хрещення князя Володимира та причин хрещення Русі.

Г.Ю. Козубовський (ІА НАН України, НаУКМА), проаналізувавши геральдичні зображення на нумізматичному матеріалі, у повідомленні «До проблеми карбування найдавнішої литовської монети у місті Луцьку» поставив проблему можливості карбування

монети Великого князівства Литовського за доби князя Вітовта на території сучасної Волині.

Доповідь *П.О. Нечитайло* (НаУКМА) «Лapidарні написи Жванецької печери» присвячено історії середньовічної України. Наведено результати власних досліджень автора природної печери в районі Середнього Подністров'я біля с. Жванець Хмельницької обл. Значну увагу приділено фіксації та інтерпретації написів графіті латинського, єврейського, кириличного та змішаного походження. З'ясовано можливість інтерпретації об'єкта як християнської церкви XVI—XVII ст. з припущенням більш раннього датування. Доповідь було відзначено за вдале подання власно здобутого палеографічного матеріалу.

У підому на секціях заслухано 27 доповідей. Конференція пройшла на високому професійному рівні. Матеріали доповідей готуються до друку в спеціальному випуску журналу «Наукові записки НаУКМА».

Одержано 14.02.2002

К.П. Бунятян, С.П. Пачкова

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ

Під таким гаслом 26—28 березня 2002 р. в Інституті археології НАН України пройшла Міжнародна конференція, присвячена пам'яті визначного археолога XX ст. Володимира Федоровича Генінга (1924—1993)¹.

Хоча конкретні наукові інтереси Володимира Федоровича були пов'язані, головним чином, з Уральським регіоном, він належить до тих учених, значення праць яких виходить за межі регіональної археології. І не лише через широту інтересів ученого — ним досліджено пам'ятки від палеоліту до середньовіччя, а й тому, що Володимир Федорович був прихильником розробки нових напрямів, упровадження нових методів, зробив значний внесок до вдосконалення процедури археологічного дослідження різного рівня, осмислення сутності цієї науки. Його різнобічні обдарування реалізовано не лише в численних працях, а й у створенні уральської археологічної школи, а також того напрямку археології,

який названо ним соціоархеологією. Саме на київський період життя вченого припадає пік тієї діяльності, яку можна означити як теоретизацію археології.

У конференції взяли участь 120 учених із багатьох наукових центрів, з якими Інститут археології НАН України підтримує постійні наукові зв'язки. Це колеги з Інституту археології РАН (Москва), Інституту історії матеріальної культури і Ермітажу (Санкт-Петербург), університетів і археологічних установ Іжевська, Саратова, Уфи, Самари, Єкатеринбурга, Сиктивкара. Із великим ентузіазмом відгукнулися і вчені багатьох археологічних установ України — Запоріжжя, Одеси, Луганська, Мелітополя, Львова, Луцька, Херсона, Рівного, Переяслава-Хмельницького, Алчевська. Велика делегація колег прибула з Польщі — з університетів Любліна й Лодзі. Присмодною подією була участь у конференції колег із Франції — професора Сорбонни Ж.-К. Гардена і глави комісії УІСПП професора Ф. Джінджана. Учасників конференції привітав голова представництва в Україні Російського центру міжнародного наукового та культурного співробітництва при Міністерстві закордонних справ Росії Г.Б. Вишинський.

¹ Див.: Сучасні проблеми археології. — К.: Ін-ст археології НАН України, 2002. — 259 с.

Усього на пленарних та секційних засіданнях було зроблено 95 доповідей.

Пленарні доповіді відбивали життєвий і творчий шлях В.Ф. Генінга (К.П. Бунятян), його внесок в археологію, особливо теоретичну (С.Ж. Пустовалов, Ю.В. Павленко), окреслювали панораму теоретичної археології (Ж.-К. Гарден), інформаційні технології в археології (Ф. Джінджан), проблеми культурогенезу (В.М. Массон). Серед них відзначимо виступ дочки Володимира Федоровича — Л.В. Чижової, яка розкрила невідому багатьом сторону особистості вченого як глави сім'ї: відповідального за добробут і душевний та духовний її настрій, відданого їй аж до відмови від привабливих пропозицій щодо кар'єри. У музеї археології було змонтовано виставку, присвячену Володимиру Федоровичу, а в читальному залі бібліотеки — виставку його праць.

Працювало три секції.

Секція «Методика та методологія археологічних досліджень» тематично була строкастою. Зазначимо спалах історіографічної тематики (Н.С. Абашіна, Е. Бломбергс, Е. Конрад, С.М. Ляшко, В.М. Корусова). Серед інших тем — проблема змісту археологічних культур і уточнення меж окремих культур (О.М. Приходнюк, Л.В. Вакулєнко), соціологічної інтерпретації поховальних пам'яток (С.В. Иванова, В.І. Піоро), формальної типології (Ю.М. Лессман), створення проблемно-цільових програм (С.П. Пачкова, С.Ж. Пустовалов), методики обробки кераміки (В.М. Петрашенко), реконструкції ідеології (Б.Д. Михайлов) тощо. Підіймалися також проблеми сутності історичної демографії (О.Г. Корвін-Піотровський), взаємодії соціального організму з навколишнім середовищем (М.О. Ричков), прагматичності індоєвропейців (С.В. Конча), розширення інформаційних можливостей археології, наприклад через співпрацю археологів та геохіміків з розв'язання проблеми сировинних ресурсів для мідно- і бронзолитварного виробництва на теренах України (В.І. Клочко, В.І. Манічев)

чи впровадження принципово нових технологій, що ґрунтуються на надзвичайно чутливих приладах. Справжнє захоплення викликала доповідь учених із Саратова про зчитування віброакустичної інформації з кружального посуду (А.В. Балановський і ін.). Разом із тим Г.Ф. Коробкова показала, що й можливості традиційних методів ще не вичерпані. Дослідниця звернула увагу на те, що широке застосування кам'яних знарядь у металургійній справі потребує уважнішого ставлення до кам'яних артефактів, що нерідко мають вигляд звичайних каменів.

Секція «Первісна археологія» хронологічно охоплювала тематику від кам'яного віку до доби бронзи включно. В її роботі брали участь значно більше дослідників, аніж заявлено у програмі: Д.Я. Телегін, М.І. Гладких, О.М. Тітова, усі співробітники відділів археології кам'яного віку та доби неоліту — бронзи Інституту археології НАН України.

Доповіді з тематики кам'яного віку стосувалися різних проблем загального та конкретно-історичного змісту. Доповідь Л.Л. Залізняка була спрямована на критику теорії стадіальності історичного процесу та розв'язування деяких міфів щодо способу життя палеолітичних мисливців. Зауважимо, що визнання варіацій шляхів розвитку не спростовує поступальності історичного процесу, відтак проблема його періодизації з крахом формаційної теорії теж потребує розв'язання. І це завдання є не менш складним, ніж розкриття конкретики історичного процесу. Серед інших тем — методика дослідження та впорядкування пам'яток палеолітичного мистецтва (Л.А. Яковлєва), проблема пізньопалеолітичних культур (М.П. Оленковський), роль геологічної стратиграфії у визначенні часу палеолітичних пам'яток (В.К. Пясецький), абсолютне (ізотопне) датування неолітичних пам'яток Донеччини (В.О. Манько), мезолітичні етнокультурні спільноти Західної України (Л.Г. Мапкевич), землеробство носіїв культури лінійчастого посуду території Волині (Г.В. Охріменко), проблема етнокультурної

інтерпретації культур ямково-гребінцевої кераміки (Ю.В. Панченко).

Тематика доповідей з археології енеоліту—бронзи теж була різнобарвною. Блок трипільської тематики містив доповіді, присвячені характеристикам окремих культур трипільсько-кутеньської спільноти (Т.Г. Мовша, О.В. Цвек), новим пам'яткам (С.М. Рижов) і палеосоціологічним реконструкціям (А.В. Ніколова). Звучала проблематика енеолітичних культур степу (А.Л. Нечитайло, Л.А. Спіцина, К.П. Бунятян). Тематика доби бронзи стосувалася просторово-часових структур культур тишинецького кола (С.Д. Лисенко), реконструкції господарства зрубної спільноти (М.Ю. Бровендер), розробки окремих категорій артефактів (С.С. Лисенко) тощо. Великий інтерес викликала доповідь Л.А. Черних, яка піддала сумніву деякі «аксіоми» металургії населення припонтійських степів доби енеоліту—бронзи, що перегукується з доповіддю В.І. Клочко та В.І. Манічева і виступом В.М. Масона на секції методики. Зазначимо й оригінальну доповідь В.В. Отрошенка.

Секція «Археологія раннього залізного віку та середньовіччя» була найчисленнішою й базувалася на профільних відділах інституту: скіфо-сарматської археології, античної, ранніх слов'ян та середньовіччя. У розмаїтій тематиці зазначимо велику кількість доповідей, присвячених культурам межі ер і першої половини І тис. Фаворитами серед них традиційно є доповіді щодо черняхівської тематики. Їх було представлено різними напрямками—традиційними, присвяченими формуванню та етнічному змісту культури, хоча вони й розв'язуються по-різному (І.С. Винокур, Б.В. Магомедов), скрупульозним аналізом різних категорій артефактів із виходом на хронологію (Р.Г. Шишкін, О.В. Петраускас, В.В. Пастернак) чи палеосоціологічним

моделюванням (О.В. Бобровська). Не виключено, що в нестихаючих суперечках щодо етнічного складу черняхівської культури вирішальне слово скажуть антропологи. Важливі спостереження з цього приводу подала Т.А. Рудич. Цікаві доповіді були зроблені польськими колегами про синхронні черняхівській культурі, але не виключено, пов'язаних із нею походженням. Це доповідь К. Валенти про поселення вельбарської культури у Польському Помор'ї і повідомлення колег із Любліна про вивчення могильників римського часу у Південно-Східній Польщі. Зазначимо також доповідь Д.А. Сташенкова про ранні пам'ятки іменківської культури у Середньому Поволжі, етнічну атрибуцію якої все більше схильні пов'язувати зі слов'янами. Доповідей із проблематики межі ер було істотно менше (Г.М. Шовкопляс та Р.В. Терпиловський, Д.П. Недопако і С.В. Паньков).

Пласт слов'янської тематики було подано низкою доповідей, присвячених питанням походження етнонімі «слов'яни» (Л.М. Рутковська), аналізу орних знарядь (С.А. Горбаченко) тощо.

Набагато більше доповідей було пов'язано з середньовічною тематикою. Це і визначення функцій замків у системі міст і містечок України (Л.І. Виноградська), і історична інтерпретація скарбів (Б.А. Прищепа), і аналіз левних промислів (О.В. Філюк, С.В. Павленко), співвідношення імені й етносу (Г.Д. Кравчук). Були й доповіді, присвячені сусідам слов'ян—степовим (М.В. Сльніков, К.І. Красильников) і лісовим (В.І. Зів'ялов).

На жаль, не всі бажаючі змогли приїхати до Києва. І все ж конференція вдалася. Про це свідчить кількість і тематика доповідей, атмосфера свята археологічної науки й світлої пам'яті вченого, що присвятив свій талант і натхнення цій романтичній науці.

ПАМ'ЯТІ АНАТОЛІЯ ВІССАРІОНОВИЧА БУРАКОВА

30 серпня 2001 р. обірвався земний шлях відомого вченого, визнаного старійшини вітчизняної античної археології, талановитого дослідника старожитностей півдня України, насамперед відданого Ольвії та її сільській окрузі, людини надзвичайно багатогранної душі, вірного друга, мудрого Вчителя, у грозний час — мужнього воїна, у мирний — невтомного трудівника науки. Анато́лія Віссаріо́новича БУРАКОВА.

Не стало Людини, яка була прикладом безкорисливої відданості професії, широким людяності, справжньої інтелігентності, наполегливої працьовитості, яка слугувала джерелом доброти, натхнення та піклування для колег, учнів, близьких, рідних, земляків-односельців, багатьох знайомих та незнайомих людей, яким поталанило зустріти А.В. Буракова на своїх життєвих шляхах.

З цією скорботною подією закінчилася ціла (майже півстоліття) епоха в дослідженні хори Ольвії, тепер назавше пов'язана з ім'ям А.В. Буракова, закрилась остання сторінка його яскравої, змістовної, але дуже нелегкої долі...

Народився Ана́то́лій Віссаріо́нович Бураков 14 жовтня 1919 р. у с. Буракови Котельницького повіту В'ятської губернії в бідній багатодітній родині російського селянина. Любов до землі, яка набагато пізніше одізнється на виборі його професії, почалась у нього з дитинства. Він рано пізнав виснажливі землеробські клопоти і ціну заробленою у полі хліба, бо батько помер, коли Ана́то́лію було лише 7 років, і йому довелося поєднувати бажання опанувати грамоту (то в сільській школі, то самотужки) з копіткою селянською працею, щоб допомогти родині.

Ця рання загартованість душі й привита змалку працьовитість дуже згодилися йому в Ленінграді, де після закінчення школи він з 1936 по 1935 р. навчався на робфаку, заробляючи на життя нелегкою працею на різних

пітерських фабриках і заводах. Продовжити наполегливе навчання у вузі після випуску з робфаку йому не судилося — у жовтні 1939 р. він був призваний до лав Радянської Армії. Рік навчався в полковій школі під Ленінградом, а потім уперше потрапив в Україну, розпочавши військову службу в м. Запоріжжя, після закінчення якої мріяв вступити до університету. Проте війна незабаром надовго перекреслила всі його життєві плани...

18 серпня 1941 р. під час відчайдушної оборони м. Запоріжжя, у ході жорстокого бою, який вели артилерійські батареї, захищаючи острів Хортицю, заступник командира однієї з них сержант Ана́то́лій Бураков був контужений, і його спіткала лиха доля фашистського полону. Проте він не збирався миритися з нею і вже 20 вересня 1941 р. утік від ворога і почав пробиратися на захід до своїх. Невдовзі він був схоплений, тяжко покараний і відправлений до концтабору поблизу м. Кіровоград. Після цього він ще кілька разів тікав з неволі, але марно. І все ж твердість його духу перемогла — 18 березня 1944 р., використавши сум'яття під час відправлення групи радянських військовополонених до Німеччини, він здійснив нарешті довгоочікувану вдалу втечу! Разом з декількома товаришами він майже тиждень переховувався від посланого на вздогін за ними есесівського карального загону в морозних скиртах на полі біля с. Варварівка Новоукраїнського р-ну, де й дочекався появи наших перших кінних розвідників...

Пройшовши морок горезвісних сталінських «з'ясувань» і знов почавши бойову службу з рядового, А.В. Бураков закінчив війну командиром відділення розвідки зенітно-артилерійського полку у званні старшого сержанта. Його бойовий шлях разом з військами 2-го Українського фронту простягнувся від України до Австрії, через Чехословаччину, Угорщину, Румунію та Югославію. За особливу сміливість та відвагу він за відносно короткий час був удостоєний п'яти високих урядових нагород, зокрема ордена Слави III ступеня,

© С. БУЙСЬКИХ

ордена Червоної Зірки, медалі «За відвагу». Після Перемоги здібного командира не хотіли відпускати з армійських лав, обіцяючи прекрасну військову кар'єру, навчання в престижній військовій установі тощо. Проте, як це не раз доводилось Анатолію Віссаріоновичу у житті, він настояв на своєму. Демобілізувавшись восени 1946 р., він успішно склав вступні іспити на історичний факультет Ленінградського державного університету (ЛДУ), який з відзнакою закінчив у 1951 р.

У характеристиці, виданій випускнику істфаку ЛДУ А. Буракову, зокрема, говорилося: «За час перебування в університеті показав себе дуже сумлінним і старанним студентом. Спеціалізувався з археології. Беручи участь в археологічних експедиціях, проявив себе здібним і працюючим робітником. Дипломну роботу «Происхождение керамики салтовомаяцкой культуры» (керівник М.І. Артамонов) ґрунтовно написав з урахуванням особисто здобутих в експедиції матеріалів. За час навчання набув солідних знань і навичок у галузі обраної професії. Протягом навчання А. Бураков виконував роботу уповноваженого каси взаємодопомоги. Він чуйно і уважно ставився до потреб студентів. До роботи — як навчальної, так і суспільної, — ставився серйозно й сумлінно. Користувався заслуженим авторитетом і повагою серед студентів і викладачів».

Здавалось б, про що можуть розповісти сухі рядки стандартного канцелярського паперу, але в них безпристрасно відбилися те, що завжди було притаманне Анатолію Віссаріоновичу Буракову в його подальшому житті, праці в науці, — сумлінність, працювистість, ґрунтовність, особистий приклад, чуйність і повага до колег і дійсно великий авторитет серед них.

...За розподіленням у липні 1951 р. А.В. Бураков прибув до Києва і був зарахований до Інституту археології АН УРСР на посаду молодшого наукового співробітника. Упродовж 1951—1952 рр. він успішно керував роботою різних археологічних загонів з дослідження пам'яток пізньобронзової доби та слов'яно-руських селищ у зоні будівництва Каховського гідровузлу. Науковому висвітленню наслідків цих робіт було присвячено його перші друковані праці у «Віснику АН УРСР» (1953), «КСИА» (1955), «Археологічних пам'ятках» (1961). Найвагоміші результати А.В. Бураков одержав на поселенні біля с. Зміївка Бериславського р-ну, де у двох розкопах загальною площею понад 1500 м² йому вдалося відкрити кам'яні підвалини 10 жител доби пізньої бронзи та одержати велику кількість речових знахідок. Це поселення і досі вважається найбільш дослідженою пам'яткою білозерської культури правобережжя Дніпра.

На початку квітня 1953 р. А.В. Буракова, який за два роки в інституті проявив себе обдарованим науковцем і енергійним керівником, було відряджено для роботи у заповіднику «Ольвія» (с. Парутино Очаківського р-ну Миколаївської обл.) Гадалося, тимчасово, а виявилось — назавжди. Бо такий уже був у Анатолія Віссаріоновича характер — яку б справу йому не доручали, він брався за неї ґрунтовно, віддаючи їй усю свою енергію, здібності і час. Набагато пізніше він згадував: «Коли я волею долі опинився в Ольвії, Л.М. Славін докладно ознайомив мене зі всіма розкопаними ділянками, розповів про історію цього давньогрецького міста, дав список основної літератури і поступово зі слов'яниста я перекваліфікувався в античника, про що ніколи не пожалкував надалі».

Це справді так, тому що багато, що вдалося здійснити А.В. Буракову в античній археології і про що вже не раз говорилося на шпальтах різних наукових видань, було зроблено вперше і разом з тим надійно й добротно.

Досі єдиним античним сільським поселенням Північного Причорномор'я, дослідженим монографічно, залишається Козирське городище поблизу Ольвії, розкопкам якого А.В. Бураков віддав 12 років свого життя. У ході планомірних робіт на цій пам'ятці (1954—1968) було досліджено фортифікаційні споруди, розкрито квартал з вулицями й житловими будинками, одержано багатосторонній речовий матеріал — кераміка, вироби з металу, кістки, каменю, скла, встановлено хронологічні межі існування, що стали надійним археологічним репером для відтворення основних етапів історії Ольвії та її хори в післягетську добу.

За матеріалами розкопок А.В. Бураков написав і з великим успіхом захистив кандидатську дисертацію (1970), а згодом видав монографію (1976), що є і ще довго й довго буде настільною книгою для всіх, хто вивчає старожитності римського часу на півдні України та за її межами.

А.В. Бураков уперше ввів до наукового обігу зовсім нову, невідому раніше в регіоні унікальну групу археологічного матеріалу — фрески та вапняково-гіпсові настінні рельєфи з Казирки (1966), яка постала в один ряд з відомими зразками провінційно-римського мистецтва. Також уперше в історіографії він (разом з С.Д. Крижицьким) запропонував реконструкцію сільських жител античного Причорномор'я на прикладі кварталу будівель, досліджених на його Козирії. На основі ретельного вивчення рідкісної знахідки з Козирки — теракоти із зображенням воїна — А.В. Бураков установив новий тип ольвійських теракот перших століть н. е., довівши їх місцеве виробництво (1988).

Мабуть недарма, що в усіх без винятку характеристиках, що надавали А.В. Буракову за довгі роки роботи в інституті, завжди підкреслювалося, що саме йому належить заслуга археологічного дослідження двох визначних пам'яток півдня України — поселення епохи бронзи біля с. Зміївка Херсонської обл. і поселення перших століть н. е. біля с. Козирка Миколаївської обл.

Комусь, напевно, і цього було б досить, щоб, так би мовити, «спочивати на лаврах», але тільки не А.В. Буракову. Услід за Козиркою за відносно короткий час (1972—1979) він здійснив розкопки цілої низки городищ ольвійської хори перших століть н. е. — Мис. Пітухівка-2, Стара Богданівка-2, Дніпровське-2, Станіслав, Скелька, Золотий Мис, зробив періодизацію їх історичного розвитку, дослідив суттєві риси їхньої матеріальної та духовної культури.

Під умілим керівництвом ученого та за його активної участі вперше було проведено багаторічну детальну археологічну розвідку (1973—1977), що охопила великий регіон Північного Причорномор'я — від Одеської затоки на заході до Перекопу на сході. Це дало змогу надійно встановити кордони Ольвійського полісу на різних етапах його існування, одержати картину динаміки устрою ольвійської хори, відкрити понад 200 раніше невідомих поселень.

Здобутком багаторічної самовідданої діяльності стало фундаментальне дослідження А.В. Буракова «Хора Ольвії перших сторіч н. е.», наподеглівій праці над яким він присвятив понад 10 років (з 1975 р. до виходу на пенсію в червні 1986 р.) Ця праця увійшла

важливою складовою частиною до колективної монографії «Сільська округа Ольвії» (С.Д. Крижицький, С.Б. Буйських, А.В. Бураков, В.М. Отрешко, 1989), де вперше в історіографії було проведено комплексне дослідження хори Ольвії VI ст. до н. е. — III ст. н. е.

Інтенсивна польова, камеральна та кабінетна наукова діяльність А.В. Буракова була нерозривно пов'язана з його самовідданою працею в заповіднику «Ольвія» — як завідувача, наукового співробітника, ученого секретаря, завідувача бібліотеки, керівника реставраційних та консерваційних робіт, лектора тощо. Окрім того, він був активним членом Очаківського та Миколаївського відділень Товариства охорони пам'яток історії та культури, вів постійну просвітницьку роботу, виступаючи з науково-популярними статтями в пресі, проводячи численні лекції та екскурсії по Ольвії та оточуючим її археологічним пам'яткам.

Анатолій Віссаріонович завжди працював напружено, натхненно і чесно. У полі — сам робив усі топо- і фотозйомки та креслення, при підготовці звітів — сам реставрував креслі, малював і укладав таблиці ілюстрацій, і його звіти — чи не одні з найкращих в Науковому архіві Інституту за своєю ретельністю та докладністю. А таких звітів за роки його польової діяльності було складено понад 50.

Учений ніколи не замикався у межах суто античної археології. Серед більш як 30 друкованих праць А.В. Буракова (понад 50 друк. арк.) є праці мистецтвознавчого характеру (1966, 1983), статті, присвячені пам'яткам епохи бронзи (1955, 1961) та середньовіччя (1953, 1991), а також розділ про історію с. Парутине, написаний для «Історії міст і сіл України» (1981). Не замикався дослідник і в межах тільки проблематики ольвійської хори. Дві його праці (1979, 1981) присвячено поховальним спорудам ольвійського некрополя, одна — історії ольвійського виноробства (1975). А.В. Бураков був також співавтором першого наукового путівника по Ольвії, написаного ним разом з В.В. Лапіним та Б.В. Борисовим (1959).

Перебуваючи далеко від наукових центрів, позбавлений змоги постійного спілкування з науковим середовищем, не маючи можливості приїздити на гучні конференції та форуми або ж швидко знайомитися з новинками археологічної літератури, Анатолій Віссаріонович зміг піднятися вище павутинної провінційності та аматорства, залишаючись завжди справжнім інтелегентом і антикознавцем найвищого рівня. Якщо виражатися високим стилем, це було просто реальним подвигом його життя — займатися високою наукою в далекому селі, знаходити, доглядати і

любити пам'ятки археології, як своїх рідних дітей, і робити все можливе і неможливе для їх охорони, дослідження та введення в широкий науковий обіг.

Не злічити сторінок усіх статей, курсових, дипломних та кандидатських робіт, уважно прочитаних та доброзичливо виправлених Учителем, нічим не зміряти благодійного впливу його доброти, чуйності та душевної

щедрості, ніколи не можна було звикнути з тим, що його вже немає з нами...

Низький Вам уклін, незабутній Анатолію Віссаріоновичу, найсвітліша Вам пам'ять і наша щира подяка за все, що Ви нам дали, за все, що Ви зробили в житті і науці і що залишаєте тепер у духовний спадок колегам, учням, однодумцям, рідним і всім-всім, хто Вас знав і любив.

ХАІРЕ!

ПАМ'ЯТІ ЮРІЯ ГЕОРГІЙОВИЧА КОЛОСОВА

1 лютого 2002 р. після тривалої хвороби пішов з життя відомий фахівець із первісної археології, визначний український учений, невтомний дослідник кримського палеоліту, доктор історичних наук Юрій Георгійович Колосов.

Ю.Г. Колосов народився 21 березня 1924 р. у родині корінних киян. Тут, у Києві, одержав середню освіту: перед початком війни закінчив десятирічку. У липні 1941 р. був евакуйований разом з родиною у м. Омськ. Ю.Г. Колосов просився на фронт, але до повноліття не вистачає кількох місяців, і йому відмовляють. Він вступає до 2-го Мос-

ковського медінституту. Навчання тут мало продовжуватися чотири роки, студенти одержували бронь, однак Ю.Г. Колосов вважав, що його місце на фронті, і не залишав спроб потрапити в діючу армію. У 1942 р., не пройшовши за станом здоров'я в авіаційне училище. Ю.Г. Колосов спочатку був направлений в інтендантське, але потім зумів домогтися переведення до дислокованого в м. Ачинську Сумського артилерійського училища. Після закінчення училища у званні молодшого лейтенанта був направлений на 2-й Прибалтійський фронт командиром вогневого взводу дивізійної артилерії. У січні 1943 р. був поранений, і після медсанбату його було направлено на 2-й Український фронт, в окремий протитанковий винищувальний батальйон, пізніше брав участь у боях на Сандомирському плацдармі. На початку 1945 р. у боях на Одері Ю.Г. Колосов був важко поранений і відправлений у глибокий тил. День Перемоги Ю.Г. Колосов зустрів у тбіліському госпіталі інвалідом 2-ї групи. За участь у Великій Вітчизняній війні Ю.Г. Колосов нагороджений орденами Вітчизняної війни I і II ступеня і багатьма медалями.

У 1945 р., після звільнення з армії, повернувся до Києва, відновився в медінституті і відразу перевівся на історичний факультет Київського державного університету, де спеціалізувався на кафедрі археології, якою керував тоді Л.М. Славін. У 1949 р. після закінчення університету Ю.Г. Колосов був направлений на роботу до Сімферополя у Комплексну Науково-дослідну каретово-спе-

леологічну станцію (КНИКСС) при Московському університеті. Незабаром КНИКСС як карстово-спелеологічний відділ було введено до складу Кримської філії АН СРСР.

Упродовж двох років у складі карстово-спелеологічного відділу Кримської філії АН СРСР Ю.Г. Колосов обстежує підземні лабіринти Криму й Уралу, зокрема відому Кунгурську печеру. Першу наукову статтю дослідника було присвячено результатам обстеження верхів'їв р. Чусова на Уралі.

З 1952 р. Ю.Г. Колосов працює під керівництвом П.Н. Шульца молодшим науковим співробітником у відділі історії й археології Кримської філії АН СРСР і досліджує пам'ятки первісного часу півострова, зокрема у Степовому Криму, де вперше було відкрито пам'ятники неолітичного часу: Красноперекопську і Олексіївську засуhy та ін. У 1954 р. Ю.Г. Колосов переводиться до первісного відділу Інституту археології АН УРСР і повертається до Києва. Директор інституту С.М. Бібіков орієнтує Ю.Г. Колосова на заняття проблематикою кам'яного віку Криму, зокрема мезоліту і неоліту. У 1950-х роках Ю.Г. Колосов, виконуючи обов'язки заступника начальника експедиції С.М. Бібікова, бере участь у розкопках відомої мезолітичної пам'ятки Фат'ма-Коба і паралельно веде розкопки відкритої ним же печерної стоянки Карань-Коба. У 1957—1958 рр. учений проводить розкопки печери Кара-Коба, а також бере участь у дослідженнях стоянок Сюрени I і II (експедиція під керівництвом О.О. Векілової). Ю.Г. Колосов — досвідчений розвідник нових пам'ятників. Протягом 1950—1960-х років він

активно проводить пошуки нових і збір матеріалів на уже відомих стоянках, розташованих на яйлах Кримських гір, у Степовому Криму, на Керченському півострові. Особливо варто згадати відкриття і подальше дослідження стоянки у гроті Водопадному (відрогі Ай-Петрі) із матеріалами азізького й неолітичного часу, відкриття в долині р. Чатирлих неолітичних стоянок Долинка та Ішуньська, а також на Керченському півострові (стоянки Кой-Асан II, Фронтове III та ін). Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років було відкрито і проведено невеликі розкопки палеолітичних стоянок Другої гряди Кримських гір, наприклад у 1958 р. і пізніше — частково досліджений Грот Червоний, що знаходиться неподалік від відомих Кизил-Кобинських печер та містить шари мустьєрського та пізньопалеолітичного часу.

На початку 1960-х років Ю.Г. Колосов проводив розвідки і невеликі розкопки в долині р. Бодрак у районі печери Шайтан-Коба. Ці роботи були безпосередньо пов'язані з підготовкою кандидатської дисертації за матеріалами добре відомої мустьєрської стоянки Шайтан-Коба, яку було відкрито С.М. Бібіковим та досліджено Г.А. Бонч-Осмоловським наприкінці 1920-х років. У результаті цих робіт у 1967 р. Ю.Г. Колосов успішно захистив кандидатську дисертацію, опубліковану у вигляді монографії «Шайтан-Коба — мустьєрська стоянка Криму» (1972).

У 1969 р. Ю.Г. Колосов розпочав свої багаторічні дослідження палеоліту в Криму. Він локалізував самотійні стоянки мустьєрського віку в Червоній балці, а також біля Сари-

Кая поблизу м. Білогірськ у Східному Криму. Протягом кількох десятиріч Ю.Г. Колосов вивчає нині всесвітньо відомі опорні для палеоліту Криму й Східної Європи пам'ятки Заскельє V (рис. 2), Заскельє VI, а також Сари-Кая I, Заскельє III і IX, Ак-Кая III, стоянку під відкритим небом у Червоній балці. У 1970—1980-х роках було відкрито і досліджено стоянки в гротах Пролом I і Пролом II.

Результати досліджень Ю.Г. Колосова в районі Ак-Кая були підсумовані в його докторській дисертації «Ранній палеоліт Криму», яку він успішно захистив у 1985 р. Ці матеріали було опубліковано в монографіях «Мустьєрские стоянки района Белогорска» (1983), «Ак-кайская мустьерская культура» (1986), колективній монографії «Ранний палеолит Крыма» (1993). Загалом Ю.Г. Колосов тільки з палеолітичної проблематики опублікував близько 80 статей, а також серію науково-популярних праць.

Керована Ю.Г. Колосовим Кримська палеолітична експедиція ІА НАН України, без перебільшення, була школою виховання молодих археологів. Піклуючись про їхнє наукове зростання, Ю.Г. Колосов у 1985 р. тимчасово згортає роботи у Східному Криму і переносить польові дослідження експедиції у південно-західну частину півострова. Завдяки успішним розвідкам протягом сезонів 1985—1986 рр. тут було знайдено низку нових багатошарових мустьєрських і пізньопалеолітичних пам'яток (Кабазі II—V, грот Скелястий, ГАБО та інші). У 1990-х роках дослідник знову працює у Східному Криму, відкриває нову пам'ятку, на честь онука названу «Альошин грот». Останній польовий сезон Ю.Г. Колосов провів у 1997 р. у віці 73 років.

Ю.Г. Колосову протягом його археологічної біографії довелося працювати на різних пам'ятках і різних територіях, і його роботи завжди відрізнялися старанністю, доброякісністю, надійністю висновків. Без сумніву,

багаторічна наукова діяльність Ю.Г. Колосова становить цілу епоху в дослідженні кам'яного віку Криму. Завдяки його працям надзвичайно збагатилася джерельна база з доісторії України. Уявлення про мустьє півострову докорінно змінилися з відкриттям і дослідженням Заскальєнських пам'яток. Найбагатші залишки матеріальної культури, свідчення духовної культури неандертальцев, численні кісткові залишки палеоантропів, отримані, узагальнені й осмислені внаслідок напрацювань Ю.Г. Колосова, змушують по-новому, більш детально й аргументовано, реконструювати найдавніші сторінки історії нашої країни.

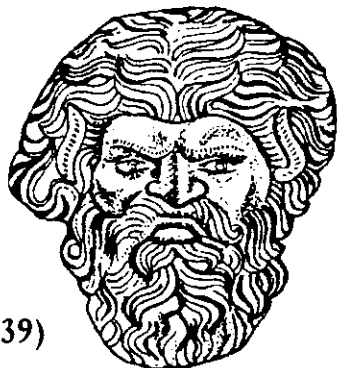
Інтелігентність, м'якість, доброзичливість і увага до оточуючих у поєднанні з принциповістю і вимогливістю — ці стрижневі риси характеру вченого завжди приваблювали до нього колег і молодь, з якою він охоче ділився своїм досвідом і знаннями.

Юрій Георгійович був тонкою, дуже делікатною і скромною людиною. Він був безсрібником: не нагромадив багатств, багато років жив, працював і помер у тісному, відгородженому фанерним щитом «кабінеті» площею близько 10 м². Учений не шукав почестей і слави, не ганявся за пільгами. Він прожив важке, як і все його покоління, і все ж таки щасливе життя, бачив народження дітей і онука.

У Ю.Г. Колосова була одна пристрасть і справа всього його життя — вивчення палеоліту. Він був невтомним польовиком, талановитим розвідником, справжнім романтиком кримських печер. Доробок ученого у справі дослідження кримських неандертальців неоціненний. Віддаючи належне його внеску в українське палеолітознавство та вшановуючи його пам'ять, буде справедливим назвати іменем Юрія Георгійовича стоянку Заскельє VI — одну з тих пам'яток, дослідження яких були віддані роки його життя.

Н.М. Білас

РОЗВИТОК АРХЕОЛОГІЇ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919—1939)

Львівський університет по праву вважається найдавнішим університетом на українських землях (рік заснування — 1661) та одним з найдавніших та найповажніших вищих навчальних закладів у Східній Європі. В стінах університету викладали і проводили дослідження багато вчених (у тім числі й археологів), які своїми працями здобули йому загальноєвропейську славу.

У другій половині XIX ст. працівниками і викладачами вузу були відомі вчені-археологи І. Шараневич, Л. Цвіклінський та ін. Саме ними і було закладено основи викладання археології в австрійський період. На той час Львівський університет був одним з найбільших (поряд із Ставропігійським інститутом та Науковим товариством ім. Шевченка, далі — НТШ) центрів археологічних досліджень у Галичині. Нову сторінку в історії розвитку археології в університеті було вписано і в міжвоєнний період.

Мета статті — простежити процес трансформації та становлення кафедр і інститутів археологічного профілю, їх кількісний склад та матеріальну базу, з'ясувати основні напрями досліджень вчених вузу.

Хронологічні рамки статті зумовлені відновленням польської державності (так званої Другої Речі Посполитої) та, відповідно до цього, зміною статусу Львівського університету і вереснем 1939 р., тобто часом приєднання Західної України до складу УРСР й, відповідно, запровадженням радянської системи вищої освіти.

Джерельною базою для написання статті служили документи та матеріали, які містяться у фонді 26 (Львівський університет) Державного архіву Львівської обл., у фондах Архіву Львівського національного університету ім. Івана Франка, офіційні університетські хроніки, окремі праці самих учених-археологів того часу.

8 листопада 1919 р. було затверджено нову назву — «Університет Яна Казимира у Львові»¹, а його статус, навчальний процес та наукова робота зазнали суттєвих змін із прийняттям 13 липня 1920 р. Закону про вищі школи Польщі². Структура навчально-наукових підрозділів університету змінювалася залежно від тенденцій державної освітньої політики, на яку впливали політичні та економічні чинники. Усі зміни детально узгоджувалися з Міністерством віровизнань та освіти, проте відкриття нових навчальних одиниць відбувалося лише завдяки ініціативі вчених рад факультетів, спеціальних комісій та окремих викладачів. Саме вони доводили державній адміністрації необхідність відкриття нових кафедр, підшукували кандидатів для завідування ними, аналізували їх здібності, педагогічну діяльність, науковий доробок тощо.

В університеті було створено сприятливі умови для розвитку археологічної науки. Насамперед удалося частково ліквідувати прогалини у викладанні археологічних дисциплін унаслідок значного оновлення професорсько-викладацького складу, збільшення кількості штатних працівників та реформування самої структури кафедр відділення «археологія». Отже, структура кафедр археологічного профілю зазнала істотної трансформації та відповідала новітнім тенденціям поглиблення спеціалізації. На кожній кафедрі працювало крім професора декілька доцентів, ад'юнктів, асистентів та стипендіатів. Таким чином, поняття «кафедра» набуло нового змісту. Якщо у довоєнний період кафедра асоціювалася з професором, який інколи користувався допомогою асистента, то згодом вона трансформувалася у навчальний та науково-дослідний осередок сучасного зразка. Зокрема, у другій половині 1920-х років спостерігалися тенденції щодо створення при кафедрах науково-дослідних інститутів. Усі зазначені структурні зміни мали на меті ство-

рення оптимальних умов для розвитку польської національної науки.

Історична археологія в досліджуваний період була однією з наймолодших історичних дисциплін. До 1918 р. вона була предметом зацікавлення дуже вузького кола вчених³, виконувала функції допоміжної дисципліни щодо історії мистецтва та історії культури⁴.

На філософському факультеті Львівського університету 1918—1939 рр. археологічні дослідження були предметом діяльності двох кафедр — класичної археології та доісторичної археології зі спеціальним оглядом праісторії польських земель (частіше використовували назву «кафедра праісторії»)⁵. Доісторичну археологію разом з історією первісного суспільства та антропологією вивчали як суміжні галузі антропологічних знань, оскільки вони були пов'язані предметними взаємозв'язками. Натомість класична археологія була зарахована до таких наукових дисциплін, як класична філологія, історія стародавнього світу, історія античного мистецтва.

Кафедра класичної археології — єдиний навчально-науковий підрозділ окремої однойменної спеціалізації — в університеті існувала з 1903 р. Першим її керівником був відомий учений, дослідник трипільської культури професор Кароль Галачек (1873—1914)⁶. У період з 1916 по 1939 р. завідувачем кафедри був відомий знавець античного мистецтва професор Едмунд Булянда (1882—1954)⁷.

Колектив його співробітників та учнів складали Казімеж-Владислав Масвський, Казімеж Міхаловський, Іван Старчук, Єжи Кульчицький, Роман Петеленз-Лукасевич, Яніна Орушувна та ін. Персонал кафедри займався вивченням та викладанням історії матеріальної та духовної культури середземноморських цивілізацій епохи еллінізму, особливу увагу вони приділяли поглибленому вивченню античного мистецтва. При кафедрі існувала фотолaborаторія, роботу якої очолював Е. Булянда⁸, а всі фотороботи виконував позаштатний асистент (1933—1939) Володимир Тисс⁹.

Е. Булянда до приїзду до Львова працював у 1913—1916 рр. приват-доцентом класичної археології в Ягеллонському університеті (м. Краків). У Львівському університеті він спочатку був призначений надзвичайним професором кафедри класичної археології філософського факультету (1916—1920)¹⁰, а з 1920 по 1939 р. — звичайним професором згаданої кафедри¹¹. На філософському факультеті професор Е. Булянда читав обов'язкові теоретичні курси та спецкурси з класичної археології, керував роботою Інституту класичної археології (з 1925 р.)¹². Також із 1927/28 н. р. керував кафедрою церковного мистецтва та християнської археології, заснованої у 1919 р. на теологічному факультеті¹³. Лише у 1936/37 н. р. керівництво кафедрою обійняв професор

П. Стах, який заснував при ній у тому ж році біблійний музей¹⁴. На теологічному факультеті професор Е. Булянда з 1925 по 1931 р. викладав християнську (біблійну) археологію та історію мистецтва¹⁵. Лекції з біблійної археології також проводили професор П. Стах (завідувач кафедри біблійних наук Нового Завіту)¹⁶, доцент Ю. Попліха (заступник професора кафедри допоміжних біблійних наук, знавець асиріології)¹⁷ та лектор монах Ф. Атаназій-Урбан¹⁸.

Основною сферою наукових інтересів Е. Булянди були археологія та історія мистецтва давньогрецького періоду, і саме з цієї тематики він опублікував низку досліджень, які мали широкий відгук у науковому світі¹⁹.

Археолог, історик античних цивілізацій (егейської, грецької та римської культур) К. Масвський у Львівському університеті з 1928 р. спочатку був призначений молодшим²⁰, а в 1930 р. — старшим асистентом кафедри класичної археології²¹. З 1935 по 1939 р. — приват-доцент зазначеної кафедри (габілітувався у 1934 р.)²². Читав спецкурси для доповнення підготовки студентів, які спеціалізувалися зі стародавньої історії та класичної філології²³, а після смерті професора Констанція Хилінського — відомого дослідника політичної та економічної історії, етнології та археології Стародавнього світу — читав лекції з історії Стародавньої Греції²⁴. Підготував декілька досліджень кріто-мікенської та давньогрецької культури²⁵, культури мальованої кераміки²⁶, а також перший університетський підручник з історії егейської культури²⁷. К. Масвський був членом Польського філологічного товариства, Львівського товариства праісторії та Паризького товариства дослідження культури старосередземноморського басейну²⁸.

К. Міхаловський був призначений у 1924 р. спочатку молодшим, а згодом старшим асистентом кафедри класичної археології²⁹. Після габілітації з обсягу класичної археології (габілітаційна робота «O sztuce doryckiej», Lwów, 1929)³⁰ став приват-доцентом цієї ж кафедри (1929—1933 рр.)³¹. У наступному році очолював кафедру класичної археології Варшавського університету³²; до Львова більше не повернувся. Цей учень Е. Булянди став відомим в Європі спеціалістом з середземноморської археології, брав участь у багатьох визначних археологічних відкриттях повосного періоду³³.

Асистентом кафедри класичної археології замість К. Масвського у 1930 р. став І. Старчук³⁴ — український археолог та мистецтвознавець, член НТШ та інших українських наукових товариств. З 1 січня 1935 р. його переведено на посаду ад'юнкта кафедри і доручено проводити заняття з класичної археології³⁵. Був відомим дослідником антично-

го мистецтва, часто їздив у наукові відрядження за кордон, але так і не отримав права викладати у Львівському університеті у досліджуваній період через те, що був українцем. Міжнародне ж визнання принесла І. Старчуку наукова розвідка, присвячена скульптурам, які знаходилися в замку біля Варшави³⁶. Учений також досліджував еволюцію орнаменту на чорнолаковому та червонолаковому посуді з античних міст Північного Причорномор'я³⁷, в радянський період займався слов'яноруськими старожитностями за матеріалами городищ Західної України³⁸.

Є. Кульчицький — молодший (1922—1928), старший (1928—1934) асистент кафедри класичної археології³⁹. Вивчав мистецтво Стародавнього світу, був учнем Е. Булянди та К. Хилінського. З 1921 по 1928 р. виконував обов'язки секретаря та мистецького референта Львівського товариства шанувальників красних мистецтв⁴⁰.

Інший працівник кафедри, Р. Петеленз-Лукассвич, працював старшим асистентом-волонтером (1930—1931)⁴¹.

Я. Орушувна спочатку працювала демонстраторкою археологічного семінару (1920), а згодом молодшим (1921—1923) та старшим (1923—1928) асистентом⁴².

Кафедру доісторичної археології зі спеціальним оглядом праісторії польських земель було засновано у Львівському університеті в 1921 р. Цю кафедру було об'єднано в єдину спеціалізацію «Антропология, этнология та праістория» з кафедрами антропології та етнології (із 1936 р. — кафедра антропології) і етнології зі спеціальним оглядом етнографії польських земель⁴³. Слід зазначити, що комплекс антропологічних наук був гордістю Львівського університету в досліджуваній період. Це відповідало політиці Міністерства віровизнань та освіти щодо потреби концентрації зусиль окремих університетів у певних напрямках наукових досліджень, утворення тих кафедр та інститутів, діяльність яких вважалася необхідною з політичних та загальнодержавних міркувань.

Упродовж 1921—1939 рр. кафедрою праісторії керував відомий археолог, політичний та громадський діяч Леон Козловський (1892—1944)⁴⁴, який створив власну школу учнів та послідовників (серед них Тадеуш Сулімський, Маркіян Орест Смішко, Казимеж Журовський, Ірена Сівкувна, Кароль Стояновський, Ян Брик та ін.).

Л. Козловський приїхав на роботу до Львівського університету після успішної реабілітації на приват-доцента у Ягеллонському університеті (реабілітаційна праця «Grobę megalityczne na wschód od Odry»)⁴⁵. Після отримання у червні 1920 р. права на викладання у Львівському університеті у 1921 р. він був призначений надзвичайним професо-

ром доісторичної археології зі спеціальним оглядом праісторії польських земель та директором Інституту доісторичної археології. З 1929 р. — звичайний професор цієї ж кафедри⁴⁶.

Зауважимо, що крім наукової діяльності Л. Козловський активно займався й політичною (почав її, ще будучи студентом у Кракові). Був прихильником політики Ю. Пілсудського, з 1931 по 1935 р. виконував обов'язки депутата сейму та був міністром земельних реформ. Вершиною його політичної кар'єри стало призначення на короткий період Прем'єр-міністром Другої Речі Посполитої (1934)⁴⁷.

Л. Козловський посідав одне з чільних місць у польській археологічній науці, будучи кращим у державі знавцем неоліту та трипільської культури (вів розкопки на поселеннях у Кошилівцях, Незвиську, Бучачі). Монографії дослідника опиралися на результати археологічних досліджень і аналіз знахідок первісних культур. Створив низку гіпотез та теорій, згодом підтверджених конкретними фактами, зокрема про автохтонність слов'ян на території від Одри до Вісли, праслов'янський характер лужицької культури. Йому ж належить введення в науковий обіг терміну «вєнедська культура» для визначення культури слов'янського етносу в так званій римський період. Одночасно Л. Козловський зазнав великої критики таких відомих науковців, як Ю. Костжевський, С. Круковський, Л. Савицький за численні дрібні помилки у працях. Йому ж закидали і ненаполегливість у завершенні розпочатих наукових праць⁴⁸.

Під керівництвом Л. Козловського у стінах Львівського університету відбулося наукове становлення відомого польського археолога Т. Сулімського. У 1931 р. він був призначений приват-доцентом праісторії зі спеціальним оглядом польських земель, а фактично виконував обов'язки професора, оскільки на час відсутності Л. Козловського (до 1935 р.) керував кафедрою праісторії, Інститутом праісторії та проводив семінарські заняття⁴⁹. Після повернення Л. Козловського став ад'юнктом Інституту праісторії і залишався ним до часу звільнення за власним бажанням у 1937 р., хоча вже у 1936 р. успішно претендував на посаду професора праісторії Ягеллонського університету⁵⁰. Сферою наукових зацікавлень Т. Сулімського були епоха бронзи, височка культура та скіфські пам'ятки західного Поділля⁵¹.

Учнем Л. Козловського був також відомий український археолог М. Смішко, який працював молодшим (1932—1934), старшим (1934—1937) асистентом, а згодом ад'юнктом (1937—1939) кафедри праісторії⁵². Незважаючи на значний доробок та авторитет у наукових колах, польські урядові та універси-

тетські чиновники не допустили українця до габілітації, а тому доцентом кафедри він зміг стати лише після приходу радянської влади у 1939 р.⁵³ Наукові зацікавлення вченого у той період торкалися вивчення пра- і ранньослов'янських культур кінця I тис. до н. е. — першої половини I тис. н. е., зокрема липецької та пшеворської археологічних культур на території Східної Галичини. З цієї проблематики у той час вийшли його монографії «Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa Rzymskiego w Malopolsce Wschodniej» (Львів, 1932) та «Osady kultury lipickiej» (Львів, 1934).

Асистентами на кафедрі праісторії працювали К. Стояновський (1922—1924 рр. — молодшим і в 1924—1926 рр. — старшим)⁵⁴ та Я. Брик (1926—1929 рр. — молодшим, а в 1929—1932 рр. — старшим)⁵⁵.

Практичні та семінарські заняття з праісторії не користувалися великою популярністю серед студентів та молодих науковців. Причина цього лежить у суто науковому характері зазначеної спеціалізації, яка не давала змоги легко працевлаштуватися після отримання університетського диплому. Для кафедри класичної археології ситуація була значно кращою. Для порівняння, у 1938/1939 н. р. кафедра класичної археології налічувала 28 учасників археологічного семінару, 21 учасника археологічних вищих занять і 29 учасників археологічних нижчих занять⁵⁶, а кафедра праісторії — 6 осіб на праісторичний семінар і 14 — на праісторичні заняття⁵⁷.

Наукові працівники кафедри класичної археології та кафедри праісторії проводили археологічні розкопки на території Східної Польщі, Східної Галичини та Прикарпаття. Ці розкопки фінансував в основному Фонд національної культури⁵⁸.

У якісно нову фазу в досліджуваній період вступила співпраця вчених-археологів Львівського університету із закордонною наукою. Функції регулятора міжнародних інтелектуальних взаємин намагалися монополізувати державні установи, зокрема Міністерство іноземних справ, Міністерство віровизнань та освіти і створений урядом у 1928 р. Фонд національної культури. Вони корегували та контролювали вектори співпраці, надавали фінансову підтримку, протегували науковий обмін тощо⁵⁹, хоча і надалі міжнародні зв'язки учених передусім залежали від їх наукових інтересів, індивідуальних контактів та особистих матеріальних можливостей.

У відродженій Польській державі з'явилися нові пріоритети міжнародної співпраці учених. Провідний до 1918 р. австро-угорський напрям зберігався впродовж 1920—1930-х років. Проте паралельно на арені з'явився потужний напрям інтелектуальної співпраці з країнами-союзними Польщі, головним чином Францією.

Повноцінна підготовка наукового працівника передбачала продовження студій за кордоном, чому сприяв високий рівень їхньої мовної підготовки. Ознайомившись з методами наукової роботи за кордоном, опрацювавши значну кількість літератури та джерел, налагодивши особисті контакти з провідними спеціалістами, вчені поверталися на батьківщину досвідченими фахівцями. Після здобуття університетських посад молоді вчені підтримували зв'язок із закордонними науковими центрами. Закордонні поїздки науковців продовжувалися і під час роботи в університеті.

Характеризуючи міжнародні зв'язки археологів Львівського університету, можна виділити їх за певними напрямками.

1. *Студії молодих науковців у країнах європейських наукових інституцій.* Е. Буянда після закінчення Краківського університету (1907) та захисту докторської дисертації (1908) студіював як стипендіат Віденського антропологічного інституту (1909—1913) у Відні, Мюнхені, Лондоні, Парижі, Неаполі та Афінах. Здійснив наукову поїздку по Італії, Греції, відвідав Західну Африку та північ Малої Азії (1910—1913)⁶⁰.

На стипендію Міністерства віровизнань та освіти у 1927—1929 рр. вивчав класичну археологію та історію стародавнього мистецтва в Берліні, Гайдельберзі, Вестфалії та Римі К. Міхаловських. За цей час дослідник відвідав усі відомі музеї та пам'ятки мистецтва та культури в Німеччині, Данії, Англії, Австрії, Угорщині, Югославії, Швейцарії, Італії, Греції та налагодив відносини з багатьма вченими та науковими інституціями⁶¹.

К. Масевський студіював у Народному музеї в Афінах (1933) та Археологічному музеї Канлії (1931, 1933) на кошти Міністерства віровизнань та освіти.

У наукове відрядження до Музею праісторичного Польської Академії наук (у Кракові) їздив у 1932 р. М. Смішко. Це відрядження фінансував фонд декана гуманітарного факультету. Воно було потрібним з огляду на проведення інвентаризації предметів колекції Інституту праісторії Львівського університету. У Кракові існувала єдина в Польщі відрізно організована лабораторія праісторичних знахідок, і М. Смішко мав ознайомитися з технічною стороною консервації праісторичних предметів⁶².

2. *Науковий пошук в архівах, бібліотеках та музеях Європи.* Для налагодження наукових відносин та пошуку наукової літератури отримав платну відпустку у другому триместрі 1922/1923 н. р. Л. Козловський, який побував з цією метою у Румунії, Болгарії, Югославії, Австрії, Угорщині⁶³. У 1930 р. дослідник здійснив наукову подорож до Риги⁶⁴.

На кошти Міністерства віровизнань та освіти К. Масвський навесні 1931 та 1933 рр. побував у Греції, на території розкопок міноської культури на о-ві Крит, працював у музеях Константинополя, Софії, Скоп'є, Будапешту, Белграду, Бухаресту. На власні кошти археолог здійснив наукову подорож улітку 1932 р. до Відня, Венеції, Болонії, Флоренції, Риму, Неаполя, Мессіни, Катанії, Сіракуз (ознайомився з матеріалами археологічних музеїв та відвідав території розкопок), а на кошти Фонду національної культури — до Франції⁶⁵.

У часті відрядження за кордон їздив український археолог І. Старчук, який побував у Туреччині (1931), Греції, на о-ві Крит, у Болгарії, Румунії, Угорщині (1931, 1935), в Англії, Німеччині (1933), Югославії (1935)⁶⁶.

Є. Кульчицький у 1933 р. здійснив наукову подорож до Греції та Франції⁶⁷.

Восени 1934 р. на кошти Фонду національної культури тримісячну наукову подорож до СРСР здійснили М. Смішко, К. Масвський, Т. Сулімирський. Вони ознайомилися з археологічними збірками музеїв Москви, Ленінграда, Харкова, Севастополя, Чернівців, Ялти, Миколаєва, Херсона, Одеси, Полтави, Києва, Чернігова, Бердичева, Житомира, Кам'янця-Подільського. Археологи вивчали класичне мистецтво, зв'язки культури мальованої кераміки з культурами бісєйну Егейського моря⁶⁸.

3. *Участь у міжнародних конгресах, з'їздах та археологічних розкопках.* Неодноразово представляв польську науку на міжнародних археологічних конгресах та з'їздах К. Масвський, зокрема виступив з рефератом на археологічній секції Конгресу класичних філологів слов'янських країн (Познань, 1929 р.), брав участь у Міжнародному археологічному конгресі (Берлін, 1939)⁶⁹.

К. Міхаловський брав участь у Конгресі етрускологів (Італія)⁷⁰, а як закордонний член Французької археологічної школи — в Афінах, у розкопках на о-ві Крит (1929). Згодом, будучи вже професором Варшавського університету, ініціював проведення спільних французько-польських розкопок 1936 — 1939 рр. у Тель Елфу (Верхній Єгипет). Отримані пам'ятки було поділено між Францією та Польщею⁷¹.

4. *Читання лекцій на запрошення закордонних університетів, інститутів і товариств.* Е. Буянда в травні 1928 р. читав цикл лекцій з третського різьбярства у Віленському університеті⁷². У 1924/1925 н. р. наукову відпустку для поїздки до Франції та Іспанії отримав Л. Козловський, який, зокрема, успішно працював в Інституті палеонтології людини в Парижі⁷³.

Отже, співпраця археологів університету із закордонною наукою у міжвоєнний період

мала інтенсивний характер і піднімала фаховий рівень львівських науковців через ознайомлення з методами наукової роботи за кордоном, опрацювання значної кількості літератури та джерел, налагодження особистих контактів з провідними спеціалістами.

У міжвоєнний період у Львівському університеті відбулися істотні зміни в організації та змісті археологічних досліджень. У порівнянні з попереднім періодом археологічну науку було виведено на якісно нові рубежі, а науковці Львівського університету заклали міцний фундамент для майбутнього розвитку археологічної науки у вузі та в Україні загалом.

⁶⁵ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). Ф. 26 (Львівський університет), оп. 7 (Філософський факультет 1849–1924, Гуманітарний факультет 1924–1939), спр. 793, арк. 118. В австрійський період університет носив ім'я імператора Йосифа II, який відновив його роботу у 1784 р.

⁶⁶ *Kronika Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie za rok szkolny 1920/1921*. — Lwów, 1923. — S. 43.

⁶⁷ *Tyrowicz M. Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa (1918–1939)*. — Wrocław, 1991. — S. 119.

⁶⁸ *Gomborowicz M. Archeologia historyczna // Kwartalnik historyczny*. — Lwów, 1937. — R. 51. Z. 1–2. — S. 412.

⁶⁹ Під час поділу філософського факультету у 1925 р. задані навчальні підрозділи залишилися у складі гуманітарного факультету.

⁷⁰ *Енциклопедія українознавства*. — Львів, 1993. — Т. I. — С. 332; *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*. — Т. 2. (1898/9—1909/10) / Zestawił dr. Wiktor Hahn. — Lwów, 1912. — S. 557–559.

⁷¹ ДАЛО. Ф. 26, оп. 5 (Особові та пенсійні справи професорсько-викладацького складу і службовців), спр. 174, арк. 6; оп. 7, спр. 793, арк. 119; *Majewski K. Edmund Bulanda. W trzydziestow rocznice śmierci // Archeologia*. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. — R. 32. — S. 165.

⁷² *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1938/1939*. — Lwów, 1938. — S. 71.

⁷³ *Архів Львівського національного університету імені Івана Франка* (далі — Архів ЛНУ). Ф. 119 (Львівський державний університет імені Івана Франка), оп. 1 (Відділ кадрів), спр. 588, арк. 1.

⁷⁴ ДАЛО. Ф. 26, оп. 5, спр. 174, арк. 11–14.

⁷⁵ Там само. — Арк. 42.

⁷⁶ Там само. — Арк. 87.

⁷⁷ *Szkoly Wyszce Rzeczypospolitej Polskiej*. — Warszawa, 1930. — Wyd. 2. — S. 88; ДАЛО. Ф. 26, оп. 5, спр. 622, арк. 28.

⁷⁸ Там само. — Оп. 8 (теологічний факультет), спр. 622, арк. 28.

⁷⁹ Там само. — Оп. 5, спр. 174, арк. 81, 83, 85, 87.

⁸⁰ ДАЛО. Ф. 26, оп. 8, спр. 520, арк. 36.

⁸¹ Там само. — Спр. 572, арк. 7.

⁸² Там само. — Спр. 513, арк. 5.

⁸³ *Ze studiów nad początkami portretu greckiego*. — Lwów, 1928; *Waza grecka czarno-figurowa*. — Lwów, 1928; *Etruria i Etruskowie*. — Lwów, 1934.

- ²⁰ Там само. — Арк. 26.
²¹ Там само. — Арк. 88, 89, 101.
²² Там само. — Арк. 26, 28.
²³ Там само. — 122.
²⁴ Там само. — 119.
²⁵ *Figuralna plastyka cykladzka. Geneza i rozwój form.* — Лwów, 1935; *Nowy kierunek badawczy w archeologii egipskiej.* — Лwów, 1935.
²⁶ *Gliniane modele chat kultury ceramiki malowanej na Ukrainie.* — Лwów, 1936.
²⁷ *Kultura cigajska.* — Лwów, 1933.
²⁸ *Архів ЛНУ.* Ф. 119, оп. 1, спр. 408, арк. 16.
²⁹ Там само. — Арк. 50, 85.
³⁰ Там само. — Арк. 48, 49, 51.
³¹ Там само. — Арк. 27.
³² Там само. — Арк. 68, 74, 76, 78, 80.
³³ Там само. — Арк. 51—58; *Słownik historyków...* — S. 348; *Sadurska A. Kazimierz Michałowski (1901—1981). Nekrolog* // *Archeologia.* — Wrocław; Warszawa; Kraków; Łódź, 1984. — R. 32. — S. 243—246.
³⁴ ДАЛО. Ф. 26, оп. 5, спр. 1802, арк. 2.
³⁵ Там само. — Арк. 23, 25.
³⁶ *Les sculptures antiques de Wilanow* // *Eos.* — 1930. — № 32. — P. 389—422; 1931. — № 33. — P. 555—569.
³⁷ *Купчинський О. Античне мистецтво у дослідженнях Івана Старчука (Листи до вченого і відгуки на його праці)* // *Записки НТШ.* — Львів, 1998. — Т. 236: *Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва.* — С. 557.
³⁸ *Филичук М. Іван Старчук — мистецтвознавець, дослідник античної і слов'янської археології* // *Зап. НТШ.* — Львів, 1993. — Т. 225. — С. 97—103.
³⁹ ДАЛО. Ф. 26, оп. 5, спр. 1006, арк. 20, 66.
⁴⁰ Там само. — Арк. 14.
⁴¹ ДАЛО. Ф. 26, оп. 5, спр. 1483, арк. 2.
⁴² Там само. — Арк. 5.
⁴³ Там само. — Арк. 3.
⁴⁴ Там само. — Спр. 775, арк. 135; *Енциклопедія українознавства.* — Львів, 1994. — Т. 3. — С. 1071.
⁴⁵ ДАЛО. Ф. 26, оп. 5, спр. 891, арк. 3.
⁴⁶ Там само. — Арк. 4, 8, 65, 78.
⁴⁷ Там само. — Арк. 98, 103, 110, 112, 129, 156; Спр. 1564, арк. 136, 141; Спр. 1841, арк. 55.
⁴⁸ Там само. — Арк. 32—35.
⁴⁹ Там само. — Арк. 21, 32, 35, 49, 55; спр. 891, арк. 108, спр. 1564, арк. 136, 141.
⁵⁰ Там само. — Спр. 1841, арк. 74, 87.
⁵¹ Там само. — Арк. 5—12; *Słownik historyków...* S.502—503.
⁵² Там само. — Оп. 5, спр. 1758, арк. 2-3, 11, 32.
⁵³ *Домбровський О. Археолог Маркіян Орест Смишко* // *Український історик.* — Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1993. — № 1—4 (116—119). — Т. 30. — С. 138.
⁵⁴ ДАЛО. Ф. 26, оп. 5, спр. 1823, арк. 7, 26, 32, 36, 40, 42.
⁵⁵ Там само. — Спр. 166, арк. 1, 14, 28.
⁵⁶ Там само. — Оп. 7, спр. 1616, арк. 26.
⁵⁷ Там само. — Арк. 165.
⁵⁸ Там само. — Арк. 166.

- ⁵⁹ *Oswiata i Szkolnictwo w Rzeczypospolitej Polskiej.* — Warszawa, 1929. — S. 101.
⁶⁰ Там само. — Спр. 174, арк. 6, 55.
⁶¹ Там само. — Спр. 1269, арк. 50, 51.
⁶² Там само. — Оп. 7, спр. 1268, арк. 7.
⁶³ Там само. — Оп. 5, спр. 891, арк. 25.
⁶⁴ Там само. — Оп. 5, спр. 891, арк. 100.
⁶⁵ Там само. — Спр. 1154, арк. 28, 104.
⁶⁶ Там само. — Спр. 1802, арк. 23, 25.
⁶⁷ Там само. — Спр. 1006, арк. 61.
⁶⁸ Там само. — Спр. 1154, арк. 27; спр. 1841, арк. 53.
⁶⁹ Там само. — Спр. 1154, арк. 104, 115.
⁷⁰ Там само. — Спр. 1265, арк. 25.
⁷¹ Там само. — Спр. 1265, арк. 25, 50, 51; *Haisig M. Kronika naukowa* // *Kwartalnik historyczny.* — Лwów, 1938. — R. 52. — Z. 2. — S. 341; *Słownik historyków polskich.* — Warszawa, 1994. — S. 348.
⁷² ДАЛО. Ф. 26, оп. 5, спр. 174, арк. 109—110.
⁷³ Там само. — Спр. 891, арк. 31, 37, 43.

Н.Н. Билас

РАЗВИТИЕ АРХЕОЛОГИИ В ЛЬВОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1919—1939)

В межвоенный период во Львовском университете происходил процесс трансформации и становления кафедр и институтов археологического профиля, которые превращаются в учебные и научно-исследовательские ячейки современного типа. На протяжении 1918—1939 гг. археологические исследования в университете проводили специалисты двух кафедр. Кафедра классической археологии — единое учебно-научное подразделение отдельной одноименной специализации — в университете существовала с 1903 г. В межвоенный период заведующим кафедрой был известный знаток античного искусства профессор Э. Булянда. Коллектив его сотрудников и учеников составляли К. Маевский, К. Михаловский, И. Старчук, Е. Кульничский и др. Кафедра доисторической археологии со специальным обзором прαιстории польских земель создана в университете в 1921 г. Она была объединена в единую специализацию «Антропология, этнология и прαιстория» с кафедрами антропологии и этнологии, этнологи со специальным обзором этнографии польских земель. На протяжении 1921—1939 гг. кафедрой прαιстории руководил Л. Козловский, который создал собственную школу (в нее входили Т. Сулимирский, М. Смишко, К. Журковский, И. Сивкувна, К. Стояновский, Я. Брык и другие). Научные работники кафедр проводили археологические раскопки на территории Восточной и Западной Галиции, их профессиональный уровень постоянно повышался благодаря ознакомлению с новейшими методами научной работы за границей, налаживанию личных контактов с ведущими специалистами всего мира.

НАШІ АВТОРИ

АЛЕКСЕЄВ Володимир Петрович — кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри історії музики та композиції Одеської державної консерваторії ім. А.В. Нежданової. Спеціалізується у галузі античної археології.

БЕЛІК Олексій Олексійович — пошукач при кафедрі джерелознавства, історіографії та археології Харківського національного університету. Вивчає археологію раннього залізного віку.

БІЛАС Наталя Миколаївна — аспірант Львівського державного університету ім. І. Франка, викладач історії в СШ № 20 м. Львова. Вивчає історію розвитку археології у Львівському університеті.

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

ГАВРИЛЕНКО Ігор Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею. Фахівець у галузі первісної археології.

ГОРЕЛІК Олександр Феліксівич — кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Луганського інституту внутрішніх справ МВС України.

ДЕМИДЕНКО Юрій Едуардович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович — слухач магістеріуму «Археологія та давня історія України» Національного університету «Києво-Могилянська академія». Вивчає археологію раннього залізного віку.

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

КОЗУБ Юлія Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна — кандидат історичних наук, завідувачка відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

МАЦКЕВИЙ Леонід Георгійович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України (Львів). Фахівець у галузі первісної археології.

ОЛЕНКОВСЬКИЙ Микола Петрович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Херсонської обласної державної інспекції охорони пам'яток.

ОСТРОВЕРХОВ Анастолій Степанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України (Одеса). Фахівець у галузі античної археології.

ОХОТНИКОВ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, заступник директора Одеського археологічного музею. Фахівець у галузі античної археології.

ПАЧКОВА Світлана Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

ПОРО Ігор Станіславович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Фахівець у галузі античної археології.

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

СИТНИК Олександр Степанович — кандидат історичних наук, завідувач сектору Тернопільського краєзнавчого музею. Фахівець у галузі первісної археології.

СКРЖИНСЬКА Марина Володимирівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

СТОЯНОВ Роман Володимирович — співробітник Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі античної археології.

ТИТОВА Олена Миколаївна — кандидат історичних наук, учений секретар Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Фахівець у галузі первісної археології.

ТКАЧЕНКО Віктор Іванович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

УСИК Віталій Іванович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ЦИРЕК Кжиштоф — доктор наук, співробітник Музею археології та етнографії (Лодзь, Польща). Фахівець у галузі первісної археології.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки
АС	— Археологический съезд
БКИЧП	— Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода
ВАУ	— Вопросы археологии Урала
ВДИ	— Вестник древней истории
ВЗ	— Вестник зоологии. Киев
ДА	— Донская археология
ДГУ	— Донецкий государственный университет
ДСПик	— Древности степного Причерноморья и Крыма
ДЭВПН	— Древности эпохи великого переселения народов
ЗНТШ	— Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка
ИИАК	— Известия Императорской археологической комиссии
ИТУАК	— Известия Таврической ученой архивной комиссии
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛОИА	— Ленинградское отделение Института археологии АН СССР
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	— Материалы по археологии СССР
НС	— Нумизматика и сфрагистика
ПАДИУ	— Проблемы археологии и древней истории угров
ПОДУ	— Праці Одеського державного університету
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САН	— Свод археологических источников
СЭ	— Советская этнография
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
ТД	— Тези доповідей / Тезисы докладов
ТДНК	— Тези доповідей наукової конференції
ТМАИЧП	— Труды II Международной конференции Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы
ТР. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея, Москва
AR.	— Archeologicke Rozhledy
BSPF	— Bulletin de la Societe prehistorique Frncaise
ERAUL	— Etudes et Recherches Archeologiques de L'Universite de Liege
IJNA	— The International Journal of Nautical Archaeology
PG	— Przegląd Geograficzny. Warszawa
SA	— Studia Archaeologica. Lviv
VA	— Vita Antiqua

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ДЕМИДЕНКО Ю.Э. Сюрень-I (Крым): общий археологический контекст и специфика поселений носителей индустрии раннего ориньяка типа кремс-дюфур	3
УСЫК В.И. Технологические аспекты изготовления клиновидных нуклеусов в позднем палеолите	10
МАЦКЕВЫЙ Л.Г. Способ жизни населения запада Украины на рубеже палеолит — мезолит	19
КУЛАКОВСКАЯ Л.В. Некоторые аспекты хозяйства среднепалеолитических поселенцев Королево: сырьевые ресурсы комплекса II	25
ОЛЕНКОВСКИЙ Н.П. Долотовидные орудия в реконструкции некоторых аспектов позднепалеолитического хозяйственного уклада	31
ГАВРИЛЕНКО И.Н. Копьеметалки в хозяйстве населения территории Украины эпохи мезолита — энеолита	37
ТИТОВА Е.Н., КЕПИН Д.В. О возможности использования этнографических параллелей при реконструкции неолитических жилищ	47
АЛЕКСЕЕВ В.П. «Общегреческое» и «ольвийское» в монетном искусстве Ольвии классического и раннеэллинистического времени	53
ПИОРО И.С. Этническая принадлежность погребенных в плитовых могилах римского времени в Юго-Западном Крыму в связи с проникновением сарматов на территорию современной Украины	64

Публикации археологических материалов

СЫТНИК А.С., ЦЫРЕК К. Позднепалеолитическая стоянка Галич I (предварительные результаты исследований)	75
ТКАЧЕНКО В.И. О некоторых культурно-исторических особенностях позднепалеолитического памятника Ключсы	84
КОЗАК Д.Н. Энеолитический комплекс из с. Хренники Демидовского района на Ривненщине	91
СКРЖИНСКАЯ М.В. Золотые венки — награды ольвиополитов	97
ЗУБАРЬ В. М., КОЗУБ Ю.И. Новая эпитафия римского легионера из Ольвии	102
БЕЛИК А.А. Поясные наборы из салтовских памятников как индикатор салтово-мадьярских контактов	109

Новые открытия и находки

ГОРЕЛИК А.Ф. Фаунистические остатки в материалах Рогаликско-Передельских стоянок финального палеолита	115
ОХОТНИКОВ С.Б., ОСТРОВЕРХОВ А.С. Якорная стоянка святилища Ахилла на острове Левке (Змеинном)	123

Рецензии

РУСЯЕВА А.С., СТОЯНОВ Р.В. На краю ойкумены. Греки и варвары на северном берегу Понта Эвксинского. Каталог выставки в Государственном историческом музее	132
--	-----

Хроника

ЗАЛИЗНЯК Л.Л. Исследования каменного века в Украине за годы независимости	135
КАРАВАЙКО Д.В. Работа научно-археологической конференции, посвященной 10-летию Национального университета «Киево-Могилянская академия»	140
БУНЯТЯН К.П., ПАЧКОВА С.П. Современные проблемы археологии	142

Память археологии

Памяти Анатолия Виссарионовича Буракова	145
Памяти Юрия Георгиевича Колосова	148

В помощь учителю

БИЛАС Н.Н. Развитие археологии во Львовском университете в межвоенный период (1919—1939)	151
--	-----

Наши авторы	157
Список сокращений	159

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

1. Рукопис, який подається до редакції українською мовою, має вміщувати:
 - а) машинописний текст у двох примірниках, обсягом 1 друкований аркуш (24 с. машинопису або 40 тис. знаків), включаючи анотацію, рисунки, підписані підписи і резюме;
 - б) коротку анотацію на початку статті після заголовка перед текстом;
 - в) ілюстрації, вкладені в окрему папку чи пакет з цупкого паперу;
 - г) список рисунків;
 - д) резюме російською мовою;
 - ж) список скорочень;
 - з) анкетні дані автора.
2. Рукопис слід друкувати на білому папері, на якому не розпливається чорнило.
3. Усі сторінки рукопису мають бути одного формату.
4. Рукопис (текст і посилання) слід друкувати через два інтервали (текст — 14 кегль, примітки — 12 кегль), поле зліва, знизу та зверху сторінки залишати не менше 2,5 см, справа — не менше 1 см; на кожній сторінці має бути не більше 28 ± 1 рядків по 60—62 знаки у кожному.
5. Всі географічні назви — в офіційно прийнятій транскрипції.
6. Слова не скорочують.
7. Потрібно точно зазначити джерело цитати.
8. Креслення мають добре читатися.
9. Ілюстрації, в тім числі рисунки в таблицях, мають бути пов'язані з текстом.
10. Ілюстрації — тонові та штрихові. До тонових належать рисунки, виконані відминанням, та фотографії; до штрихових — креслення та рисунки, виконані тушшю. Фото подають у двох примірниках.
11. Креслення має бути чітким і конкретним, зайві деталі (сітки, позначення квадратів цифрами та літерами) неприпустимі.
12. Якщо за виглядом ілюстрації важко визначити, де її верх, на зворотному боці це слід зазначити.
13. Ілюстрації на кальці наклеюють на цупкі аркуші білого паперу. Формат ілюстрацій має бути не більше 13×22 см.
14. Неприпустимо рисунки вклеювати в текст.
15. Нумерація ілюстративного матеріалу має бути наскрізною, без пропусків і повторень.
16. Всі типи ілюстрацій позначають словом: Рис.
17. Підписані підписи до статті складають у вигляді спеціального списку. На звороті рисунка олівцем слід написати прізвище автора, назву статті, номер рисунка арабськими цифрами, а на полі рукопису навпроти відповідного посилання олівцем зазначити порядковий номер.
18. Якщо ілюстрації мають умовні знаки — «легенду», їх треба розшифрувати у підписаному підписі.
19. Для карт і картосхем треба вказати топооснову.
20. Нумерація посилань у тексті на літературні джерела має бути наскрізною (по всій статті). Самі посилання друкують після тексту окремим списком. Посилання має містити повну інформацію про джерело (автор, назва, вид та місце видання, рік, том, номер, сторінка тощо).
21. Подавати матеріали **обов'язково** в електронному варіанті (на дискеті); текст при цьому має бути у форматі RTF;
22. Графічні матеріали в електронному варіанті мають бути у форматі TIFF або JPEG.
23. Матеріали електронного варіанта (текст та ілюстрації) обов'язково слід продублювати на папері.

УВАГА!

У разі недотримання перелічених правил редакція має право не розглядати подані матеріали.

Індекс 74006

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

ISSN 0235—3490. Археологія, 2002, № 2. 1—160